K. V. MAHHOVA

KASVATUSEST PEREKONNAS

A-19945 I

K. V. MAHHOVA

KASVATUSEST PEREKONNAS

(EMA MÄRKMED)

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1954

Originaali tiitel:

К. В. Махова. О воспитании в семье (записки матери).
Издание 2-ое исправленное и дополненное.
Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР. Москва 1952.

Tõlkinud E. Leibak.

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
22716

«Inimesi tuleb kasvatada hoolikalt ja tähelepanelikult, nagu aednik kasvatab armastatud viljapuud.»

STALIN

I OSA

Ma tulin tuppa. Läbi suure avatud akna paistis päike. Ta peegeldus peeglis, ja suur kimp paplioksi laual paistis eriti eredana.

«Kes küll tõi selle? Milline tore lõhn!»

«Emakene, see olin mina,» vastas mu pojanaine Rita. «Kas sa ei märganudki mind. Eks ole ilusad oksakesed? Need on sulle. Ma teadsin, et nad sulle meeldivad.»

«Tänan, kallis.»

Istudes tema kõrvale silitasin tasakesi tema ruuget peakest. Ta surus end vastu minu õlga ja jäi mõttesse.

«Miks sa end peidad nagu hiireke pesas? Ja mispärast oled sa üksi? Kus on siis Džanik?»

«Ta tuleb hiljem. Ma tahtsin täna tulla üksinda ... et ka sina oleksid üksi ...»

«Tahad midagi rääkida?»

Rita noogutas ...

«Ema,» ütles ta tasakesi, silitades minu sõrmi, «ma käisin täna arsti juures ...»

Ma naeratasin ja tõstsin tema punastunud näo üles.

«Taipan ... Kas kõik on korras?»

Rita naeratas.

«Jah. Kui sina seda nimetad «korrasolekuks» ...»

«Aga kuidas siis! Kuidas see siis teisiti võib olla?»

Rita haaras mõlema käega minu kaela ümbert kinni ja peitis näo minu rinnale.

«Ma tulin sinu juurde kõige ennem. Isegi Džanik ei tea veel. Teda rõõmustab see ka kindlasti. Eks?»

«Rumalake, see ei võigi teisiti olla ... See on ju tõeline õnn. Kui te varem olite Džanikuga sõbrad, siis nüüd olete teineteisele veelgi kallimad.»

Rita tõstis pea ja vaatas mulle otsa.

«Minu kallis laps ... Kui hästi ma sind mõistan.»

Ma jäin mõttesse ... Kuid Rita katkestas mu mõttelennu. Ta silmad muutusid tõsiseks ja karmiks.

«Ema, anna mulle sõna, et aitad mind ... Ma tahan olla hea ema, et lapsed kasvaksid terved ja ausad. Ja et ma ei teeks mingisuguseid vigu.»

Ta vaikis.

«Sa mõtled oma muusikale? Sa kardad, et laps segab sind?»

«Ma ei karda ... Ma ei tea.»

«Aga ei, tütreke.» Ma hakkasin naerma ja tõmbasin Rita ligemale. «Ei, sada korda ei. See ei sega kunagi midagi, kui sa end ainult ise ei sega. Sa isegi ei tea arvata, kuivõrd sinu elu muutub sügavamaks, sisukamaks ... Tahad, ma jutustan sulle ...»

Rita ei lasknud mul lõpetada.

«Tahan! Tahan!» katkestas ta mind. «Tahan, et sa jutustaksid mulle kõigest ... Nii oma üliõpilas-elust, lastest, sellest, kuidas sa neid kasvatasid, millised raskused sul olid, kui ka sellest, kuidas sa nendega toime tulid.»

Ma vaatasin ringi. Puhtas avaras toas oli valge ja mugav. Loojuva päikese kiired olid juba peeglilt üle läinud seinale, mille ääres seisid minu väikeste laste kaks lauakesega eraldatud voodit. Heledal tapeedil paistsid silma Lenini ja Stalini portreed, lauakese kohal rippusid laste joonistused.

Teises toas kirjutuslaual oli lahtirullitud joonestus — teise poja töö. Kapp lemmikraamatutega. Korvikene vanema tütre käsitööga.

Jah! Palju oli elus raskusi. Ma kasvatasin üles viis last ja tunnen end õnnelikuna. Mul on õigus õpetada oma Ritat.

Palju õhtuid möödus meil vestlustes — tema küsis, mina vastasin. Veelkordselt möödus silmade eest minevik. Tulid meelde üksikasjad mu laste varasemast lapsepõlvest, minu saamatus, otsingud. Jutustades kõigest sellest Ritale, otsustasin jagada kogemusi noorte vanematega, abistada neid oma laste kasvatamisel.

Ja ma hakkasin kirjutama raamatut.

I

1922. aasta. Volga kõrge kallas. Meenub tehas, milles töötas minu isa lukksepana, puumajad, kus elasid töölised ja teenistujad, valgete kardinatega akendel, lihtsate aiakestega välistrepi ees. Mõttes näen kitsast jalgrajakest, mis laskub alla Volgale, sätendava jõe hõbedast helki, tumedat metsa, mis ümbritseb meie tehast.

Siin kasvasin ma muretu tüdrukuna, siin lugesin ma esimesed raamatud, siit alustasin ma teed ellu.

Millega algas minu töö lastega, seda võib-olla ei suuda ma jutustada. Arvatavasti ennekõike armastusega nende vastu. Juba siis, kui ma ise õppisin koolis, olid mulle parimaks puhkuseks mängud väikeste lastega. Ma armastasin jutustada neile muinasjutte, laulda koos nendega, mängida, teha jalutuskäike. Mulle meeldisid nende erksad näod; ma armastasin lahendada nende tüliküsimusi, lohutada neid.

Minu üle naerdi nii kodus kui koolis. «Lapsehoidja», «emake», «laste ataman» olid minu hüüdnimed. Kuid see pahandas mind vähe, ja ma jäin endiselt truuks kärarikkale lastejõugule.

Kord suvel, nagu harilikult, istusin ma väikestest lastest ümbritsetuna murul, mitte kaugel kodust, ja jutustasin vaimustusega neile, mida näeme metsas, kui läheme sinna jalutama. Ma isegi ei märganud, kuidas minu jutustus muutus omapäraseks mänguks.

«Ja siis läheme otse tihnikusse, tõstame pea, vaatame puu otsa ja näeme seal...»

«Oravat! Kägu! Käbi!» hõikasid poisid igast küljest.

«Aga seejärel,» jätkasin ma, «läheme kõik laiali, igaüks ise suunda. Ainult mitte kaugele muidugi... ja igaüks meist hakkab otsima...»

«Marju! Pähkleid! Seeni! Lilli!»

«Me korjame korvitäied seeni, pähkleid, marju. Kellele me need anname?»

«Emale! Vanaemale! Mina oma vennakesele! Aga mina ei anna kellelegi!... Aga mina annan sulle, Klava!... Mina ka sulle, Klavakene, mina ka!»

Ma ei jõudnud luua veel mingisugustki korda selles kujutleta-

vate kinkide heldes voolus, kui äkki kuuldus seljatagant tasast ning sõbralikku naeru... Ma vaatasin tagasi ja kargasin püsti: minu ees seisis Serafima Jakovlevna, meie tehase lasteaia juhataja. Ma olin palju kordi näinud seda pikakasvulist, saledat, lahke noore näoga naist.

«Ah sina oledki Klava?» ütles Serafima Jakovlevna naerdes. «Ma olen sinust kuulnud, tüdruk... Klavakene...» lisas ta, justkui parandades oma ütlust, ja ulatas mulle käe.

Ma vaikisin hämmastununa ja jahmununa.

«Klavakene,» ütles mulle Serafima Jakovlevna tõsiselt ja lihtsalt. «Tule täna minu juurde lasteaeda. Tuled?»

Noogutasin. Olin erutatud.

Lasteaeda läksin ma muidugi samal päeval. Kaua korraldasin end ja keerlesin peegli ees, askeldasin, püüdes teeselda minule ebaharilikku tõsidust. Suurt vaeva nägin patsidega, püüdes teha neist tõelist täiskasvanu soengut, ja lõpuks need kuidagiviisi kõvasse inetusse sõlme kokku tõmmanud, väljusin kodunt.

Milleks ma võin vajalik olla Serafima Jakovlevnale?

Jõudsin lasteaeda. Kas ma oleksin võinud siis mõelda, et astudes üle selle madala läve, astun ma ka teatud astmekese edasi oma elus. Arvatavasti mitte. Ehkki mind ka eelkooliealised lapsed väga veetlesid, siiski unistasime me kõik neis aastates saada arstideks, inseneriideks, lenduriteks. Kõik me unistasime kangelaslikust võitlusest, kangelastegudest ja pisut isegi kuulsusest, kuid olla lasteaias kasvatajaks — jutustada lastele muinasjutte, viia neid jalutuskäigule, õpetada neile laulukesi —, kui hariliku ja igapäevasena see kõik näis.

Kuid sel päeval nägin ma lasteaeda teistsugusena: lasteaias üllatas mind väikeste ruumide erakordne puhtus, lilled aknal, ilusad nukud ja pikakõrvalised jänkud väikestel toolikestel, kirjud pallid, eredavärvilised pildikesed seintel, musterkaunistused. Ruumid nägid välja väga kenad ja pidulikud, sugugi mitte sarnased tavaliste tubadega. Mulle tuli vastu naeratav Serafima Jakovlevna, lahke ilme ja naervate silmadega. «Selle kõik on teinud tema,» mõtlesin ma ja tahtmatult liikusin tema poole.

«Kas tahad töötada meie juures praktikandina?» küsis Serafima Jakovlevna.

Ma noogutasin vaikides.

Nii algas minu töö lastega. Mulle meenuvad esimesed sammud, arvutud vead, mis ma siis tegin. Nende põhjuseks oli muidugi minu kogenematus. Ma oleksin arvatavasti teinud neid veel enam, kui poleks olnud Serafima Jakovlevna tugevat ja sõbralikku kätt, mis mind alati juhtis ja suunas. Ta õpetas, et lastekasvatuses ei ole pisiasju ega tähtsusetut. Ei olnud nähtavasti ühtki pisiasja, millele Serafima Jakovlevna poleks pööranud tähelepanu, isegi minu täiskasvanu soengule.

«Milleks niisugune soeng?» ütles ta vaikselt. «Kanna patse!» Ja ma kuulasin ta sõna.

Igal hommikul, kui jõudsin lasteaeda, kohtasin ma ennekõike

tema uurivat pilku. Ta pilk libises üle minu juuste, näo, riiete, vaadates, kas kõik on korras, ja alles siis, kui Serafima Jakovlevna veendus, et kõik on nii nagu vaja, lubas ta mind laste juurde minna.

«Kontrolli end alati,» ütles Serafima Jakovlevna. «Lapsed ei tohi näha sassis juukseid, korrastamata riideid ega morni nägu. Kui sul on mingisuguseid ebameeldivusi, unusta need laste juurde tulles. Ei suuda unustada — varja. Ole alati rahulik ja leebe!»

Nende reeglite vastu ei eksinud ka tema ise kunagi. Mind hämmastas alati tema tasakaalukus ja rahulikkus. Kui keegi hakkas häält tõstma ja sel momendil ilmus Serafima Jakovlevna, siis tekkiv konflikt lahenes ainuüksi tema juuresolekust. Teda armastasid mitte ainult lapsed, personal ja lastevanemad, vaid ka kõik meie tehase töölised ja teenistujad. Tema juurde tuldi jagama rõõmu ja muret, ning tal jätkus aega ja tähelepanu kõigi jaoks.

Muide, oleks väär mõelda, et Serafima Jakovlevna kunagi ei vihastanud, polnud pahane ega riielnud. Ma nägin mitmel korral, kuidas tema hallid silmad tumenesid, kulmud närviliselt kokku tõmbusid, kuidas vihast olid kokku surutud tema huuled. Mitte ükski ebaõiglus ei jäänud tal märkamata. Laiskus, lohakus, hoolimatus — kõik need tekitasid talle äärmist meelepaha, ja kõnelustes meiega, täiskasvanutega, oli ta mõnikord terav, rääkis ärritatult.

Kuid lastega oli ta alati tasakaalukas, rahulik, ja mis peaasi, laitmatult õiglane. Valet ja pettust suhetes lastega mõistis ta tingimusteta hukka ja lapsed teadsid, et Serafima Jakovlevna mitte kunagi ei õelnud «nii» ainult sellepärast, et midagi öelda, mitte kunagi ei andnud lubadust lihtsalt lubaduse pärast, ja seda kõike õpetas ta ka meile, kes me temaga koos töötasime.

Ma võin julgesti öelda, et kasvatades lapsi, kasvatas ta ka meid, noori töötajaid.

Mäletan ühte juhtumit. Vallatu Tolja lõi valusasti Siinat, endast väiksemat ja nõrgemat tüdrukut. Vihasena jooksin ma juurde ja haarasin Toljal kõvasti käest kinni. Ma olin nii ärritatud, et arvatavasti oleksin võinud üleannetut jõnglast isegi lüüa, kui äkki mõtlesin järele: «Aga kuidas oleks käitunud Serafima Jakovlevna? Kas ta tõesti oleks lastele näidanud oma vihast muutunud nägu?» — ja ma taltsutasin end, viisin Tolja eemale, panin ta toolile istuma ja, püüdes jäljendada Serafima Jakovlevnat, ütlesin:

«Jääd sellele toolile üksinda istuma seni, kuni me jalutuskäigult tagasi tuleme.»

Ilmnes, et Serafima Jakovlevna oli seda kõike pealt näinud. Õhtul, kui kõik lapsed olid ära läinud, ütles ta mulle:

«Täna sa käitusid nagu tõeline pedagoog. Tööta enda kallal, Klavake, õpi end ohjeldama. See on vajalik töös lastega.»

Meenub veel teinegi juhtum. Seesama poiss, Tolja, oli kiviga löönud teisel poisil, Voval, pea lõhki. Nad mõlemad olid korrapidajaks ja korjasid mängumurult mänguasju kokku. Ma jooksin kisa peale kohale, ja kui nägin Vovat verisena, võtsin Tolja kinni ja sakutasin teda valusasti kõrvast. Serafima Jakovlevna nägi ka seda.

Kunagi ei teinud ta märkust laste ees, vaid palus mind õhtul enda juurde tulla.

«Sinust ei saa pedagoogi, Klava,» ütles ta karmilt, «kui sa ei õpi end valitsema. Kui veel kunagi midagi sellist kordub, siis tuleb sul lasteaiast lahkuda.»

Ma ei mäleta, et mul kunagi enam oleks olnud nii häbi, nii raske, kui tol korral.

Pärast seda juhtumit hakkasin enda kallal töötama ja igal õhtul püüdsin analüüsida oma päevast käitumist.

1923. a. täitus minu ammune unistus. Minust sai üliõpilane. Tehas saatis mu õppima Moskvasse N. K. Krupskaja nimelise Akadeemia töölisfakulteeti. Ma sooritasin eksamid ja mind võeti vastu töölisfakulteeti viimasele kursusele. Elasin ühiselamus ja tundsin end õnnelikuna.

Kord ühel üliõpilasõhtul tutvusin ma Timirjazevi-nimelise Akadeemia üliõpilase Omar Kurbanovitšiga. Sel esimesel õhtul sattusime me temaga jutuhoogu ja ilmnes, et meil oli palju ühist. Me ühtviisi armastasime loodust, teadust, lapsi. Meil olid ühed ja needsamad lemmikraamatud, heliloojad, kunstnikud. Mõlemad unistasime elust täis töörõõmu. Meile meeldisid oma õpingud, ja kumbki meist ei kartnud raskusi. Juba pärast esimest kohtumist näis meile, et midagi tähtsat on tulnud meie ellu. Me hakkasime kohtuma, külastasime koos muuseume, käisime teatris, jalutasime mööda Moskvat, vaidlesime.

Me hakkasime teineteist armastama, ja 1924. aastal ma abiellusin. Asusime elama väikesse tuppa. Majapidamisega tegelesime üliõpilaspõlves mõlemad, võisteldes omavahel.

«Ma sooritasin täna arvestuse, seega on minu kord põrandat pesta, sina aga õpi,» ütles mulle mees.

Asjaliku näoga keeras ta püksisääred üles ja hakkas nii hoolsasti põrandat küürima, et ma vaevu suutsin tagasi hoida naeru.

Me kontrollisime vastastikku õpinguraamatuid ja õnnitlesime teineteist heade hinnete puhul.

«Ma ju teadsin, et sa teed eksami ära,» ütles Omar, «aga sina närveerisid. Säh, võta,» ja ta ulatas mulle kompveki.

Kord loengul tundsin ma end halvasti ja rääkisin sellest Veerale, oma sõbrannale. Ta hakkas naerma.

«Mida sa naerad?» küsisin ma.

«Tühiasi, läheb mööda,» sosistas ta mulle kõrva. «Sa ainult ära räägi sellest oma mehele, muidu sunnib ta sind kindlasti sünnitama.»

«Sunnib?» küsisin ma imestununa, mitte kohe mõistes. Aga kui taipasin, punastusin millegipärast, nagu oleksin kuulnud midagi solvavat enda, naise kohta.

Ma kohkusin sellest nõuandest. Pärast loengut läksin ambulantsi. Arst vaatas mu läbi ja ütles, et ma saan varsti emaks. Mind valdas selline õnnetunne, et suudlesin arsti ja ütlesin millegipärast «tänan».

Kui väljusin ambulantsist, tundsin end eriti rõõmsana ja hästi, kõik näis helgena ja pidulikuna: nii tänavad kui ka kõik ümbritsev

Tahtsin kiiresti seda kõike jagada mehega. Jooksin hingeldades tuppa. Omar vaatles mind imestunult.

«Miks sa nii jooksid? Ajas sind keegi taga?»

«Me saame lapse,» sosistasin talle kõrva.

Ta nägu lõi särama.

«Vaat, kui tore!» ja ta hakkas tantsima.

Mina aga haarasin kitarri ja mängisin tema rahvuslikku tantsu lesginkat. Mees tantsis nii temperamentselt, et minulgi tuli tahtmine temaga koos tantsida. Ta peatuski silmapilguks, jooksis mu juurde, haaras mind sülle ja hakkas jälle tantsima.

Jätkasin õppimist ja õiendasin mõned arvestused enne tähtaega, et hiljem teistest mitte maha jääda. Puhkepäeviti õmblesin oma tulevasele lapsele «kaasavara», mees istus mu kõrval ja luges valjusti. Vahetevahel käisime teatris. Tulnud tagasi koju, vaidlesime muusika, näitlejate, näidendite üle.

Sobides mehega paljudes asjades, soovisime mõlemad kõige enam, et meil oleks laps, oma pojake või tütreke, väike Nõukogude kodanik. Meid ei heidutanud sugugi mõte raskustest, vaid vastupidi, mõlemad ootasime kannatamatusega lapse sündimist.

Naistenõuandla arst soovitas mul minna näitusele «Ema ja laps», ning ühel puhkepäeval külastasingi seda näitust. Ma liikusin saalist saali kui nõiutu. Siin oli kõik, mida vaja teada imiku hoolitsemise ja kasvatamise kohta. Järgmisel puhkepäeval külastasime näitust mehega kahekesi.

«Kõik, kõik teen nii,» ütlesin ma, «ja meil kasvab tugev terve laps.»

Ma ei olnud veel üheksateistkümne aastanegi, kui mul sündis poeg.

Saabusime koos mehega sünnitusmajast õhtul hilja. Ma tulin tuppa ja üllatusin. Tuba oli tapetseeritud heleda tapeediga, lambil uus siidist abažuur. Laual oli puhas laudlina ja minu lemmikmaiustused, palju lilli. Mul tulid silmi armastus- ja tänutunde pisarad.

Isa pani lapse suure voodi peale ja hakkas mähkmeid lahti harutama. Ma jälgisin teda naeratusega ja äkki märkasin tema näos imestust, õigemini — hämmastust.

«Küll on väike ja krimpsus.»

See solvas mind väga.

«Las ma toidan teda, nagu arst soovitas, kindlatel kellaaegadel, ja kuu aja pärast sa ei tunne teda äragi.»

Kummardudes pojukese kohale vaatlesime koos tema tillukesi käekesi ja jalakesi, väikest peakest, mis oli kaetud tumedate udemetega, rahulolematult kokkutõmbunud kulme.

Kinni mähkida me poega enam ei osanud. Tuli naaber appi kutsuda. Ta naeris meie abituse üle ja hakkas pojukest nii hulljulgelt pöörama ühelt küljelt teisele, et meil jäi hirmust hing kinni. Meile näis, et ta kindlasti väänab välja tema käekese või jalakese, teeb haiget. Kuid kõik möödus õnnelikult, ja poeg muudeti mähitud nuku-

keseks, kelle naaber pidulikult pani minu väljasirutatud kätele. Poeg jäi peagi magama.

«Sa ära solvu, Klavakene,» ütles mees mul ümbert kinni võttes, «ma millegipärast arvasin, et ta on suurem ja rohkem täiskasvanu moodi. Temast saab ju tulevikus mees — Nõukogude kodanik.»

Ma andestasin. Istusime laua äärde, jõime teed ja tegime tulevikuplaane. Olles toitnud poja öösel kella 12 ajal, heitsin magama. Ei möödunud tundigi, kui ta ärkas ja hakkas karjuma.

Tõusin üles, võtsin ta mähkmeist lahti, vaatasin — kuiv.

Just siis algaski tragöödia. Toitmiseni oli jäänud veel hulk aega. Mees ärkas ka, võttis poja kätele ja hakkas temaga mööda tuba kõndima, kuid poeg jätkas karjumist.

«Pane ta ära,» ütlesin, «sest muidu harjub süles olema.»

Mees pani poja voodikesse ja istus ise kõrvale. Laps karjus veel kõvemini.

«Ainult mitte järele anda, ainult mitte järele anda,» kordasin sosinal.

Mees vihastas:

«Mis sa seal pomised omaette? Võta ta ja anna talle kohe süüa.»

«Tuleb õpetada sööma kindlal kellaajal,» vastasin vaikselt.

Omar kortsutas vihaselt kulme ja hakkas kõndima mööda tuba.

«Kunagi ma ei mõelnud, Klavakene, et sul on selline kalk süda,» ütles ta mulle vaatamata. «Sul poleks last vaja olnud.»

Mul oli nii raske, nii valus kuulata teenimatuid etteheiteid. Kuid otsustasin jääda kindlaks.

Laps nuttis üha kõvemini ja kõvemini. Ma olin peaaegu meeleheitel. Mul oli lapsest tõesti kahju, ei tahtnud kurvastada ega vihastada ka meest, kuid samal ajal mõistsin, et pean oma tahtmise läbi viima ja täitma arsti ettekirjutusi. Ja ma kordasin veelkord:

«On ju vaja ometi harjutada . . .»

Mees vihastus veel enam, pani palitu selga ja läks välja, lüües ukse paukudes kinni. Ma tõmbusin kössi ja jäin tardunult seisma. Näis, nagu oleksin ma lakanud mõtlemast, mis minuga toimub. Toibusin siis, kui laps juba magas. Kummardusin tema kohale ja suudlesin tillukest laubakest. Mu närvid ei pidanud siin enam vastu ja ma hakkasin härdalt nutma.

Ma ei mäleta, kuidas uinusin. Mees jutustas hiljem, et kui ta oli tagasi tulnud, leidnud ta mu toolil magamas. Poeg oli ka maganud, ja me mõlemad olevat unes nuuksunud.

Kell oli juba seitse, kui poeg ärkas, ja ma hakkasin teda toitma. Ta nuttis veel mõned ööd, ja koos temaga nutsin ka mina. Lõpuks harjus ta ärkama kindlal kellaajal ja muutus haruldaselt rahulikuks lapseks. Omar Kurbanovitš jutustas hiljem naljatades oma sõpradele, kui kõva lahing mul oli pojaga olnud.

«Seejuures,» lisas ta, «nutsid mõlemad vastased, kuid ei alistunud.»

Pärast neid unetuid ja raskeid öid mõistsin ma, kui palju sõltub

püsivusest ja kannatlikkusest. Mulle sai selgeks, et last pole nii lihtne kasvatada, nagu ma varem arvasin.

Mõne aja pärast käisin ma lapsega nõuandlas ja teatasin uhkusega, et toidan teda kindla kellaaja järgi. Arst vaatas lapse läbi ja, kiites mind, andis uusi ettekirjutusi. Pöördusin õnnelikuna koju.

Arsti nõuande järgi hakkasin ma last vähehaaval karastama. Ei mässinud teda riietesse, käisin temaga igasuguse ilmaga jalutamas, panin magama avatud õhuakna alla, kattes selle enne marliga. Iga päev vannitasin teda, algul mehe abiga (ma kartsin alati, et laps võib mul käest libiseda), hiljem üksinda.

Mehe sõbra mälestuseks, kes hukkus kodusõja ajal, panime pojale nimeks Džan-Bulat, kuid hüüdsime teda Džanikuks.

Iga päevaga tugevnes laps ikka rohkem ja rohkem.

Kahe kuu jooksul muutus ta tundmatuseni.

«Sa oled mul tubli,» ütles mulle nüüd mees.

*

Jätkasime õpinguid. Igal hommikul viisin poja N. K. Krupskaja nimelise Akadeemia juures asuvasse lastesõime.

Rinda andsin pojale iga kolme tunni tagant, kuni ta sai viiekuiseks. Lastesõimes hakati talle andma putrusid ja mahlu; kodus toitsin teda samaviisi nagu lastesõimes.

Viie ja poole kuisena lubas arst talle anda kisselli. Millise heameelega valmistasin talle esmakordselt seda jõhvikatest. Me mõlemad koos mehega toitsime poega selle kisselliga; meile näis poeg juba üsna suurena.

Kui Džanik oli kuue ja poole kuine, hakkasin talle andma riivitud köögivilja ning 7-kuiselt puljongit ja kefiiri.

Kui ta oli 9-kuine, panin talle supisse peeneks tehtud keedetud liha ja leivatükikesi; andsin kohupiima, toorest munakollast, porgandi- ja kartulikotlette.

Rinnast võõrutasin ta üheksakuiselt. Džanik talus seda hästi, sest ta oli juba harjunud mitmesuguste toitudega.

Poeg kasvas terve ja rahuliku lapsena. Kuid naabrid kõrvalkorterist ei sallinud mind ja kutsusid «võõrasemaks».

«Kas see on siis ema? Oma poega hoiab õhuakna all,» pahandasid nad.

Harva võtsin ma poja sülle. Juba algusest peale püüdsin teda õpetada üksinda mängima, sest olin seotud koduste töödega ja õppeülesannete ettevalmistamisega. Kui Džanik hakkas istuma, laotasin põrandale vaiba, panin ta sellele istuma ja andsin talle kätte mänguasjad. Mänguasju hoidsin kastikeses, ja enne temale andmist pesin neid kuuma veega.

Kui Džanik seisma hakkas, võtsin voodikesest madratsi välja ja panin sinna tugeva vineeri. Ta kõndis, hoides voodikese pulkadest kinni. Mäletan, kui ta esimest korda iseseisvalt mõned sammud üle toa astus, sattusin sellisesse vaimustusse, et haarasin poja

sülle ja hakkasin teda nii tormiliselt sülelema, et ta hakkas valjusti nutma. Naabrid, avanud ukse paokile ja nähes, et ma laginal naeran ja nutva lapsega mööda tuba keerlen, arvasid, et olen mõistuse kaotanud.

Üldse ütlesid mulle sageli nii naabrid kui ka tuttavad, et mu laps ei ela seda üle, et ma teda liialt karastan. Hakkasin selle üle järele mõtlema: «Aga äkki ongi tõsi, ta võib end ära külmetada ja surra?»

Kord jäin lastesõimes vanematele korraldatud loengule teemal «Õhu tähtsus». Lektoriks oli arst. Ta jutustas muuseas, et lastearst professor K. soovitab lastel tervise pärast viibida maksimaalselt värskes õhus nii talvel kui suvel. Pärast loengut mõtlesin kogu aeg, kuidas ma saaksin näha seda professorit. Palusin arstilt tema aadressi.

«Milleks te teda vajate? Professor võtab kodus vastu erandjuhtudel.»

«Mul on teda väga, väga vaja,» vastasin ma kohmetunult.

Mõne päeva pärast läksin professor K. juurde.

Ukse avas mulle elatunud naine ja, nähes minu kohmetunud nägu, ütles:

«Tulge sisse. Tulge sisse. Ja ärge nõnda erutuge. Professor võtab teid kohe vastu,» ning juhatas mind kabinetti.

«Noh, emake. Mis teil juhtus?» küsis professor.

«Vabandage, professor, mul ei juhtunud mitte midagi,» ma tundsin, kuidas mu nägu, kael ja kõrvad värvusid punaseks.

«Mis on lapsega ja kus ta on?»

«Ta on terve. Kuid tahtsin teid väga näha, ja palun ärge vihastage minu üle.»

«Noh jutustage, milleks teil mind vaja oli,» ütles ta naeratades. Ma jutustasin professorile, kuidas ma karastan poega, kuidas kõik minuga tõrelevad ja kuidas ma ise hakkasin natuke hirmu tundma selle üle.

Ta kuulas mind tähelepanelikult ja ütles:

«See kõik on väga hea. Ühtki naabrinaist ärge kuulake. Tulge homme minu juurde koos pojaga ja ma ütlen, kuidas edaspidi jätkata karastamist.»

Järgmisel päeval võtsin Džaniku ja läksin temaga professor K. juurde. Professor kuulas ta läbi ja ütles:

«Hea. Väga hea. Karastage. Kasutage maksimaalselt õhku, vett, päikest.»

Seejärel istus ta laua äärde ja võttis paberi.

«Ma märgin üksikasjaliselt üles, mis teil on vaja teha kuni kolmanda eluaastani,» ütles ta sulepead võttes.

Soojalt jättis ta minu ja Džanikuga hüvasti.

«Nägemiseni, Nõukogude kodanik. Kasva tugevaks ja terveks, vaenlastele hirmuks. Kui te minu abi jälle vajate, tulge, ärge oodake, kuni laps haigestub, kuulsite,» ja surus tugevasti mu kätt.

Džanik poolteise-aastasena.

Pärast seda kõnelust haihtusid kõik minu kahtlused. Otsustasin kõikjal toimida professori nõuannete järgi.

Talvel tegin pojale kodus 15—20-minutilisi õhuvanne.

Kuni aasta vanuseni vannitasin teda iga päev, ja esimesest eluaastast alates iga kolme päeva tagant.

Kui ta oli üle ühe aasta vana, tõstsin ta jalutuskäikude ajal kelgult maha (see oli talvel) ja, andnud talle kätte labidakese, lasksin teda kühveldada kohevat lund ja iseseisvalt käia mööda kõvakstallatud teed õues ja puiesteel.

Talvel panin Džaniku soojalt riidesse, kuid ei liialdanud sellega.

Tavaliselt ma ei mähkinud tal salli kaela ümber ja kui väljas polnud külm, jalutas ta paljaste kõrvadega. Džanikul ei olnud kunagi kurk ega kõrvad haiged.

Õhtul, enne magamaminekut, valasin väikesse pesukaussi vett ja Džanik pesi minu abiga algul käed seebiga puhtaks ja seejärel puhtas vees ka näo, kaela ja kõrvad. Pärast seda hõõrusin tal kogu

keha niiske käterätikuga ja kuivatasin kuiva rätikuga. Mõne aja pärast, kui Džanik oli sellega harjunud, panin ta juba pesukaussi ja valasin kopsikust toasseisnud veega üle (pead ei teinud märjaks). Seejärel kohe hõõrusin ta keha froteerätikuga ja, tõmmanud pojale selga pika öösärgi, panin ta voodisse, mässides kuni kaelani sooja teki sisse. Kui ta oli hästi soojaks läinud, panin talle selga flanellsärgi, mütsikese, sidusin kõik teki otsad voodi külge (tekile olid külge õmmeldud paelakesed) ja avasin õhuakna. Džanik uinus kiiresti ja magas väga rahulikult.

Suvel magas ta peaaegu alasti, õhukese särgiga ühe lina all.

Kaheaastasena oli Džanik väga suureks sirgunud, muutunud tugevaks, punapõseliseks poisiks. Tal oli range päevarežiim nii lastesõimes kui ka kodus — ta sõi, jalutas ja magas kindlaksmääratud kellaaegadel.

Isa ostis pojale väikese laua ja tooli. Selle kõik asetas ta akna juurde. Seinale kinnitas ta väikese riiuli mänguasjade jaoks. Lauakese kohale seinale asetasin portree V. I. Leninist lapsepõlves.

Me püüdsime luua kodus mugavust ja rahulikku miljööd.

Džanik oli harva pahur, ja kui ilmneski jonnimisi, siis likvideerisin need kohe ja valutult; isegi teiste laste tujutsemised mõjustasid teda vähe.

Mulle meenub üks juhtum.

Olime Džanikuga minu sõbranna Nataša juures külas. Tal oli poeg Vova, mõned kuud Džanikust vanem. Istusime Natašaga diivanil ja vestlesime, kuna lapsed mängisid samas toas vaibal. Äkki tahtis Vova võtta veekarahvini, ema aga ei lubanud ja valas ise vett klaasi, kuid Vova lükkas Nataša koos klaasiga eemale ja hakkas karjuma:

«Anna karahvin!»

«Ei tohi mängida karahviniga, see võib puruks minna,» ütlesin mina.

Minu sõnad ei avaldanud talle mingisugust mõju ja ta jätkas karjumist.

«Tahan karahvini! Tahan karahvini!»

«Ära karju niiviisi, vastik jõmpsikas,» käratas vihast punaseks muutunud Nataša.

Vova viskus põrandale pikali, trampis jalgadega ja röökis hüsteerilise häälega:

«Tahan karahvini! Tahan karahvini!»

Püüdsin teda üles tõsta, kuid kõik oli asjata. Ta hakkas ikka kõvemini ja kõvemini karjuma, tõrjudes mind käte ja jalgadega endast eemale.

Nataša läks ta juurde karahviniga.

«Ära kisenda, palun. Noh, võta karahvin, ainult ära kisenda.»

Vova lakkas kohe karjumast, istus põrandale ja võttis karahvini kätte.

«Miks sa andsid talle?» küsisin Natašalt.

«Katsu talle andmata jätta. Ta kisendab siis terve päeva.»

Džanik seisis sellal keset tuba ja vaatas vaikides pealt kogu seda stseeni.

Kodus jutustas ta isale, kuidas Vova oli karjunud.

«Aga sina, kui lähed tema juurde, ütle, et nii ei tohi jonnida.»

«Ma ei lähe enam Vova juurde. Ta aina nutab ja nutab.»

Mõne päeva pärast tuli Nataša Vovaga meile. Samasugune stseen kordus ka meil, kuid seekord palus Vova enda kätte kinžalli, mis rippus mu mehel voodi kohal. Mina talle muidugi kinžalli ei andnud ja ütlesin, et kinžalliga ei tohi mängida, ja karjuda võib ta niipalju kui tahab. Natašal aga palusin end mitte vahele segada.

Vova karjus tükk aega, kuna Džanik silmitses teda imestunult. Nataša vaatas aknast välja, seistes poja poole seljaga, mina aga istusin raamat käes ja teesklesin, nagu loeksin.

Lõpuks lakkas Vova karjumast ja jäi sinnasamasse põrandale magama. Tõstsin ta põrandalt diivanile, ja ta isegi ei ärganud.

Lahkumisel ütles Nataša mulle:

«Ma proovin nüüd käituda sinu moodi.»

Ma ei näinud hulgal ajal Natašat. Ükskord, kohates teda, küsisin:

«Kuidas on Vovaga? Kuidas on ta jonnimisega?»

«Klavake, tänan sind! Paar korda karjus ta veel oma hääle kähedaks, kuid mul oli kannatust ja ma istusin vaikides. Ta muutus rahulikumaks, sest ma ei andnud enam järele tema jonnimiste puhul,» ja natuke järele mõeldes, lisas: «Nüüd saan ma aru, et kõik sõltub vanematest. See on aga siiski väga raske — kasvatada lapsi.»

«See-eest aga tänuväärne töö,» vastasin.

II

Tahtsin võimalikult varakult õpetada poega korralik olema. Pärast mängimist korjasime koos Džanikuga tema mänguasjad kokku ja panime nad omale kohale. Aja jooksul hakkas ta seda tegema üksinda. Hiljem sai see Džanikule harjumuseks, ja nüüd, kus ta on täiskasvanud, on tal iga asi alati omal kohal. Kui poeg oli alles aastane, andsin talle söömisel juba kätte lusika ja õpetasin teda sööma iseseisvalt.

Armastasin väga mängida pojaga: õmblesin tema nukkudele riideid, kleepisin, tegin väljalõikeid. Mõnikord isa, saabunud õpinguilt koju, leidis meid mängimas Džaniku armastatumat mängu: mina, olles ratsuks, liikusin neljakäpukil mööda tuba, kusjuures Džanik istus mul seljas.

Valmistades lõunat ei ajanud ma kunagi Džanikut enda juurest ära. Talle meeldis väga pesta kausis juurvilja, eriti kartuleid. Lubasin teda võtta porganditest või kartulitest tehtud täidist ja valmistada minuga koos pirukaid. Džanikul oli väike luuake, ja ta pühkis alati põranda puhtaks oma mänguasjade juurest.

Oma mängutaldrikud pesi ja kuivatas ta väikese käterätikuga.

Muidugi ei tulnud see tal hästi välja, eriti alguses, kuid see mäng õpetas teda varakult tööd tegema.

Ma olin uuesti saamas emaks. Ükskord küsisin Džanikult:

«Kas tahad väikest vennakest? Hakkad temaga koos mängima?»

«Jah, tahan, mine kohe vennakese järele.»

Kord tuli minu juurde sõbranna oma kahekuise pojaga. Džanik ei lahkunud väikese juurest, ta puudutas tema käekesi ja jalakesi. Kui sõbranna hakkas ära minema, mähkisin lapse, ja kuni ta end riietas, hoidsin last oma süles. Ja äkki hakkas Džanik, kes kogu aeg oli mind vaikselt jälginud, nõudma: «Anna tita tädile!» Ma ei pööranud siis sellele tähelepanu, kuid mõne päeva pärast, enne haiglasse minekut, kui küsisin Džanikult uuesti, kas toon talle pisikese lapsukese, hakkas ta nutma ja karjus: «Ei taha, ei taha!» Lahkusin kodunt raske südamega.

Ei saa unustada kohtumist Džanikuga, kui saabusin koju haiglast. Tulin tuppa, laps kätel. Džanik seisis keset tuba ja vaatas üksisilmi minule ja lapsele. Tema suured helesinised silmad olid täis pisaraid. Seejärel pööras ta mulle vaikides selja ja jooksis toast välja. Panin lapse voodile ja läksin pojale järele. Džanik seisis köögis, peitnud näo nurka ja nuttis kibedasti. Võtsin ta sülle ja hakkasin temaga sõbralikult vestlema.

«Ei taha titat,» ütles ta nuuksudes.

«Hästi, minu väikseke, hästi. Ma viin ta tagasi haiglasse.»

Sel päeval uinus Džanik hilja. Seisin kurvalt tema voodikese juures. Mitte sellist kohtumist ei tahtnud ma, mitte sellist ei oodanud ma.

«Sa ära aga väga kurvastu, harjub,» ütles mulle mees.

«Näed, kui halb ema ma olen. Ei osanud last ette valmistada ja nüüd on temal valus ning minul raske.»

Öösel ärkas Džanik mitu korda üles ja hüüdis mind. Ma ei saanud kaua aega uinuda: mõtlesin, kuidas parandada oma viga, ja tõotasin rohkem silmas pidada oma käitumist Džaniku juuresolekul.

Hommikul oli Džanikul esimeseks küsimuseks:

«Kas viisid tita ära?»

«Viisin, kuid teda ei võetud haiglasse vastu. Öeldi, las kasvab suureks.»

«Aga kas sa teda sülle võtad?» päris Džanik. Ta oli siis kaks aastat ja kaks kuud vana, ja ta oskas rääkida kõik.

«Tuleb võtta. Ta ei oska käia. Tema käekesed ja jalakesed on veel väiksed.»

«Näita!»

Võtsin lapse sülle, mähkisin ta lahti ja lasksin Džanikul teda puudutada. Äkki hakkas aga pisike nutma.

«Miks ta nutab?» päris Džanik kohe asjalikult.

«Tahab süüa.»

Džanik jooksis kiiresti toast välja ja tõi saia.

«Noh, anna talle!»

Näitasin talle, missugune on poisil suuke.

«Näed, tal ei ole hambaidki. Ta võib ainult emapiima juua.»

Panin Džaniku enda kõrvale istuma ja andsin väiksele rinda.

«Vaata, kui naljakalt ta joob.»

Džanik istus minu kõrval ja naeris. Veel mõned päevad küsis Džanik, millal viime Selimi (sellise nime panime poisile) ära. Pikkamööda hakkas Džanik temaga harjuma ja kutsus teda Siinaks.

Nüüd, kui Selim nuttis, jooksis Džanik mind kutsuma.

«Ema, tule ruttu! Siina tahab süüa.»

Hakkasin Džanikule andma ülesandeid: kord lasksin tal venna jaoks väikest lusikat, kord mähet tuua.

Minu dekreetpuhkuse ajal jäi Džanik koju, sest polnud kedagi, kes oleks teda lastesõime viinud. Instituut, kus mees õppis, oli hoopis teisel pool linna servas.

Minu juurde tulid sõbrannad ja jutustasid, mis akadeemias on uudist.

Neile meeldis olla meil: «Küll sinu juures on hea, Klavakene,» rääkisid nad. Mulle endale ka meeldis meie perekonnaelu. Püüdsime mehega teha tuba mugavaks.

Õhtul, kui lapsed magasid, istusime diivanile ja kõnelesime teineteisele oma päevastest uudistest.

«Noh, kuidas sa, Klavakene, tuled toime õpingutega?» küsis mees.

«Saan muidugi hakkama, kui sa aitad mind kodustes töödes.»

«Minu taga asi ei seisa,» vastas ta lõbusalt.

Ja tõepoolest, ta oli mulle kõikjal abiks. Mitte kunagi ei öelnud ta ära, mida ma temalt ka ei oleks palunud. Ta käis kaupluses, kraamis tuba, vaatas poiste järele ja isegi pesi mähkmeid, kui olin tööga koormatud.

«Küll oled sa mul ikka hea!» ütlesin ma talle mõnikord.

«Vaat, et ülearu ei kiida, rikud ära.»

Vahest õhtuti õmblesin ma oma poistele riideid, kuna mees istus mu kõrval ja õppis või luges mulle valjusti.

Dekreetpuhkus jõudis lõpule. Ükskord võtsin Džaniku sülle ja ütlesin talle:

«Viime homme Siina haiglasse.»

Džanik hüppas sülest maha ja jooksis Selimi juurde.

«Ei maksa, ema, ta on veel väike,» ja ta vaatas nii armsalt vennale, et mul tulid õnnest pisarad silma.

«Kas sa tahad, et Siina elaks alati meil?»

«Tahan! tahan!» hüüdis Džanik ja hakkas mööda tuba hüppama.

Vaevalt oli isa jõudnud akadeemiast koju tulla, kui Džanik tormas talle kiiruga vastu.

«Isa, Siina jääb meie juurde.»

«Noo, tähendab, meil on nüüd kaks pojakest: üks suur ja teine väike,» ütles isa naeratades.

Hakkasin loengutel käima. Kaaslased aitasid mul omandada seda õppematerjali, mis oli läbi võetud minu puudumise ajal.

Mõnedel meie üliõpilastel olid ka lapsed, kuid kellelgi ei olnud veel kaht. Peaaegu iga päev küsis keegi minult:

«Noh, kuidas sinu pojad elavad?»

«Hästi,» vastasin uhkelt.

Nüüd väljusime hommikul kõik koos. Isa pani mind lastega trammile, ja me sõitsime lastesõime.

Džanik tundis end seal vanemana. Kui ta kuulis teises toas lapse nuttu, siis tiris ta oma kasvatajat kitlist:

«Tädi, vaadake kohe, see on arvatavasti meie Siina, kes nutab,» ja jäi rahule alles siis, kui kasvataja tuli tagasi imikute juurest ja ütles Džanikule, et seal ei nuta Selim, vaid üks teine laps.

Kui Selim oli pahur kojusõiduks riietumisel, siis rahustas Džanik teda:

«Ma olen siin, Siina, ma olen siin, ära nuta!»

Ikka enam ja enam harjus ta väikese vennakesega, ikka rohkem arvestas ta teda.

Puhkepäeviti ei lahkunud ta Selimi juurest. Ja kui teda vannitati, hoidis Džanik käsna, seebikarpi, andis mulle kätte mähkmeid. Ja igaühele, kes meile tuli, teatas Džanik uhkusega:

«Meie emaga vannitasime Siinat, ja ta ei nutnud.»

Varasest east alates püüdsin ma lastes kasvatada vastupidavust. Ma ei tahtnud, et nad kasvaksid hellitatutena, ja kasutasin iga juhust, et karastada neid nii füüsiliselt kui ka moraalselt. Õpetasin neid taluma valu ja väikseid ebameeldivusi. Kui Džanik hakkas jonnima, ütlesin talle:

«Vaata, Selimgi ei jonni, kuigi on väiksem sinust.»

See mõjus talle rahustavalt.

Kui Džanik kukkus või sai haiget, siis ütles ta mulle läbi pisarate:

«Varsti läheb valu üle. Eks ole, emake?» aga ise krimpsutas valu pärast nägu. «Ega suured ei nuta, kui kukuvad?»

«Muidugi ei nuta,» vastasin.

Ükskord nägi Džanik, kuidas üks mees trammile jookstes kukkus, kiiresti püsti tõusis ja jälle jooksma hakkas. Ma ütlesin Džanikule:

«Nägid, onu kukkus, aga ei nutnud üldse.»

«Mina ka ei nuta,» vastas Džanik rahuloleva ilmega.

Ma ise ei nutnud kunagi laste juuresolekul.

Kui Selimile toodi esimesed mänguasjad, tegin Džanikule ülesandeks need alati kokku korjata. Ta pani nad eraldi karpi, viis enda juurde nurgakesse ja hoidis neid väga hoolikalt. Kui tema juurde tuli mänguseltsilisi, ja keegi neist tahtis seda karpi, siis võttis ta selle ära ja selgitas:

«Ei tohi võtta, need on Siinakese mänguasjad. Mängida võite ainult minu omadega.»

Me ei lubanud ka teda mängida Selimi mänguasjadega: määrdunud mänguasjadest võib Selim haigestuda, sest ta paneb neid suhu. Seda pidas Džanik meeles.

Me nõudsime alati, et Džanik pärast mängimist korjaks oma mänguasjad ise enda järelt kokku. Neid kokku korjates kordas ta üksikuid sõnu:

«Veel üks, veel üks...»

Kui kõik mänguasjad olid asetatud korralikult kasti, plaksutas Džanik käsi ja hõikas rõõmsalt:

«Nüüd on kõik!»

Nii harjus ta pikkamööda oma kohustustega.

*

Tahtsin lastes arendada head maitset, õpetada neid aru saama kaunist. Raha oli meil vähe. Ma ise joonistasin neile piltidega kuubikuid, pildikesi, tegin hulga ilusaid mänguasju, kaunistasin nende nurgakese väikeste vaibakeste ja maalidega.

Mänguasju ostsime harva, kuid see-eest igaühte neist valisime hoolikalt ja armastusega. Juba varakult valisin välja, missuguse mänguasja ostan, ja kui ei leidnud sobivat, siis lükkasime ostmise edasi. Džanik unistas juba ammu saada endale puust hobust, millele võib istuda. Kaks kuud kogusime raha selle mänguasja ostmiseks. Lõpuks ostsime ära. Poeg oli väga vaimustatud, kui ta ise võis istuda hobusele. Enne magamaminekut pani ta hobuse voodi kõrvale vaibakesele. Selimile ostsime tselluloidist mängukaru ja mõned kummist mänguasjad. Isa armastas vabal ajal mängida lastega. Ta ehitas klotsidest kõrgeid ehitisi, sõidutas Džanikut suurel puust hobusel, lõbustas kõigiti Selimit.

Kui Selim hakkas istuma, mängis Džanik temaga vaibal. Ma õppisin samas toas, märkamatult valvates poiste järele. Ükskord rebis Selim puruks Džaniku joonistuse. Džanik lõi Selimit, ja mõlemad hakkasid nutma. Suuri vaevu suutsin neid rahustada. Küsisin Džanikult:

«Kumb on suurem, sina või Selim?»

«Mina.»

«Miks sa siis lõid vennakest?»

«Aga mispärast ta rebis pildi puruks?»

«Ta tegi seda kogemata, tal on väikesed käekesed. Aga sinul, näed, millised suured käed, kuid lõhkusid ära minu tassi.»

«Ma kogemata.»

«Aga kas ma lõin sind?»

«Ei.»

«Ära sinagi enam kunagi löö Selimit, muidu ei luba ma sind mängida temaga.»

Džanik pidas seda meeles ja kartis väga, et ma täidan oma ähvarduse. Hiljem, iga kord, kui Selim juhtus ära lõhkuma mingisuguse mänguasja, kordas Džanik, pigistades kokku oma rusikakesed, muutudes vihast punaseks ja vaevalt pisaraid tagasi hoides:

«Ma ei löö teda, ema, ta on väikene. Küll me parandame mänguasja ära, eks ju?» ja ohates viis purustatud mänguasja oma nurgakesse.

Isa või mina parandasime alati purustatud mänguasja üheskoos pojaga.

Kui Selim hakkas natuke kõndima, võtsin tal ühest ja Džanik teisest käest kinni ja lasksime teda mööda tuba ringi käia. Lastesõimes teatas ta uhkusega: «Mina õpetasin Siina käima.» Selim kasvas niisama tugevaks kui Džanik. Toitsin teda esimesest päevast alates kindlal kellaajal ja karastasin samuti. Kui Selim kasvas suuremaks, panin poisid istuma väikese laua äärde, ja nad sõid koos. Džanik jälgis täiskasvanu ilmega, kuidas Selim sööb: «Söö, Siina, söö, kasvad suureks nagu mina.»

Laste sõprus rõõmustas mind. Puhkepäeviti tulid Džanikule naabrilapsed külla. Nad mängisid leplikult.

Mõtlesin palju laste kasvatamisest. Lugesin pedagoogilist kirjandust, konsulteerisin kogenud kasvatajatega, püüdsin täita kõiki arsti nõuandeid.

Ükskord juhtus hirmus lugu. Selim oli tol korral pisut üle aasta vana. Meile tuli külla Nataša. Olime omavahel elavas vestluses. Lapsed istusid väikese lauakese ääres ja sõid suppi.

Äkki hakkas Džanik hirmsasti karjuma:

«Ema! ema! Selim hakkas läkastama!»

Jooksin poja juurde, haarasin ta sülle ja vaatan — ta hakkab lämbuma. Kohkusin ära, värisesin üleni. Tegin ta suu rohkem lahti, pistsin oma kaks sõrme talle kurku ja tundsin sõrmede all midagi kõva. Ent Selim oli üleni higine, ja ta vaevalt veel hingas. Sain sellest kõvast sõrmedega kinni, nihutasin ta paigast. Tõmbasin käe välja, kallutasin poega allapoole, ja ta hakkas oksendama. Okse oli natuke verine. Põrandalt leidsin pisikese lihaluukese. Selim hakkas nutma. Esimest korda tundsin rõõmu lapse pisaraist ja ise nutsin koos temaga.

Ta uinus kiiresti. Samal ajal astus Nataša koos arstiga tuppa. Ilmnes, et ta oli kutsunud välja kiirabi.

Näitasin arstile luukest ja jutustasin, kuidas võtsin selle välja poja kurgust. Arst kiitis mind selle eest, et ma ei kaotanud pead, kuid noomis, et andsin läbikurnamata lihaleent nii väikesele lapsele. Edaspidi olin ettevaatlikum. Kui keetsin lõunasööki, siis kurnasin alati lihaleeme läbi, ja alles seejärel lisasin tangud, kartulid, juurvilja. Andsin talle ainult sellist sööki, mida ta ei saanud kurku ajada. Näiteks võtsin ma kompotist välja kivikesed, liha ajasin läbi hakkmasina, jälgisin, et laps hammustaks leiba väikeste tükikeste kaupa. Püüdsin tegelda mitte millegi muuga, kui väike laps sõi. Rutates ette, võin öelda, et sellist juhust ei kordunud mul enam mitte ühegi lapsega.

Me tahtsime, et meie lapsed kasvaksid töökateks, maast-madalast armastaksid tööd. Õpetasin kannatlikult päevast päeva neid end ise riidesse panema. Kaheaastaselt nad juba tõmbasid sukad jalga.

Kui Džanik minu abiga esimest korda oma saapad lahti nööris, ütlesin talle:

«Vaat, me sinuga koos nöörisimegi lahti.»

Džanik naeratas ja ütles:

«Me koos sinuga, jah, ema?»

«Muidugi koos,» vastasin.

Nii õppis ta aja jooksul ära ka selle «operatsiooni». Kolmeaastaselt õppis ta isé riietuma ja lahti riietuma ilma täiskasvanute abita.

Algul tegi ta seda väga pikkamööda, ähkides pingutusest, ent kui me mõnikord püüdsime teda abistada, karjus ta:

«Ma ise! Ma ise!»

Ükskord pühapäeval läksin hommikul turule. Samal ajal tuli Nataša meile. Džanik pani end riidesse, istudes oma toolikesel, mees läks välja end pesema. Kui ta tuli tagasi tuppa, istus Džanik põrandal ja nuttis tasakesi.

«Mis juhtus?» küsis isa.

Džanik, jätkates nutmist, jutustas:

«Tädi Nataša pani mulle sukad jalga, aga mina olen suur, oskan ise,» ja jälle voolasid tal pisarad silmist.

Nataša hakkas valjusti naerma.

Mees, tehes tõsise näo, ütles:

«Tädi Nataša! Kas te tõesti ei tea, et Džanik ise oskab end riidesse panna ja lahti riietuda? Ta on meil täitsa suur ja varsti on samasugune kui isa.»

«Džanik, vabanda, palun, ma üldse ei teadnud, et sa ise kõik oskad, riietu kähku, ma vaatan pealt.»

Seekord kiirustas Džanik niivõrd, et pani parema jala saapa vasakusse. Isa märkas seda, kuid Nataša mitte.

«Vaat, panin kõik ise,» ütles Džanik enesega rahulolevalt naeratades ja Nataša poole pöördudes.

«Nüüd ma näen, et sa oskad ka ise.»

Kui Nataša ära läks, ütles isa Džanikule:

«Pojake, sa ajasid saapad segi. Võta ära ja pane õigesti jalga.»

«Ma ei tahtnud talle sellest rääkida Nataša juuresolekul,» seletas ta mulle hiljem. «Ma kartsin, ta oleks hakanud Džaniku üle naerma.»

Püüdsime alati lugu pidada laste eneseväärikusest. Peab austama last, siis ta austab ka vanemaid inimesi.

Kui Džanik oli kolmeaastane, näitasin talle, kuidas on vaja asetada oma riided ööseks. Ja ta asetas need alati korralikult oma toolile.

Ühel puhkepäeval jalutasime kogu perega Sokolniki pargis. Koju saabusime hiljem kui harilikult. Isa tahtis Džaniku kiiresti magama panna, ja ta aitas teda lahti riietada, seejärel kattis tekiga ja tuli ära. Vaatame — Džanik on tõusnud istukile ja küsib:

«Aga kus on minu riided?»

«Nad on sinu toolikesel,» vastas isa.

Džanik vaatas tooli poole ja ütles:

«Isa, sa oled kõik segamini ajanud.»

Ta tõusis üles, pani kõik korda ja alles siis heitis pikali ja uinus kohe.

Vaatasime mehega teineteisele otsa ja naeratasime.

Olin rõõmus teadmisest, et see, mida ma päevast päeva kannatlikult õpetasin pojale, muutus tal harjumuseks.

Pärast oma pojalt saadud «õppetundi» meie, täiskasvanud jälgisime hoolikalt, et ka meiegi riided oleksid asetatud korralikult.

Pikkamööda õpetasin Džanikut valvama väikese venna järele.

«Mis ma küll teeksin ilma sinuta,» ütlesin ma sageli Džanikule. «Vaat, me jõudsimegi sinuga kahekesi kõik ära teha.»

«Noh, kuidas teil läheb?» küsis isa õhtul.

«Hästi, isa. Siina ei nutnud, ma mängisin temaga,» vastas Džanik uhkelt.

«Küll oled sa mul tubli,» ütles isa naeratades, «täitsa suur.» Ta võttis poja sülle ja, visates teda lae alla, lisas: «Sa kasvad peagi suuremaks kui isa.»

Džanik naeris lõbusalt.

Sellesse aega kuulub ka meie nukumaja ehitamine, mis muuseas on alles ka praegu noorema õekese jaoks, pisut remondituna ja ümberkorraldatuna vanemate vendade poolt. Selle majakese valmistasime koos mehega oma kätega. Õieti õelda oli see tehtud lihtsalt kahest kastist, mis olid pandud teineteise peale. Eesmised seinad olid ära võetud, kuid see-eest ilutses ülemisel kastil katus korstnaga. Kasti külgedesse tegime väikesed aknad, kaunistasime need valgete kardinatega ja purgikestesse pandud paberililledega. Tapetseerisime seinad ja kaunistasime seejärel pildikestega.

Maja alumisel korrusel asus köök ja söögituba, ülemisel korrusel nukud magasid, pesid end ja õppisid oma õppetükke. Nad elasid samaviisi kui meiegi. Uusaastal korraldasime neile näärikuuse, pidupäevade puhul oli nende söögituba kaunistatud lipukestega ja lauale pandi tõeline pirukas. Kuid peamine ei seisnud muidugi pidupäevades. Tähtis oli see, et nukkude päevarežiim langeks täpselt kokku meie laste päevarežiimiga. Laste päevarežiimi täitmist jälgisime meie, aga nukkude päevarežiimi — poisid. Nad vaatasid, et nukud hoiaksid oma asjad korras, et käterätikud ripuksid korralikult, et voodid oleksid kaetud tekkidega, et nukud kordamisi kastaksid (tegelikult tühja kannuga) lilli, et nad ei laiskleks, ei vedeleks põrandal, ei laseks oma tuhvleid ega sukki kaotsi minna.

Niiviisi, jälgides korra järele nukumajakeses, kinnistasid lapsed harjumusi, mida me sisendasime neisse.

III

Džanik sai kolmeaastaseks. Selleks ajaks lõpetasin ma akadeemia eelkoolikasvatuse osakonna ja töötasin pedagoogina lasteaias. Mees õppis aspirantuuris. Elamine muutus meil materiaalselt kergemaks.

Ükskord õhtul ütles Džanik mulle:

«Emake, meid viiakse varsti üle lasteaeda.»

«Vaat kuidas? Tähendab, olete juba saanud täiesti suureks.»

Rahulolevana hakkas ta naerma ja hiljem puudutas mitmel korral seda küsimust.

Mul on selgesti meeles see päev, kui me esimest korda läksime pojaga lasteaeda.

Ammuks see oli, kui kandsin väikest Džanikut süles lastesõime, ja nüüd tatsus enesekindlalt oma väikseil jalgadel minu kõrval juba täitsa suur poiss. Kui kiiresti möödus see aeg ja kui täisväärtuslik ning kui tähtis oli see mulle!

Ma ei paigutanud Džanikut mitte samasse lasteaeda, kus töötasin ise. Tahtsin, et poeg oleks alati võrdsetes õigustes teiste lastega, sest mõnikord ma märkasin, et mõned lasteaia töötajaist hellitavad oma töökaaslaste lapsi, loovad neile privilegeeritud olukorra. Pealeselle lapsed harjuvad ilma emata paremini olema iseseisvad.

Kui me pojaga sisenesime lasteaeda, vaatlesin vargsi näost punaseks muutunud Džanikut. Ta silmad särasid, huuled olid naerul ja ta väike käeke pigistas tugevasti minu sõrmi. Lasteaed üllatas poissi. Valged seinad, kaunistatud juhtide portreedega, väikesed riiulid lilledega, lipukesed ja kirevate sügislehtede vanikud, mis olid tõmmatud nurgast nurka, värvilise laudlinaga kaetud laud, väikesed toolid, mis ootasid lahkelt oma külalisi, — kõik see, nagu ma nägin, meeldis Džanikule erakordselt. Ja kas võiski olla teisiti? Kas laps võibki jääda ükskõikseks ilusa, kireva, piduliku vastu? Kui me astusime sisse, ütles Džanik valjusti:

«Tere!»

Ta oli harjunud sellega lastesõimes.

«Tere,» vastasid talle kasvatajad. «Kuidas on su nimi?»

«Džanik.»

«Küll on sul ilus nimi. Minu nimi on aga Anna Nikolajevna. Pead meeles?»

«Pean.»

«Kui vana sa oled?»

«Olen juba kolmeaastane ja veel natuke rohkem,» vastas Džanik ja sattus ise segadusse.

«Sa ju oled, nagu näha, täitsa suur,» ütles Anna Nikolajevna naeratades, «seepärast võtan su oma rühma. Tahad?»

«Tahan.»

Ta suudles mind ja läks koos pedagoogiga oma grupi juurde.

«Kui hea, et talle meeldib lasteaed,» mõtlesin ma endamisi.

Seda lasteaeda tundsin ma varem. Selles oli hästi korraldatud kasvatustöö, polnud sekeldusi ega kära, mis nii halvasti mõjuvad lastekollektiivile, mitte kunagi ei kuulnud ma siin kõrgendatud toone. Rahulik olukord mõjub hästi mudilastele. Lapsed muutuvad tasakaalukaiks ja harjuvad peagi distsipliiniga.

Sel õhtul õnnitlesime koos mehega Džanikut, kuna Selim kinnitas nutuse häälega:

«Mina tahan ka aeda.»

«Kui saad nii suureks kui mina, siis lähed,» vastas talle Džanik.

Isa võttis Džaniku sülle ja ütles:

«Oi, kui raskeks sa oled muutunud, sa oled hakanud nii kiiresti kasvama, et varsti ma ei jõua sind enam tõstagi.»

Džanik oli väga rahul. Selim, tatsudes kui karupoeg oma alles ebakindlatel jalakestel, käis Džaniku järel ja, sikutades teda pluusist, kinnitas:

«Mina aeda.» (Ta rääkis veel halvasti.)

«Ei saa, seal ei ole selliseid väikseid,» selgitas talle Džanik. «Kui saad suureks, siis võtan.»

Selim pidas meeles ainult ühte, et Džanik võtab ta kaasa, ja rahunedes silmapilk, muutus uuesti lõbusaks.

Kõik istusid teed jooma Džaniku lemmikkompvekkidega. Džanik oli õnnelik, ja tundes end pidukangelasena, andis Selimile kompvekke juurde. Sel päeval kinkis isa talle värvilised pliiatsid, mina aga joonistusbloki, pintsli ja vesivärvid. Džanik oli väga rõõmus kinkide üle. Selim sai sellise piduliku sündmuse puhul isa käest plüüšist karupoja. Ta oli nii rahul, et ei andnud seda käest ja uinus koos oma karupojaga.

Sel õhtul asetas Džanik eriti hoolikalt oma riided toolile. Kui ma tegin talle märkuse, et ta liiga kaua riietub lahti, vastas Džanik mulle:

«Anna Nikolajevna ütles, et on vaja korralikult asetada.»

Mulle meeldis, et Džanik toimib pedagoogi õpetuste järgi, ja ma ei kiirustanud teda enam.

«Ema, kas sa ajad mind hommikul üles?» küsis Džanik.

«Kindlasti ajan. Homme lähed sa lasteaeda koos isaga, kuna mina viin Selimi lastesõime.»

Astunud lasteaeda, tundis Džanik end tõeliselt vanema vennana, ta hakkas Selimisse suhtuma hoolitsevalt, aitas tal riietuda ja lahti riietuda ning aeg-ajalt teatas mulle:

«Ema, Selim pani ise saapad jalga. Ema, Selim pani juba peaaegu ise nööbid kinni.»

Džanik armastas väga rääkida Selimiga ja sageli õpetas teda kordama mõnda sõna. Kui Selimil see õnnestus, rõõmustas Džanik selle üle.

Ükskord tuli Džanik lasteaiast koju, suur muhk otsaesisel.

«Mis see sul on?» küsisin.

«Kukkusin.»

«Kas nutsid ka?»

«Ei,» ütles Džanik ja läks näost punaseks. «Tahtsin küll hakata nutma, aga jätsin kohe järele!»

«Kunagi ära nuta. Suured ei nuta. Kukkuda ka ei maksa, peab alati ette vaatama, muidu võib saada muhu.»

Viisin Džaniku peegli juurde. Ta vaatas end peeglist, hakkas naerma, puudutas tasakesi sinist muhku ja ütles:

«Ma vaatan, emake, edaspidi ette, ja kividest «jooksen üle».»

Hakkasin naerma ja küsisin:

«Kas hüppad üle?»

«Hüppan üle,» kordas Džanik ja hakkas ka naerma.

Igal hommikul tegi Džanik koos isaga võimlemisharjutusi. Muidugi olid need algul väga lihtsad: tõsta käed kõrvale ja lasta alla, kallutada keha allapoole ja ajada end uuesti sirgu, laskuda kükkasendisse ja tõusta püsti. Neid harjutusi tehti mõned korrad ja järkjärgult mindi üle keerulisematele.

Pärast võimlemist nad mõlemad, nii isa kui poeg, valasid end külma veega üle. Algul valas isa kraaniveega enda üle ja seejärel poja toasseisnud veega. Veega karastama harjutasin Džanikut varakult, ja ta talus seda hästi. Õhtuti pesin ma teda ka (jalad pesin külma veega, kuid vette ta neid ei pannud).

Selline varajane organismi karastamine kaitses mu lapsi haiguste eest. Nad haigestusid harva, ja kui haigestusid, siis kulges haigus kergel kujul.

Igal hommikul läksime laiali eri suunda: isa läks Džanikuga lasteaeda, mina Selimiga lastesõime. Ja alles õhtul saime uuesti kokku. Armastasime oma õhtuid. Igaüks rääkis oma uudistest, muljetest, jutustas, kuidas möödus päev.

«Isa, meil on lasteaias selline akvaarium! Ja kui palju kalu! Kui tuled meie juurde gruppi, näitan sulle,» ütles Džanik. «Isakene, osta meile Selimiga akvaarium, ta ju tahab ka kalu vaadata. Ma hakkan neid söötma. Kas ostad?»

«Muidugi ostan, ainult oota natuke, eks?» ütles isa.

«Ootan,» vastas Džanik tõsise näoga.

«Ja mis te täna lastesõimes tegite?» küsis isa Selimilt.

«Sõime lõuna ajal, ma sõin kõik ära,» vastas Selim ja tõusis kikivarvule. «Vaata, isa, kui suur ma olen,» lisas ta rahulolevalt.

Me rääkisime talle alati: «Kui sa kõik ära sööd, siis kasvad suureks.» Ja seda pidas ta meeles.

Meil oli kodus palju lilli. Džanikul olid nurgas lilled, mis me olime talle kinkinud. Ta kastis neid ise.

Ükskord küsis ta minult:

«Emake, võin ma ühe lillekese lasteaeda viia?»

«Muidugi võid.»

Ma tahtsin, et mu lapsed ei oleks kitsid, ja ma püüdsin nendes igati arendada heldust ja headust.

Ükskord pühapäeval jalutas Džanik maja lähedal. Äkki jooksis ta tuhatnelja tuppa, võttis oma mängujänese ja jooksis jälle välja. Tulnud natukese aja pärast tagasi, ütles ta:

«Emakene! Ma kinkisin jänese Slavikule. Ta nuttis nii härdasti. Andsin talle jänese ja ta hakkas naerma.»

«Väga hea, et sa nii tegid. Slavik nüüd enam ei nuta.»

Kasvataja jutustas Džaniku kohta, et ta on sõbralik lastega, ei

lähe tülli mänguasjade pärast, vaid alati loovutab need, ja oskab igasuguste mänguasjadega mängida huvitavaid mänge.

See rõõmustas mind.

Püüdsin kodus luua sõbralikkuse ja vastastikuse austamise õhkkonna. Jälgisin oma käitumist, eriti laste juuresolekul. Kui ma olingi töölt koju tulles millegipärast halvas tujus, siis ei näidanud ma lastele oma ärritatud olekut.

Samal ajal algas minu sõprus Antonina Ivanovnaga. Ma ei mäleta enam, mis põhjusel ma sattusin ükskord meie maja veevärgilukksepa korterisse. Mäletan ainult, et tundsin end sel päeval haiglasena; olin halvas tujus, mida minuga harva juhtus. Kui ma aga läksin Antonina Ivanovna, veevärgi-lukksepa naise tuppa, siis seisatusin tahtmatult ukselävel: otse minu jalge ette veeres kerakesena heledajuukseline punapõskne mudilane, kes oli ilmselt samavanune kui minu Selim. Nähes mind, ta peatus, pani näpu suhu ja hakkas huviga vaatlema ootamatut külalist. Ema kahmas ta kiiresti sülle ja naerma hakates tõstis ta kõrgemale.

«Näete, kui julge,» ütles ta mind tervitades. «Kõike ta tahab ja kõigega on tal tegemist. Lased silmist, jookseb õuestki välja.»

Ma vaatlesin imetlusega nii ema kui poega. Ei saa just öelda, et nad oleksid olnud eriti ilusad, kuid nende punapõsksetest nägudest õhkus niivõrd tervist, nende hallid silmad olid nii täis vallatut kelmikust, et ma muutusin lõbusaks.

«On ta teil ainuke?» küsisin ma.

Antonina Ivanovna hakkas naerma ja raputas pead.

«Kus ta siis ainuke... Neljas... Kaks vanemat käivad juba koolis, kolmas on lasteaias, see aga abistab mind majapidamises.»

Vaatasin ringi. Väike tuba hämmastas mind oma puhtuse ja korralikkusega. Boiriidest tekiga kaetud voodile oli asetatud üksteise peale kuhi lumivalgeid patju, lambikesel ilutses hele, nähtavasti endatehtud abažuur siidpaberist.

Äsja pestud põrandal kirendas mitmevärvilistest riidelappidest kokkuõmmeldud põrandariie.

«Paistab, et hästi abistab,» ütlesin naeratades. «Teil on väga mugav. Ainult teil on vist küll raske sellise hulgaga toime tulla. Kuidas teil jätkub kõigeks aega?»

«Kas arvate, et ma üksinda töötan?» vastas Antonina Ivanovna. «Mind abistavad vanemad lapsed.»

«Abistavad?»

«Aga kuidas siis? Ärge ainult mõelge, et ma neid sunnin. Nad teevad omast tahtest. Küll pühivad põrandat, küll võtavad lapiga tolmu, küll jooksevad poodi. Mees on mul hea, austab mind, ja see mõjustab ka lapsi...»

«Mõjustab?» küsisin uuesti.

«Ja kuidas veel. Lapsed näevad, et isa ja ema teineteist hindavad, ja nad harjuvad austama vanemaid. Ma olen arvamusel, et kui lastega on raskusi, tähendab, vanemad on ise süüdi...»

Ja Antonina Ivanovna hakkas elevusega jutustama oma pere-

konnast, laste omavahelisest sõprusest, kuidas nad mehega püüavad laste ees alati end vaos hoida, ja kuidas see elus aitab.

Sõprus Antonina Ivanovnaga aitas mul veel enam end vaos hoida, eriti laste juuresolekul. Leppisime mehega kokku, et kontrollime teineteist. Iga kord, kui mees millegipärast kõrgendas häält, kõneldes minu või lastega, vaatasin talle nii paljutähendavalt otsa, et tal kohe hakkas piinlik, ja ta vaikis, vaatamata oma tulisele temperamendile.

Mõnikord ütles ta mulle:

«Lapsi kasvatad, aga mind kasvatad ümber! Kas on nii? Kas tuled toime selle ülesandega, Klavake?»

«Tulen toime. Kui sul aga siiski väga tuleb tahtmine riielda, siis ütle mulle laste juuresolekul: «lähme natuke jalutama», ja mina, nii nagu olen, tulen sinuga koos natukeseks jalutama ja vaidlema.»

Väga harva kasutas ta seda, ja ma läksin koos temaga «jalutama», kuulasin ta ära ja nimetasin naljapärast neid käike «vulkaani purskeiks».

Ootasin kolmandat last. Hakkasime valmistuma selleks sündmuseks: ostsime voodikese, tekikese ja mitmesuguseid muid pisiasju. Džanik teadis, et varsti toon koju pisikese, ja jälgis tähelepanelikult ettevalmistusi. Ta võttis ettevaatlikult oma kätte särgikesi ja mütsikesi, mida ma õmblesin, ja näitas neid Selimile. «Vaata, kus tita hakkab magama,» rääkis Džanik, viies Selimi voodi juurde.

Et ei korduks varem tehtud viga, juba varakult valmistasin Selimit ette imiku saabumiseks.

Kui me õhtul hakkasime temaga lastesõimest ära tulema, võtsin ma sageli väikesi lapsi sülle, aitasin emadel neid riidesse panna, rahustasin neid, kui nad nutsid.

Mõnikord võtsin võõra lapse sülle ja kandsin teda trammini, kuna Selim käis selle lapsukese ema kõrval.

Sageli rääkisin Selimile, et varsti toon «tita» meile koju.

Mul sündis tüdruk. Selim oli juba poolteise-aastane ja Džanik — kolme ja poole aastane.

Kui saabusime tüdrukuga koju, jooksis Džanik mulle vastu säravana, lilled käes. Selim tõusis kikivarbaile ja aina kordas: «Näita titat!»

Nüüd oli Džanik kõige vanem, ja ma tuletasin talle seda mitmel korral meelde. Eriti uhke oli ta siis, kui lubasin tal mõned minutid hoida õekest oma süles. Nimeks panime talle Bela.

Mulle kõneldi, et Džanik olevat lasteaias rõõmsalt rääkinud lastele:

«Meil on kodus tilluke tüdruk Belake!»

Nüüd viisin lastesõime tütrekese ja Selimi. (Kõik minu lapsed hakkasid lastesõimes käima ühekuuselt.)

Isa tegi tõsise näo ja tegi talle ülesandeks:

«Sina, Selim, vaata, et keegi meie Belakesele seal liiga ei teeks.»

«Hästi,» vastas Selim tähtsalt.

Lastesõime juhataja jutustas mulle, et Selim sageli paluvat luba vaadata õekest, ja kui talle lubati, oli ta väga rahuldatud.

Kodus küsis isa temalt:

«Noh, kuidas on, Selim, ega Belake lastesõimes ei nuta?»

«Ei, ei nuta.»

Džanikut viis lasteaeda isa.

Selim sirgus suuremaks, ja Džanik pani teda endaga koos mänguasju kokku korjama: «Korja, korja, ära loobi laiali,» ütles ta õpetliku tooniga, ja vend kuulas sõna. Muidugi, mõnikord nad ka tülitsesid, kuid seda juhtus harva.

Me mängisime sageli koos lastega, õmblesin nukkudele riideid. Džanik oskas sel ajal juba käsitseda nõela ja kääre.

Ühel õhtul teatas Selim tähtsa näoga uudise:

«Meil on homme lastesõimes pidu.»

«Missugune pidu?» küsisin mina.

«Meie grupp viiakse üle lasteaeda.»

Hakkasime mehega mõlemad plaksutama, ka Džanik ühines meiega.

«Hurraa!» hõiskas isa naerdes. «Veel üks poeg on suureks kasvanud.»

Ta võttis Selimi ja Džaniku käest kinni ning ütles:

«Noh, nüüd meie, mehed, läheme kolmekesi, ema aga sõidab Belakesega. Nõus?»

«Nõus!» karjusid mõlemad poisid vastuseks.

Selim asus suure rõõmuga esmakordselt teele lasteaeda. Juba ammu unistas ta sellest.

Õhtul korraldasime, nagu omal ajal Džanikulegi, väikese peo. Kõik õnnitlesid Selimit. Laual oli vaas antoonovka õuntega. Kõik jõid teed, ja Selim oli tähelepanukeskuseks.

Puhkepäeviti oli kogu meie perekond alati koos. Hommikul me kõik, peale väikese tütrekese, tegime korteris põhjaliku puhastuse: kloppisime välja voodiriided, pühkisime tolmu mööblilt, pesime põranda. Seejärel panin Džanikule selga kitli, ja ta abistas mind lõuna valmistamisel: kooris kartuleid ja porgandeid, pesi nõusid. Selim keerles samuti siin, ja Džanik laskis tal viia kohale küll lusikaid, küll klaase. Kui poisid lõpetasid töö, ütlesin neile:

«Oh, kuidas te mind aitasite! No mis ma küll ilma teieta oleksin teinud.»

Lastele meeldib väga, kui nende tööd tunnustatakse, ja nad püüavad veel enam.

Džanik käis poes väikseid oste tegemas: leiba, teed, suhkrut ostmas; vaatas Belakese järele, kui ma olin millegi muuga tegevuses, pühkis põranda märja lapiga puhtaks, nühkis niiske riidega puhtaks aknalauad, lillepotid, kastis lilli. Selim abistas teda.

Kui Džanik sai kuueaastaseks, tulid talle sünnipäeval külla sõbrad. Küpsetasin magusaid pirukaid, küpsiseid, ostsin kompvekke ja keetsin teed. Lapsed tõid Džanikule kingitusi: raamatuid,

Kui huvitavad pildid!

pildikesi, mänguasju. Isa kinkis talle akvaariumi kalakestega, millest ta ammu unistas, mina — kilpkonna, ja Selim — triitoneid purgi veega. Ta oli koos poistega ise püüdnud need tiigist. Džanik oli väga rahul.

Poisid lõbutsesid, tantsisid, mina mängisin neile kitarri; Džanik tantsis lesginkat (erilist lesgi rahvatantsu — Tõlk.).

Suureks kasvas ka tüdruk. Džanik ja Selim armastasid teda väga ja mängisid temaga meelsasti.

Nüüd hakkasid naabrid käima minu käest nõu küsimas, kuidas kasvatada lapsi. Sel ajal töötasin ma lasteaia juhatajana. Olin kahekümne viie aastane, ja mul oli juba kolm last. Kõik nad kasvasid tervete ja lõbusatena; mina aga olin õnnelik ema. Lapsed olid minu elusihiks, ja ma ise kasvasin koos nendega.

IV

«25. august 1933. a.

Täna oli Džanikul lasteaias suur pidupäev — vanema grupi saatmine kooli. Lasteaed oli pidulikult ehitud; laudadel lilled, mapid väikeste «lõpetajate» joonistuste ja töödega. Saali oli tehtud väike lava, kus esinesid lapsed. Hea ja südamliku kõne pidas Olga Dmitrijevna, lasteaia juhatajà. Ta jutustas lastele koolist, selle

tähtsusest inimese elus, meenutas Lenini suurepäraseid sõnu õppimisest ja võttis lastelt lubaduse õppida «neljadele» ja «viitele».

Olime mehega mõlemad peol ja vaatlesime väikeste laste elevil nägusid ning tundsime rõõmu nende üle. Veel natuke aega — ja nendest saavad kooliõpilased. Džanik, erutusest punaseks muutunud, ei pööranud pilku Olga Dmitrijevnalt, just nagu kartes kõrvust mööda lasta mõne tema sõna. Pärast Olga Dmitrijevna esinemist jagati kingitusi. Lapsed said ilusaid joonistamisalbumeid ja pinaleid kirjutusvahenditega (pliiatsid, suled ja sulepea). Seejärel esinesid vanemad ja lapsed. Meie isa (ta oli lasteaia lastevanemate komitee esimees) oma sõnavõtus tänas lasteaia personali lastesse hoolika ja südamliku suhtumise eest ning pöördus siis laste poole:

«Meie kõik, teie isad ja emad, soovime, et te hästi õpiksite ja käituksite koolis, et meil, vanemail ja lasteaial poleks häbi teie pärast.»

Tormiliste kiiduavalduste saatel andsid tüdrukud ja poisid üle suured kimbud lilli Olga Dmitrijevnale ja kasvatajatele. Vastusõnavõtuga esines meie Džanik. Kuidas ta püüdis oma erutusest üle saada, kui mehiselt ta katsus valitseda oma häält ja kui hästi ja valjusti ta ütles:

«Meie õpime, kindlasti õpime ainult «neljadele ja viitele».

Ja oma hindeid näitame ka lasteaias, sest lasteaed on meile niisama kui kodu ... Täname seltsimees Stalinit oma õnneliku lapsepõlve eest!»

Kuidas küll lapsed rõõmustasid. Kui valjusti nad hüüdsid «hurraa!» Ja kui õnnelikuna tundsid end kõik sel päeval.»

Tõin siin leheküljе päevikust, mida pidasin paljude aastate jooksul ...

Mäletan ... see oli tõepoolest õnnelik päev, — ja kuipalju selliseid õnnelikke päevi andsid meile lapsed. Viimast korda me tulime lasteaiast koju kolme lapsega. Vanem poeg enam homme ei tule meiega. Lasteaeda jäid Selim ja Belake.

Džanik oli seitsmeaastane. Ta oli kasvult pikk ja näis seetõttu vanemana tema-ealistest.

Ettevalmistusi koolimineku kuks hakkasime tegema juba ammu enne õppetöö algust. Käisime koos pojaga ostmas talle portfelli ja teisi koolitarbeid. See valmistas talle suurt heameelt.

Peaaegu iga päev küsis minult Džanik: «Ema, ega me midagi ei unustanud?»

Juba augusti keskel oli Džanikul pandud kõik hädavajalik portfelli. Mitu korda päevas võttis ta portfelli pandu ettevaatlikult välja ja, vaadanud kõik kuni viimase pisiasjani üle, pani nad jälle uuesti tagasi.

«Džanik, hakkame jälle vaatama, mis sul on portfellis,» palus Selim.

Džanik pani venna ja õekese istuma oma laua äärde ja, võtnud portfellist välja kord pinali, kord õpiku, selgitas tähtsa näoga:

«See on aabits, ma hakkan sellest tähti õppima. Vaat see on ruuduline vihik arvutusülesannete jaoks, see aga on «viltuste» joontega vihik, selleks et sinna kirjutada tähti ja üksikuid sõnu.»

Selim kippus kõike kätega katsuma: nii vihikuid, raamatuid kui ka pliiatseid, kuid Džanik hoidis neid Selimist eemale.

«Ära puuduta kätega, muidu määrid ära. Ma ise näitan.»

Ja nad vaatasid suure innuga aabitsa pildikesi.

Kui ma õmblesin talle uut kooliülikonda, ei läinud ta minust sammugi eemale ja aina palus mind veel kord selga proovida.

«Emake, võib-olla varrukad on ehk pikad?... Aga võib-olla on nad liiga lühikesed? Aga ehk taskud pole õigel kohal?»

Belake.

Ning ma proovisin talle seda ikka ja jälle selga — ja nagu näha, meeldis see talle väga.

Kui ülikond oli valmis ja ära pressitud, pani Džanik selle rippuma, et ta ei kortsuks.

Isa tegi Džanikule laua õppimiseks, poiss ise värvis selle ära, pani katteks paksu klaasi — ja sellest tuli välja tõeline kirjutuslaud. Koos isaga tegi ta endale kaks väikest rippuvat riiulit: ühe õpikute ja vihikute, teise raamatute jaoks. Kirjutuslaua kohale seinale asetas Džanik Lenini ja Stalini portreed.

Laualt pühkis Džanik alatasa niiske lapiga tolmu ja oli üldse väga haaratud kõigist ettevalmistustest.

Jäljendades venda, otsisid väiksemad lapsed endale ka lapid ja pühkisid oma lauakese, toolikesed ja mänguasjade riiuli puhtaks. Belake sai isegi sellega hakkama, et hõõrus oma nuku Katja nägu niivõrd, et see jäi ilma silmadeta. Ta istus oma nukuga põrandale ja hakkas kibedasti nutma.

«Ära nuta, Belake, maalin nukule uued silmad. Anna ta minu kätte,» püüdis Džanik õekest lohutada. Ta võttis nuku, tõi välja oma vesivärvid ja, pannud endale kõrvale «modelliкs» riidest Petruška, hakkas hoolikalt joonistama Katja näole silmi, vaadates ühtelugu oma pungissilmadega modellile.

Belake jälgis Džaniku iga liigutust. Kui Džanik joonistas viimast ripset, haaras Belake oma nuku ja, pannud ta ettevaatlikult lauakesele istuma, ütles:

«Katjal on uued silmakesed.»

Valmistudes kooliminekuks, hakkas Džanik kuidagi helle-

malt suhtuma väiksematesse. Ta kinkis neile oma lemmikmänguasjad.

«Võta minu koerake, ma annan ta nüüd sulle,» ütles Džanik Belakesele, «sulle aga, Selim, las jääb minu ilus purjepaat.»

«Mul on niigi küllalt uusi asju,» seletas ta mulle, «ja nad ju tahavad ka, nad on väiksed.»

Ma olin väga liigutatud.

Džanik tahtis näida täiskasvanuna, ta hakkas käimagi kuidagi tähtsalt, jooksis ja rahmeldas vähem, püüdis abistada kodus.

«Ema, mis veel oleks vaja teha?» küsis Džanik ja hakkas asjaliku näoga midagi tegema. Ta oli nii «tõsiselt asja juures», et ükskord isegi loobus minemast õue mängima uut mängu, millest talle suure õhinaga, kätega vehkides, jutustas tuppa jooksnud Selim.

Neil päevil kogu meie maa pühitses Stalini-nimelise Valge mere—Balti mere kanali, selle esimese stalinliku viisaastaku saavutuse avamist. Ka uue mängu nimetasid lapsed muidugi «kanaliks». Nad kaevasid õue kraavikesi, valasid nendesse vett ja ujutasid neil mängupaate. Selim vedas nöörikese järel mööda kraavikest Džaniku kingitud paati. Lapsed, kes olid mängust vaimustatud, kaevasid õue niivõrd üles, et majahoidja oli sunnitud järgemööda läbi käima kõik korterid ja paluma vanemaid pidurdada oma lapsi. Meile tuli ta Selimi peale kaebama, süüdistades Selimit selles, et tema oli selle mõtte algataja. Selim tõendas meile:

«Ema, ega me midagi ei rikkunud, vaid lihtsalt ehitasime Valge mere kanalit, millest isa meile eile jutustas.»

«Aga tulge õige, mammake, vaatame järele, missuguse Valge mere kanali nad on teinud.»

Tõepoolest, ma nägin, et kogu õu oli risti ja põiki läbi kaevatud kraavikestega, mis olid vett täis valatud. Välistrepil seisid lapsed tujutute nägudega, hoides käes oma paberist, puust või konservikarpidest tehtud laevukesi. Mul hakkas neist kahju ja ma soovisin neid nende hädas aidata. Ma palusin majahoidjat lubada lastel mängida «kanalit» õue kaugemas nurgas, plankaia ääres, kus nad ei segaks teisi. Majahoidja nõustus. Lapsed tasandasid õue ja siirdusid uut «kanalit» ehitama. Nad tegid endale eelmisest parema «kanali» ja mängisid mitmel päeval suure innuga oma uut mängu.

Lähenes õppeaasta algus. Eelmisel ööl enne kooliminekut magas Džanik halvasti, mitu korda tuli minu voodi juurde ja küsis:

«Ema, ega me kooli ei hiline?»

«Maga, Džanik. Ma äratan su üles,» rahustasin ma teda.

Kooli saatsime teda kogu perega. Ta astus rõõmsana uues ülikonnas, uhiuue kollase portfelliga. Kool asus meie maja lähedal. Kui me saabusime, oli seal juba palju lapsi uutes ülikondades, kleitides. Kõik olid rõõmsate nägudega.

«Ema, kui lõbus siin on!» sosistas mulle Džanik.

Lapsed kogunesid kooli-esisele väljakule ja kutsuti välja nimekirja järgi. Seejärel rivistati lapsed paariviisi ja viidi klasside

kaupa laiali. Džanik lehvitas meile mõned korrad käega, ja me tulime ära.

Õhtul, kui saabusime koju, istus Džanik juba oma laua taga ja kirjutas midagi.

«Lapsed, õnnitleme meie koolilast.»

Selim ja Bela tormasid kiiresti Džaniku juurde. Bela hüples ja plaksutas käsi, korrates:

«Meie Žanja on koolipoiss, meie Žanja on koolipoiss.»

Kui isa tuli koju, istusime laua ääres ja jõime teed.

«Peaaegu oleks hilinenud,» ütles ta juba lävelt. «Siin teile, lapsed, tort, meil on ju täna pidupäev.»

«Missugune pidupäev, isa?» küsis Belake.

«Kuidas, missugune pidupäev? Džanik sai kooliõpilaseks, ta on juba täitsa suur. Peagi kasvate ka teie suureks ja hakkate kõik kolmekesi koos koolis käima, nagu varem käisite lasteaias. Sina, pojake, pead hästi õppima ja eeskujulikult käituma koolis. Sa ju tahad saada pioneeriks, pioneerideks aga võetakse ainult kõige paremaid õpilasi.»

«Isa, ma hakkan nii õppima, just nii õppima, no küll sa näed,» tõotas Džanik.

Jõime teed, vestlesime ning veetsime selle õhtu lõbusalt ja hästi. Džanik jutustas suure õhinaga oma koolist, lastest ja klassist.

«Õpetaja on meil hea, kõige parem kõigist. Kui me istusime pinkidesse, ta ütles: «Mind kutsutakse Nadežda Sergejevnaks. Kas jääb meelde?» Me ütlesime siis kõik korraga: «Nadežda Sergejevna.» Ta naeratas ja ütles: «Ma näen, et olen endale tublid, sobralikud lapsed saanud.»»

Sel õhtul läks mees koosolekule. Mul ei tulnud und ja ma heitsin natukeseks ajaks diivanile. Aknad olid avatud, toas oli palju sügislilli, mis täitsid selle peene aroomiga. Uhkusega vaatlesin oma magavaid lapsi. Vanem poeg magas juba suures voodis, nooremad — ühesugustes väikestes.

Mees tuli koju ja imestus: lapsed magavad, aga mina laman diivanil ja ümisen omaette vaikselt.

«Kui sa teaksid, kui õnnelik ma olen, siis sa ei teeks nii imestunud nägu,» ütlesin ma mehele. «Ma nii armastan lapsi! Olgu meil neid palju. Eks?»

«Ma nõustun sinuga kõiges,» vastas Omar Kurbanovitš ja vaatas nii hea ja lahke pilguga minule, et ma muutusin veel rõõmsamaks.

Sellal olin ma suure ööpäevase lasteaia juhataja. Mul tuli tihti olla kauem tööl, mõnikord aga isegi jääda ööseks. Kirjutasin sellest oma isale ja ta veenis üht meie sugulast Leenat sõitma meie juurde. Peagi sõitis Leena meie juurde ja muutus meie perekonnaliikmeks. Jutustasin talle korrast perekonnas, laste režiimist, nende toitmisest ja kohustustest, mida nad peavad täitma kodu vastu, palusin teda mitte teha muudatusi ja kõiges toimida nii, nagu see meil on kombeks. Leena täitis minu palve ja küsis, kui ei

teadnud, kuidas käituda ühel või teisel juhul. Ta sai lastega sõbraks, kuid ei hellitanud neid. See rõõmustas mind: lapsed ei muutu ka Leena juures füüsilist tööd kartvaiks.

Selimi ja Bela järele lasteaeda ei käinud nüüd enam isa, vaid Džanik (lasteaed oli lähedal). Ta hoidis vennal ja õel koju tulles käest kinni ja ei lasknud neid ennem lahti kui oma ukse ees. Ja kui Selim mulle kaebas, et Džanik talutavat neid nagu väikseid lapsi, ütles Džanik:

«Isa andis mulle niisuguse korralduse: mitte lasta teil käest lahti enne kui oma kodu juures. Ja ma täidan ka käsku.»

Lasteaias räägiti tema kohta: ta käitub nagu täismees. Iga päev küsib ta, kuidas vend ja õde end ülal peavad grupis. Aitab neid riietada.

Leena kodunes kiiresti. Koju polnud mul nüüd vaja rutata, ja me hakkasime koos mehega sageli käima teatris, kinos. Koju tulime hilja ja igapäevasteks jutuajamisteks lastega ei leidnud mõnikord aegagi.

Kord me olime teatris ja tulime hilja koju. Lapsed magasid juba, aga Leena, kes millegi üle oli ärritatud, ei maganud veel. Ta jutustas mulle: «Džanik tuli täna koju üleni higisena. Ma küsisin talt: miks sa nii jooksid? Kas sind ajas keegi taga? — «Ei, tädi Leena. Ma kuulsin kolm uut sõna, kartsin, et unustan, seepärast jooksingi.» — Ja ütleski kiiruga sõimusõnu.»

Vaat siin jäin ma hätta. Ei tea, millest küll alustada, kuidas rääkida pojaga. Ja ühtlasi keelas Džanik seda tädi Leenal mulle jutustada. See võib-olla kurvastas mind kõige enam. «See poiss ütles, et emale ei tohi seda rääkida,» keelas Džanik rangelt tädi Leenat.

Peaaegu kogu öö ma ei maganud. Leenal palusin Džanikut veenda, et see jutustaks mulle kõik, mis oli juhtunud. Džanik ei tohtinud teada, et tädi Leena oli mulle avaldanud tema saladuse.

Leenal õnnestus Džanikut veenda. Ma tulin töölt varem koju. Leena läks lasteaeda lastele järele. Džanikut aga palusin mind aidata parandada raamatuid, mida ma tõin lasteaiast. (Ta aitas mul sageli neid uuesti korda seada.) Ja töö juures ta jutustas mulle sellest kõigest. Poja jutust ma mõistsin, et koolis keegi poiss õpetab lapsi sõimama rumalate sõnadega.

Sel momendil soovisin ma kõige enam, et poeg ei märkaks minu abitust.

«Džanik,» ütlesin ma, «kas sul on hea õpetaja?»

«Kõige parem.»

«Ega sa ei taha teda solvata?»

«Ei.»

«Aga kas ema armastad?»

«Ja kuidas veel!»

«Kuule, Džanik! Need sõnad, mida sa kuulsid, on väga rumalad. Niisuguseid sõnu ei räägi koolilapsed, sa püüa need täiesti unustada. Kui õpetaja kuuleb, et sa räägid niisuguseid sõnu, ta ei luba

sind tulla kooli. Ja kui mina kuulen neid veel kord, siis ei armasta ma sind. Said aru?»

«Sain,» ütles Džanik tasakesi.

Sel päeval ma temaga sellest rohkem enam ei rääkinud.

Olin siiski endale pahane, et olin hakanud lastele vähem tähelepanu pühendama.

Olgu emal niipalju tööd kui tahes, lapse jaoks peab tal alati aega leiduma, isegi kui see toimub oma puhkeaja või koduste tööde arvel.

Järgmisel päeval läksin kooli ja jutustasin kõigest Nadežda Sergejevnale, poja õpetajale. Ta võttis kontrolli alla selle poisi, kes õpetas lastele rumalaid sõnu, rääkis temaga ja ta vanematega. Ma hakkasin sagedamini külastama kooli, koosolekuid, osa võtma lastevanemate komitee tööst, kontrollima õpetajate palvel õpilaste kodusid.

Mõne nädala pärast tundsin ma juba kõiki lapsi poja klassist. Džanikule meeldis see väga, et tema ema, nagu teisedki, külastab kooli. Mulle aga andsid jutuajamised Nadežda Sergejevnaga väga palju. Tänu temale ma mõistsin, kui tähtis on, et lastel toimuks õppetöö, puhkus ja kodused tööd kindla korra järgi. See säästab aega ja tõstab töövõimet. Kodu ja kool peavad laste kasvatamises tegutsema kooskõlas.

Kord tuleb poeg minu juurde ja küsib süüdlase ilmega:

«Emake, ega sa ei lakanud mind armastamast?»

«Mispärast siis?»

«Aga mäletad, sõnade pärast. See poiss nüüd ise ka enam ei vannu, ja mina ei ütle ka kunagi neid sõnu.»

«Ma tean ju, et sa teed kõik nii, nagu su ema soovib.»

Ta haaras mul kaela ümbert kinni ja ise näost punane, sosistas:

«Ma tean, et sa mind nüüd ikka armastad . . .»

Džanik õppis hästi. Oli väga korralik nii koolis kui ka kodus: hoidis oma nurgakese puhta, pani raamatutele värvilised paberid ümber jne. Ta asus äärmiselt asjaliku ilmega oma õppeülesandeid tegema.

«Kui Džanik õpib, näib mulle alati, nagu sooritaks ta mingisugust pühalikku talitust, selline tõsine nägu on tal sel momendil,» ütles mulle mees.

Džanik harrastas väga kehakultuuri ja mänge. Isa õpetas teda juba kolme-aastasena tegema võimlemisharjutusi.

Suusad ostsime Džanikule juba siis, kui ta oli nelja-aastane. Muidugi ei osanud ta algul suusatada, vaid püsis suuskadel ja liikus nendega edasi ainult minu abiga. Kuid kuue-aastasena suusatas ta juba iseseisvalt (isegi mäest alla ja ilma keppideta). Siis aga ostsin talle kõverate otstega uisud, nii et Džanik juba enne kooliminekut oskas suusatada ja uisutada.

Kodus oli Džanikul kindel päevarežiim. Ta tõusis hommikul kell 7.30, korrastas oma voodi, einestas ja läks kooli. Koolist tuli ta koju kell 1 ja läks seejärel jalutama. Kell 2 lõunastas ja kuni kella

3-ni puhkas, pikutades diivanil. Seejärel jalutas Džanik jälle kuni kella 5-ni. Pärast seda jõi teed ja valmistas koduseid õppeülesandeid. Õhtul abistas ta mind koduste toimingute juures. Kell 8 oli meil õhtusöök ja kell 9 heitsid lapsed magama.

Talvel magasid nad avatud õhuakna, suvel päris avatud akende all, õhtuti aga pesin neid toasseisnud veega nagu varemgi.

Kui pesin Belakest, seisis Selim tema kõrval ja kordas:

«Ole aga vahva, Belake, ole vahva, ära tõmbu kössi!»

Džanik jalutas Selimi ja Belakesega, sõidutas neid kelguga, tõi nad seejärel koju tagasi ja puhastas siis väikese luuakesega neid korralikult lumest puhtaks. Hõiganud meile lävelt, et «tahaksin natuke ka üksinda sõita, sest olen kogu aeg neid sõidutanud», jooksis ta uuesti välja.

Ükskord lähen tema juurde ja küsin:

«Mida sa, pojake, nii hoolega joonistad?»

«Vaata, see on õhupall «CCCP», millest isa eile jutustas. See tõusis taevasse 19 kilomeetri kõrgusele.»

Isa, lugenud õhtuti ajalehti, jutustas seejärel lastele, mida tehakse meie maal. Muidugi jutustas ta neile sündmusi arusaadavalt, huvitavalt ja köitvalt. Pärast õhtusööki me jutustasime lastele sellest, mis meil juhtus töö juures päeva jooksul. Me tahtsime, et lapsed peavad endale selgesti ette kujutama, kus ja kellena töötavad nende isa ja ema.

Jutustasin lastele lasteaiast, milles töötasin. Sageli kasutasin neid jutustusi pedagoogilise mõjustusvahendina.

Mõnikord tegime mehega mitmesuguseid majanduslikke kalkulatsioone just seepärast laste juuresolekul, et nad juba varasest east õpiksid teadma, kust perekond saab raha ja kuidas see kulutatakse.

Mõne päeva pärast juhtus jälle ebameeldiv juhtum: Džanik palus minult rubla raha.

«Milleks sa seda vajad?»

«Koolis on vaja.»

Järgmisel päeval küsisin:

«Džanik, ega sa ei unustanud õpetajale anda raha?»

«Missugust raha?»

«Aga seda, mida sa minult eile võtsid.»

Ta punastus ja ütles:

«Andsin küll.»

Sain aru, et ta valetas mulle.

Ma ei tee lastele pikki noomitusi, ei tõrele nendega mingi halva teo puhul. Kasutan teisi mõjustusvahendeid. Võtan sageli abiks raamatu või näite, mis juhib ilmekalt lapse tähelepanu ühele või teisele nähtusele või teguviisile.

Sel õhtul lõin lahti L. N. Tolstoi raamatu ja just nagu juhuslikult lugesin neile ette väikese jutustuse «Valetaja», kus räägiti karjapoisist, kes hoidis lambaid. See jutustus, millel polnud küll otsest suhet mind häiriva faktiga, aitas mul alustada juttu valeta-

misest ja kahjust, mis sellega kaasneb. Ma meenutasin samaaegselt oma koolisõbratari, kes varjas ema eest mingisugust pisikest eksimust. Hiljem kannatas see tüdruk kaua aega oma vanemate umbusalduse pärast, kes kahtlesid igas tema sõnas, igas tema teos. Lapsed kuulasid mind tähelepanelikult, Džanik aga suure erutusega.

Natukese aja pärast märkasin, et Džanik istub avatud raamatu ees ja nutab.

«Mis sul on? Valutab sul kuskilt?»

«Ei,» vastas ta ja jätkas nutmist.

«Tule siia!»

Ta lähenes mulle, nuttes ikka edasi. Siis tormas ta minu juurde ja peitis nutetud näo minu rinnale.

«Ema! Ma enam ei tee nii.»

Võtsin ta sülle, kuivatasin pisarad ja küsisin:

«Mis juhtus?»

«Emake, ma ei rääkinud sulle eile tõtt. Seda raha polnud mitte koolis vaja, vaid ühel vanema klassi poisil.»

«Milleks tal seda vaja oli?»

«Suitsu jaoks. Ta ütles mulle, et kui ma talle raha ei anna, võtab ta mul portfelli ära ja viskab minema.»

«Ja sina, nagu näha, olid argpüks!» ütlesin imestunult. «Tõesti ei uskunud, et Džanik, minu vanem poeg, on argpüks.»

Džanik lakkas kohe nutmast, ronis mu sülest maha, läks akna juurde ja seisatus, pöörates nägu kõrvale. Nähtavasti ta sugugi ei oodanud seda.

«Ialgi ära kedági karda ega lase end solvata. Ja lepime sinuga kokku, nagu täiskasvanud, et sa räägid mulle alati ainult tõtt, muidu tuleb sind koolist ära võtta. Anna mulle lubadus, et sa kunagi enam ei valeta.»

«Hästi, ema.»

Ja Džanik pidas oma lubadust.

Järgmisel päeval tuli ta koolist koju sinise silmaalusega ja ärarebitud käepidemega portfelliga. Tegin nägu, nagu poleks midagi märganud ja palusin isa parandada poja portfell ning pärida, mis juhtus. Selgus, et see poiss oli jälle nõudnud Džanikult raha, ja nende vahel oli tekkinud kaklus. Ehkki Džanik oli kaks aastat noorem, osutus ta siiski võitjaks. Tema kaaslased jutustasid hiljem, et ta oli vahvalt võidelnud.

Sellest ajast alates ei valetanud Džanik enam kunagi, ja ma ei kuulnud temalt ka kaebusi.

Džanikul meeldis väga koolis käia. Kogu õppetöö jooksul oli temale kõige koledam puududa kasvõi ühestki tunnist või hilineda. Sellise armastuse kooli vastu sisendas talle õpetaja Nadežda Sergejevna.

Lülitudes kooli ühiskondlikku ellu õppisin ma lähemalt tundma Nadežda Sergejevnat.

Lapsed on väga tähelepanelikud, ja seda peab meeles pidama iga pedagoog, et ta isegi pisiasjades ei kaotaks autoriteeti tule-

vaste kodanike ees, keda ta õpetab ja kasvatab. Nadežda Sergejevna oli ses suhtes laitmatu. Lapsed austasid ja armastasid teda piiritult. Tõsi, ka tema armastas kõigest südamest oma väikseid õpilasi.

Kord tuli Džanik koju väga tusasena:

«Ema, ma ei lähe homme kooli.»

«Oled sa haige?»

«Ei.»

«Mispärast sa siis ei lähe kooli?»

«Nadežda Sergejevna haigestus ja meid õpetab teine õpetaja.»

«Noh, ja mis sellest! Nadežda Sergejevna on haige, aga teid õpetab senikaua teine õpetaja.»

«Ma ei taha tema juures õppida.»

«Kuidas siis nii «ei taha»?» imestusin ma.

«Ta karjub liiga, ema, ja kõik lapsed karjuvad.»

Mis ma pidin küll pojale ütlema, kui ma ise ei pidanud õigeks, kui täiskasvanud karjuvad laste peale?

Kuid siiski, selleks et mitte laste silmis kaotada õpetaja autoriteeti, ütlesin karmilt:

«Džanik, kooli lähed sa siiski. Õpetaja arvatavasti ei karjunud, nagu sulle näis, vaid rääkis kõvasti, sest et te kõik karjusite. Kui ta oleks rääkinud tasemini, poleks te midagi kuulnud.»

Mõned päevad läks Džanik veel kooli tusasena, kuid siis ühel päeval tuli rahulolevana ja teatas juba ukselt: «Nadežda Sergejevna sai terveks.»

Hiljem viibisin ma mõned korrad Nadežda Sergejevna tundides ja lahkusin alati koolist täieliku rahuldustundega. Kui Nadežda Sergejevna tuli klassi ja laskis oma keskendunud, targa pilgu libiseda üle kõigi õpilaste, tekkis klassis vaikus. Kõik tema liigutused olid sujuvad, vabad, polnud asjatud ega otsitud. Ta oli alati laitmatult puhas ja tal oli hästi triigitud kleit või pluus seljas. Korras oli ka tema tagasihoidlik soeng. Lastelt nõudis ta samasugust korralikkust.

Ükski tema klassi õpilastest ei jäänud talle tähele panemata. Ükski õpilane ei tulnud kooli, ilma et poleks selgeks õppinud õppetunde. Tal valutas süda iga oma õpilase pärast. Nadežda Sergejevna tundis kõiki lapsevanemaid ja töötas nendega. Ta nõudis vanematelt konkreetset abi laste kasvatamises. Kui tema õpilased jäeti kodus järelevalveta, pani ta neid käima kuni õhtuni teiste lastevanemate juurde, kus lapsed võisid ette valmistada õppeülesandeid. Ta teadis, mis toimub igas perekonnas ja millega võib abistada, kui seal oli midagi halvasti. Meie, vanemad, abistasime teda kõiges.

Nadežda Sergejevna palus mind meie juurde koju võtta kaht poissi, kelle vanemad tulid töölt hilja koju. Džanik tuli koolist koju koos nendega. Leena pakkus neile lõunat. Seejärel nad puhkasid, jalutasid ja tegid koos õppeülesandeid. Poja päevarežiim ei kannatanud selliste asjaolude tõttu sugugi. Kell 7 tulid vanemad poistele

järele. Selline seltsimehelikkus, vastastikune abistamine avaldas head mõju ka Džanikule, ta harjus varasest east hoolitsema kaaslaste eest.

Sel aastal jälgis kogu meie maa suure pinevusega tšeljuskinlaste elu jääpangal. Iga päev me lugesime teateid nende elust, jälgisime lendurite väljalende, ärevusega pidasime arvestust nende üle, kes jäid veel jääpangale. Lapsed lõikasid ajalehtedest välja fotosid ja jooniseid, milledel oli vähegi ühist nende sündmustega.

«Ema,» ütles mulle ükskord Selim. «Osta mulle album, ma teen lasteaiale raamatukese tšeljuskinlastest.»

«Kuidas sa seda siis teed?»

«Aga ma kleebin albumisse kõik oma pildid, mis ma ajalehtedest olen välja lõiganud, — ja neist saabki raamat.»

Ma ostsin Selimile albumi ja Džaniku abiga kujundas ta selle ilusasti väljalõigetega ajalehtedest ja ajakirjadest, joonistuste, fotode ja postkaartidega. Albumi kaanele maalis Džanik hoolikalt värviliste pliiatsitega «Pildiraamat tšeljuskinlastest».

Selimil ja Džanikul olid «oma» lendurid, kes päästsid tšeljuskinlasi. Ja nad jälgisid õhinal, kes lendureist päästis jääpangalt enam inimesi.

Kui Moskva võttis vastu tšeljuskinlasi, seisime me kogu perega Gorki tänaval, mida mööda sõitsid tagasisaabunud kangelased. Poisid, katkestades teineteist, kisasid:

«Isa, vaata, vaata, see on Voronin, näe seal, vuntsidega. Ma tundsin ta kohe ära, ta on täpselt just nagu postkaardil.»

«Selim, vaata, näe Krenkel!» müksas Džanik Selimit.

«Ma tundsin ta juba enne sind ära,» vastas Selim.

Belake istus isa õlgadel ja plaksutas kätega.

Veel kaua jutustasid lapsed oma muljetest.

V

Oli 1935. aasta. Selim ja Belake olid lasteaias. Mu mees jäi seal edasi lastevanemate komitee esimeheks. Me jaotasime omavahel kohustused: mina pidasin sidet kooliga, tema aga lasteaiaga. Me jutustasime teineteisele oma tähelepanekuist. Lasteaeda viisime lapsi kordamööda, ja peaaegu igakord Selim, jättes hüvasti, kinnitas mulle:

«Ema, ära karda, ega ma ei lase Belakesele liiga teha.»

Ta oli väga elav poiss, jalutuskäikudel liikus Selim nagu maruhoog, ja kui kuulis Bela nuttu, siis pistis kõigest jõust jooksma. Lapsed suhtusid temasse hästi: ta oli väga lõbus ja hea igasuguste mängude organiseerija.

Esialgu tundis Belake lasteaias igavust ja palus kogu aeg end viia üle Selimi gruppi. Kui Selim nägi teda koridoris, jooksis ta Bela juurde ja sosistas talle midagi kõrva. Pärast seda muutus

Belake rõõmsaks ja enam ei palunud Selimi juurde. Seda kõike jutustasid mulle kasvatajad. Ma küsisin Selimilt:

«Ütle Selim, mida sa siis Belakesele sosistasid kõrva?»

«Mitte midagi erilist, ema, see on meie saladus.»

«Noh, kui saladus, siis on iseasi.»

Ma ei sundinud kunagi lapsi rääkima seda, mida nad ei tahtnud, vaid katsusin kõike teada saada neile endale märkamatult.

Selimi ja Belakese vaheline sõprus tugevnes ikka enam ja enam. Kodus jutustasid nad teineteisele, mida kumbki tegi oma grupis. Puhkepäevadel nad üheskoos kleepisid, tegid väljalõikeid, õmblesid välja, voolisid, joonistasid jne. Neil oli ühine nurgake mängimiseks. Seal oli akvaarium kalakestega, terraarium, kus elas konn, puur merisigadega.

«Ema, me õmblesime täna lasteaias välja salvrätikuid,» teatas mulle Selim ükskord.

«Tahate, lapsed, hakkame ka puhkepäeviti välja õmblema?» küsisin ma.

Lapsed olid rõõmuga nõus. Järgmisel puhkepäeval lõikasin ma välja kolm väikest salvrätikut ja joonistasin igaühele peale mustri: Belale kõige lihtsama, aga Džanikule kõige raskema. Andsin igaühele nõela ja punast niiti. Belakesele pani Selim niidi nõela taha ja aitas ka välja õmmelda, sest Bela väikesed käed olid veel väga saamatud ja ei osanud kõike teha.

Igaüks, isegi Bela, muidugi venna abiga, tegi valmis oma õie. Džanik palistas salvrätikud ära ja mina pesin nad puhtaks ning triikisin siledaks. Õhtusöögi ajal nägid lapsed laual sööginõude juures oma kätetööd, ja kõik olid väga rahul.

Puhkepäeviti tuli meile külla nii Džaniku, Selimi kui ka Belakese sõpru, nii et alati oli «tuba külalisi täis», nagu ütles Selim.

Belake harjus ikka enam ja enam lasteaiaga ja kodus jutustas ta suure õhinaga:

«Ema, me vannitasime täna lasteaias nukku ja panime ta seejärel magama. Kas võib, ma vannitan kodus ka oma Tanjakest?»

Valasin väiksesse kaussi sooja vett ja viisin selle Bela nurgakesse. Koos Selimiga vannitasid nad oma nukku.

Teinekord küsis ta minult jälle vett ja seepi, selleks et puhtaks pesta nukkude kleidid.

«Ema, ma pesen nad puhtaks, täiesti puhtaks,» ütles ta. «Ma pesen nad puhtaks nii, nagu seda teevad vanemad tüdrukud.»

Selgus, et ta oli näinud, kuidas lasteaias vanemad lapsed pesid nukkude kleite ja riputasid need siis õue kuivama.

Lubasin oma lastel alati teha seda, mis ei võinud neile tekitada kahju. Peale selle arvestasin ma, et sellised mängud harjutavad neid juba varasest east alates tööle. Ka seekord ei keelanud ma Belakest. Peagi rippusid kahe tooli vahele tõmmatud nööril märjad nukukleidid.

Selimile meeldis joonistada. Ostsin talle värvilised pliiatsid ja vesivärvid. Ta joonistas kõike: metsloomi, inimesi, sõda jne. Sageli

võis näha, kuidas ta istus laua taga, ja kummardunud joonistusbloki kohale, joonistas hoolega midagi, aidates seejuures keelega kaasa.

Ta armastas ka ehitada ja meisterdada. Tal oli palju igasuguseid instrumente. Ükskord saagis ta meie äraolekul katki vajaliku tabureti.

«Ema, saa aru,» selgitas ta mulle hiljem, «meil on lasteaias küülikupojad. Neile on vaja puuri.»

«Aga teinekord küsi siiski luba, pojake,» ütles isa karmilt. «Muidu tuleme ühel ilusal päeval koju ja kõik toolid on tehtud ümber puurideks, ning meil pole kuhugi istuda.»

Kõik hakkasid naerma, ainult Selim seisis kohmetunult.

«Hästi, isa, ta küsib nüüd alati luba,» astus Selimi eest välja Džanik.

Puuri, mis oli tehtud taburetist, lubas isa siiski viia lasteaeda ja aitas selle isegi valmis teha.

Järgmisel päeval vaatas isa koos Selimi ja teiste lastega üle kogu küülikute elamise ja tegi koos poistega valmis veel kaks puuri. Selim oli vaimustatud.

«Ema, tule meie juurde lasteaeda. Meil on nüüd küülikutel nii tore, nii tore! Küll näed, kui tuled vaatama.»

Järgmisel päeval tuli mul viia lapsed lasteaeda: oli ju vaja vaadata küülikuid.

Kord puhkepäeval küsis minult Selim:

«Ema, kas lapsed võivad luuletada?»

«Võivad.»

«On nad siis kirjanikud?»

«Ei, mitte kirjanikud; selleks et olla kirjanik, peab palju õppima.»

«Aga kas luuletusi peab tegema peast?»

«Jah. Ja nad peavad olema ka hästi tehtud!»

«Ema, ma ütlen kohe Belakese kohta riimitult,» hüüatas Selim ja hakkas ette lugema:

Juba tõusnud päikene,
ärkama peab väikene.
Kuid kes voodis lesib veel,
silmist paistmas rõõmus meel?
See on meie Belake
tüdrukuke väikseke.
Kähku sängist välja ruttab,
selga kleit ja jalga sukad.
Peagi pesukausi ees
karastab end karges vees.
See on meie Belake
tüdrukuke väikseke.
Tütar ema ikka aitab,
ema tütart see-eest paitab.
Peagi lauda istub ta
hommikeinet maitsema.
See on meie Belake
tüdrukuke väikseke.

Puder on tal varsti söödud,
kohvitass ka tühjaks joodud,
tõuseb lauast tänades, —
lasteaed ju ootab ees!
See on meie Belake
tüdrukuke väikeke!

Kuulasime mehega vaikides. Kui Selim lõpetas, tahtsin oma pojakest suudelda, kuid hoidsin end tagasi. Mehele andsin ka märku, et ta vaikiks. Mulle näis, et kui me satume vaimustusse Selimist, siis toob see talle ainult kahju. Teadsin paljusid juhtumeid, kus vanemad hakkasid kiitma oma lapsi, ja viimased muutusid seetõttu upsakaks.

«Emake, kas ma ütlesin hästi?» küsis Selim.

«Ütlesid küll,» vastasin mina.

«No küll sa ütlesid hästi,» oli Džanik vennast vaimustatud. «Just nagu raamatust. Sinust saab kindlasti kirjanik.»

«Kirjanikud mitte ainult ei kõnele, vaid ka kirjutavad hästi,» segasin ma vahele. «Nad kirjutavad jutustusi, muinasjutte, luuletusi. Kui Selim kasvab suureks, lõpetab kooli, instituudi, siis tast võib saada ka kirjanik. Ennekõike on vaja aga hästi õppida.»

Õhtuks oskas Selimi värsse kogu pere. Mu mehele meeldis väga luuletus. «Kui õrnatundeline on Selim Belakese vastu,» ütles ta.

Selim hakkas ikka sagedamini ja sagedamini «kõnelema värssides». Tal oli erakordselt hea mälu.

Ma ei teadnud, mida sel puhul teha. Otsustasin näidata Selimi luuletusi Kunstilise Kasvatuse Majas. Luuletused meeldisid, ja mind paluti tuua «poeet» ise kohale. Kui me jõudsime Selimiga sinna, luges ta meile ette veel oma kaks uut sealsamas loodud luuletust.

Sellest ajast alates külastasime temaga sageli Kunstilise Kasvatuse Maja.

Selim jätkas improviseerimist. Luuletus «Vovka lend» kiideti Kunstilise Kasvatuse Maja poolt heaks ja avaldati «Utšitelskaja gazeta» 1936. a. maikuu numbris.

Esitan selle siin täielikult.

VOVKA LEND.

Langevarju võtsin ma
hiiglasuure konksuga,
piitsa, palju asju muid,
saia, koti prääniku id.
Lennukile ratsa siis
istusin. Lend taeva viis,
sinna, kus on paistmas kuu.
Hirmust kuivas ära suu.

Koti selga panin ma,
piitsa kõitsin konksuga.

Konksu kuule viskasin,
teda sõõrmest rebisin.
Piitsa küljes ripun ma,
hakkan kuule ronima.
Kuu kuid järsku aevastas,
mind, pilooti, lennutas.

Pea ees alla lendan ma,
kisendan ja karjun ka.
Aru äkki pähe lõi:
langevarju võtta võin.
Aegamööda laskun nüüd,
vaatan ümber — pole süüd.
Juba maa on ligidal,
peagi on ta jalge all.

Jalge all vett üle laba,
selge — see ju lausa raba.
Jalad sügavale vaovad,
karjun, kartes, et need kaovad.
Karjun, nagu seda märkan,
kisa peale unest ärkan.
Näen, et kodus olen taas
oma voodi kõrval maas.

Kogu meie pere valmistus agaralt 1. mai vastuvõtuks. Koostasin seinalehte, tegin loosungeid oma lasteaia jaoks; isa joonestas mingisuguseid diagramme. Džanik lõikas värvilisest paberist välja kattepabereid lillepottidele. Selim tegi lipukestele vardakesi ja Belake ladus nad kasti.

Koolis, kus õppis Džanik, paluti mind osta portreesid ja potililli. Ma käisin ostusid tegemas koos Džanikuga. Ka endale ostsime Lenini ja Stalini portreed, lilli ja värvilist paberit.

Pidupäeva ettevalmistamine meeldis lastele. Nad tegid lipukesi, õppisid selgeks 1. maile pühendatud laule ja luuletusi. Täitnud ühiskondlikud kohustused, kraamisime seejärel ka oma toa korralikult. Ühisele lauale ja laste lauakestele asetasime kõige ilusamad potililled. Džanik tegi loosungi ja pani selle üles, ning tuba sai piduliku ilme.

Pidupäevaks valmistus Džanik ette pioneeriridadesse astumiseks. Õppis pioneeritõotust, luges raamatut pioneeridest, käis ringi erutatuna ja uhkena. Vastuvõtmise päeval pani ta endale selga uue tumesinise ülikonna, valge päevasärgi, kordas veel kord pidulikku tõotust ja läks kooli.

Selim ja Bela ootasid teda kannatamatusega ja mitte jõudes ära oodata, läksid talle vastu.

Ma vaatasin kogu aeg aknal; näen: mu lapsed tulevad rõõmsatena. Selim ja Bela hoiavad Džanikul käest kinni ja, läbisegi rääkides, küsitlevad teda, aga Džanik tuleb õnnelikuna, veidi ärritatuna ja tal on kaelas helepunane pioneerikaelarätt.

Läksin pojale vastu ja sülelesin teda kõvasti:

«Džanik, minu suur pojake, kanna seda kaelarätti ja ole alati aus, õiglane ja julge.»

«Ema, meile räägiti koolis, et pioneerid peavad olema teistele eeskujuks,» vastas mulle Džanik.

«Ma olen kindel,» ütles isa talle õhtul, «et sinust saab tõeline pioneer, esimene õpinguis, mängudes, ühiskondlikus töös. Ole alati ja kõiges esimeste seas. Võitluseks Lenini-Stalini põhimõtete eest ole valmis!»

«Alati valmis!» vastas poeg pidulikult.

Bela ja Selim seisid venna juures ja imetlesid kogu aeg tema kaelarätti.

1. mail võttis isa mõlemad poisid demonstratsioonile kaasa. Meie läksime Belakesega lasteaeda. Õhtul tulime kõik jälle koju ja lapsed, katkestades tihti üksteise juttu, jagasid oma päevaseid muljeid.

«Ema, ema! Kas tead, kui me sammusime mööda mausoleumist, viipas seltsimees Stalin mulle ja Džanikule käega,» ütles Selim hingeldades.

Me kuulasime teda ja naeratasime.

«Päris tõesti, ema! Küsi Džanikult ja isalt.»

«No muidugi, täiesti õige,» kinnitas isa, püüdes ise olla tõsine. «Sa olid minu õlal ju kõigist kõrgemal ja just sind ta märkaski.»

Selim oli täiesti rahul sellise toetusega.

Kuid Belake tegi korraga mossis näo ja muutus kurvaks:

«Aga mind ei võetud kaasa. Ma pole ju veel kordagi oma elus seltsimees Stalinit näinud.»

Kõik hakkasid naerma, kuid isa, tehes tõsise näo, ütles:

«Jah, see on tõesti halvasti, et Belake pole meil veel kordagi oma elus seltsimees Stalinit näinud. Järgmine kord võtan sind kindlasti demonstratsioonile kaasa.»

Ta muutus kohe lõbusaks. Istusime teed jooma, süües kõrvale pühadepirukaid.

Lõppes õppeaasta.

Džanik lõpetas kolmanda klassi väga heade hinnetega. Sain kaheks kuuks ametipuhkuse ja kavatsesin selle veeta koos lastega Volga ääres sugulaste juures. Äkki sain ootamatult ametliku kirja Kunstilise Kasvatuse Majalt, milles oli tuusik Selimi nimele Simeizi (sanatooriumi).

Milline ootamatu rõõm! Siis otsustasin ma kõik lapsed viia Krimmi ja oma puhkuse ajal töötada lastesanatooriumis kasvatajana.

Läksime Krimmi kogu perega. Teel tõestas Džanik veelkordselt oma iseseisvust. Ta aitas mul kanda pakke, jooksis jaama keedetud vee järele, ühesõnaga, käitus nii, nagu see on kohane pioneerile ja vanemale pojale.

Teel ei lahkunud lapsed kogu päeva jooksul akna juurest: me sõitsime läbi nii paljudest huvitavatest ja neile tundmatutest maakohtadest. Nad vaatasid nagu võlutud mööda vilksatavaid põlde ja metsi, siniseid jõgesid, hõreda sõrestikuga sildu, mis ühendasid üht kallast teisega, vaatasid majakesi, mis näisid nagu kihutavat raud-

tee poole... Neid hämmastas Ukraina oma valgete talumajade ja varjurikaste aedadega, püramiidjate paplite ning roheliste tiikidega. Jutustasin neile maakohtadest, milledest me sõitsime läbi.

Selim improviseeris kogu tee. Vagunis valmis tema esimene väike poeem «Sõit Krimmi».

Eriti meeldis lastele Belgorodi ümbrus.

«Ema! Ema!» hõikasid Selim ja Belake läbisegi. «Vaata, millised mäed! Kas need kõik on kriidist?»

«Jah, need kõik on kriidist. Kunagi väga ammu oli siin meri ja selle põhjas tekkis teokarpidest kriit. Hiljem meri taandus, kuna merepõhi kerkis üles.»

Selim reageeris sellele kohe:

Need on kõrged kriidimäed,
mis sa praegu aknast näed...

Belake kordas seda ja neil mõlemail oli lõbus.

Džanik käitus nagu täiskasvanu. Ta imetles kõike vaikides, ainult tema helesinised silmad särasid.

Selim Simeizis.

Sõitsime kuni Sevastoopolini. Veetsime seal ühe päeva, külastasime muuseumi, vaatlesime Sevastoopoli panoraami, imetlesime mereäärset linna.

Sevastoopolist sõitsime Simeizi autobussiga. Tee tõusis ikka kõrgemale ja kõrgemale mäkke ning meie ees avanesid vaated, üks ilusam kui teine.

Sõitnud läbi Baidari väravatest, nägime merd.

Selim ja Belake väljendasid oma vaimustust tormiliselt. Kogu aeg võis kuulda nende heledaid hüüdeid: «Ema, vaata ruttu, kui ilus!»

Mäekurust suundus tee algul mööda mägede nõlvakuid ning lookles seejärel läbi viinamarjaistandike, aedade ja möödus toredatest sanatooriumidest, mis olid ümbritsetud sirgete küpressidega.

Lõpuks saabusime Simeizi, kus võtsime võõrastemajas väikse toa. Pesime end, riietusime ümber, einestasime ja saatsime seejärel Selimi kuni sanatooriumini.

Ma sain tööle sellessesamasse sanatooriumi, kus viibis Selim. Mulle anti väike tuba otse mere äärde. Džanik ja Bela olid sellega väga rahul.

Džanik abistas mind siingi: päevade kaupa jalutas ta Belakesega pargis varjulistes kohtades, hoides teda päikese eest (lõunamaine päike võis tal väiksekesel naha ära põletada), andis talle õigel ajal süüa ja pani päeval magama.

Kui ma läksin sanatooriumilastega suplema, siis võtsin ka oma lapsed mere äärde kaasa.

Puhkepäeviti veetsin ma suurema osa ajast oma poja ja tütrega mere ääres. Ma ujusin hästi ja õpetasin ka Džaniku ujuma.

Ühel kasvatajal oli poeg Volodja, kes oli Džanikust kaks aastat vanem. Me kolmekesi käisime kaugel mägedes, kuna Belake jäi Volodja ema juurde.

Pärastpoole lubasin ma Džanikut minna koos Volodjaga, kes oli juba kaua aega elanud Krimmis ja tundis hästi ümbrust.

Džanik käis sageli sanatooriumilastega ekskursioonil.

Kui isa sõitis meie juurde, hakkasime tegema matku palju pikema marsruudiga. Belakese jätsime tuttavate juurde. Panime endale pähe laia äärega õlgkübarad ja asusime teele. Käisime jalgsi läbi kogu Krimmi lõunaranniku. Livaadias vaatlesime lossi, Gurzufis — vana Genua kindlust, Alupkas — Vorontsov-Daškovi lossi, nägime «Šaljapini kaljut» ja Puškini küpressi. Jaltas käisime A. P. Tšehhovi majakeses.

Selim vaatles seal kõike suure vaimustusega:

«Ema! Ema! Vaata, kirjanikul on ka püss, tähendab, ta oskas ka lasta?»

«Kuidas siis muidu,» vastasin mina.

Džanik pööras tähelepanu sellele, et kõik asjad olid ilusasti pandud oma kohale:

«Emake, küll oli Tšehhov korralik! Eks tal oli ju kõik niisamuti?»

Selgitasin lastele, et muuseumis sälitatakse kõike nii, nagu see oli kirjanikul, kui ta elas, ja jutustasin neile Tšehhovist. Pargis me otsisime üles pingikese, kus sageli istusid Tšehhov ja Gorki.

Külastasime kogu perega Nikitski botaanikaaeda. Lapsed vaatlesid suure huviga taimi, mida nad varem olid näinud ainult piltidel. Siin oli bambusetihnikuid, korgitammesid, palmialleesid ja palju muud.

Enne oma ärasõitu viis Omar Kurbanovitš meid ühte kalurikolhoosi (ta oli Kalatööstuse Ministeeriumi ühe teadusliku uurimise instituudi teaduslik töötaja). Isa jutustas meile kalastushooajast, püügiprotsessist, püütud kalade ümbertöötamisest ja tutvustas meid kalapüügiriistadega. Meile näidati hiiglasuuri võrke ja selgitati, missuguseid kalu leidub Mustas meres. Kogu ööks sõitsid poisid koos isaga merele. Nad vaatasid, kuidas lasti võrke vette ja tõmmati välja, täis kalu. Kalurid kostitasid lapsi maitsva kalasupiga, mille nad keetsid ulgumerel.

Meie olime Belakesega kolhoosi läheduses asuvas võõrastemajas, kui saabusid tagasi meie kalurid. Nad jutustasid üksteist katkestades kõigest nähtust.

Selim kordas kogu aeg:

«Ema! Ema! Kuula. Kui võrk tõmmati välja, siis oli selles palju, palju kalu, nii et sätendas nagu hõbe. Ja kõik elas,» lisas ta. «Me sõitsime kaldast kaugele, ja meid kiigutas nagu kiigel.»

«Aga kas te ei kartnud ka?» küsisin mina.

«Emake, mis seal karta? Paat oli hea ja korras ning selle ääres oli palju päästerõngaid,» selgitas mulle Džanik asjaliku tooniga.

«Kalasupp, ema, oli maitsev, väga maitsev,» lõpetas Selim.

Belakesele toodi klaaspurgis kaasa elusaid kalakesi.

Seejärel käisid lapsed koos isaga krabisid püüdmas, kuivatasid nad ära ja võtsid Moskvasse kaasa. Suve jooksul kogusid nad suuri kollektsioone teokarpidest, kividest jm. Džanik koostas herbaariumi lõunamaiste taimede lehtedest ja õitest ning tegi igaühe kohta vastavad märkused.

Krimmis olles saime teate suure kirjaniku A. M. Gorki surmast. Sanatooriumis toimus leinakoondus, kus vanempioneerijuht jutustas A. M. Gorki elust ja loomingust. Kirjaniku surm kurvastas lapsi.

Mitmel õhtul vestlesin lastega Gorkist, lugesin tema teoseid.

Moskvasse pöördusime tagasi augusti lõpul. Kahekuulise Krimmis viibimise jooksul lapsed tugevnesid ja päevitusid ning said juurde hulga uusi muljeid.

Kodus korraldasime õhtu «Mälestusi Krimmist». Lapsed kutsusid külla oma sõpru. Mina jutustasin krimmi legende, Džanik ja Selim — muljeid Krimmist, sealsest loodusest, lossidest. Selim näitas projektsioonlaterna abil Musta mere vaateid.

Lapsed andsid sõpradele vaatamiseks mitmesuguseid Krimmist toodud asjakesi. Mida kõike seal küll ei olnud: postkaarte, teokarpe, kivikesi, kuivatatud taimi, krabisid jm.

Herbaariumi andis Džanik koolile.

Selim kinkis lasteaiale kollektsiooni Krimmist kogutud kive ja kaks kuivatatud krabi.

VI

Olid jäänud veel ainult mõned päevad uue õppeaasta alguseni. Sel aastal tuli ka Selimil kooli minna. Me laiendasime õppenurgakest, ostsime uue riiuli. Džaniku lauda hakkas kasutama ka Selim.

Lõpuks saabus kauaoodatud päev. Me kõik läksime Selimit saatma. Viisime ta kuni koolini ja andsime ta siis vanema venna hoolde.

Õhtul, kui me saabusime Belaga koju, seisis laual kimp lilli ja ilus pirukas. Tädi Leena oli selle küpsetanud meie äraolekul. Mina tõin karbi kompvekke, Belake aga šokolaaditahvlikese.

«See on meie uuele koolilapsele,» ütlesin mina Selimile kompvekke üle andes.

«Ka minult, Selimike, ka minult,» hõiskas Belake, pistes talle šokolaaditahvlikese taskusse.

Mees tuli sel päeval töölt varem koju. Ühesõnaga, meil oli tõeline pidupäev.

«Õpi, Selim, hästi, muidu on Džanikul sinu pärast häbi,» õpetas isa Selimit.

Selim vaatas kõigile rõõmsalt otsa ja naeratas.

Õhtul, veel enne määratud aega, vaatame, Selim riietub lahti.

«Mis siis sul on?» küsin ma.

«Õpetaja ütles, et ei tohi hilineda. Ma lähen täna varem magama.»

Igal hommikul läks Džanik koos Selimiga kooli. Enne kui asuti kooliteele, kontrollis Džanik, kas Selim pani kõik vihikud ja raamatud portfelli, kas tal on ülikond korras, kas käed pestud.

«Pese oma käsi uuesti, nad pole sul päris puhtad.»

«Ma just natukese aja eest pesin,» protesteeris Selim.

«Kuula, mis sulle räägitakse, muidu hilined kooli,» nõudis Džanik järeleandmatult.

Ja Selim alistus.

Kord leidsin ma Selimil taskuist mingisuguseid klaasikillukesi, «konfetasid» [1], ragulka — mida seal kõike küll ei olnud!

Puistasin nad kõik lauale ja me leppisime Selimiga kokku, et ta enam taskutesse midagi ülearust ei pane.

«»Konfetade» eest oleks sul käitumine «kaks» pandud, ragulka eest aga koolist välja heidetud,» ütles Džanik, kes oli vihast üleni punaseks muutunud.

See nagu näha mõjus Selimile.

Palusin Džanikut pidada Selimit silmas, et teada saada, kellega ta koolis sõbrutseb.

«Ema,» jutustas mulle kord Džanik, «ma ei lubanud Selimit sõbrutseda Petroviga, sest Petrov vannub.»

Mõne päeva pärast teatas Selim mulle, et ta teab viit sõimusõna. Ma kohkusin.

«Kes see õpetas need sulle?»

«Mitte keegi ei õpetanud, ma ise kuulsin, kuidas poisid vandusid,» vastas ta. «Sa, ema, ära karda, ega ma neid sõnu ei hakka tarvitama. Mulle tulid nad lihtsalt meelde.»

«Ära sa kunagi räägi nii, Selim, ja ütle oma kaasõpilastele, et on inetu, kui koolilapsed vannuvad.»

Hiljem jutustas õpetaja mulle, kuidas Selim, ise näost punane ja käed rusikas, ütles ühele poisile:

«Sa oled ju kooliõpilane, ei tohi vanduda. Pea meeles, kui sa ei jäta järele — saad!»

Ta lõi seda poissi aga siiski selle eest, et see pani ühele tüdrukule jala ette.

[1] «Konfetad» — kokkupandud kompvekipaberid mängimiseks.

Selim oli tuline ja äkiline, kuid seejuures distsiplineeritud ja nõudlik oma kaasõpilaste suhtes.

«Esialgu,» ütles õpetaja, «ta isegi segas mind klassis. Vaevalt jõudis keegi hakata rääkima, kui Selim kargas püsti ja sisistas: «Vaikselt, või muidu . . .» ja vibutas rusikaid.

Kui Selim tunde ette valmistas, ei eemaldunud Džanik temast sammugi.

«Vaata, jälle üks tindiplekk,» pahandas ta. «Kirjuta kõik uuesti ümber.»

«Ma kustutan parem ära,» tegi Selim areldi ettepaneku. Kuid Džanik oli järeleandmatu:

«Ei, kirjuta ümber.»

Vaatamata venna palvetele, pani Džanik teda mõnikord harjutust ümber kirjutama mitmel korral.

Kui Selim tuli Džaniku peale kaebama, tegin talle selgeks, et Džanik on temast vanem ja teab, kuidas on parem teha.

«Pea meeles, et Džanik on eesrindlik õpilane ja tal on häbi, kui sa saaksid halva hinde.»

Seejärel muutus Selimi tuju paremaks, ja ta vastas:

«Minust saab ka peagi eesrindlik õpilane.»

Selimit ähvardas alati ümberkirjutamise oht, nii et ta pidi tahestahtmatult püüdma kirjutada korralikult. Tema vihikud muutusid puhtamaks, tindiplekid kadusid aegamööda. Ta sai juba väga häid hindeid.

Ükskord tuli Selim koolist koju ja ütles:

«Ema, anna mulle raha, niipalju kui sul on võimalik.»

«Milleks sul seda on vaja?» imestusin ma.

«Hispaanlastele. Me otsustasime igaüks anda raha niipalju, kui kellelgi on võimalik. Ja saata hispaania lastele kingitusi.»

Sel ajal käis Hispaanias rahva verine võitlus kindral Francoga, keda abistasid Saksamaa ja Itaalia fašistid.

Ma andsin pojale muidugi raha ja ostsin illustreeritud raamatu, milles kirjutati Hispaania sõjast. Nägin, kuidas Selim selgitas õekesele:

«Vaata, kuidas väikesed lapsed on sidemeisse mähitud, sest fašistlikud lendurid on neid haavanud. Nende kodud on samuti fašistide poolt purustatud.»

Belake vaatas vaikides ja tähelepanelikult ülesvõtet.

Niisamuti selgitas Džanik poolteist aastat tagasi Selimile ajalehe illustratsiooni mõtet, kus kujutati fašistide ohvreid Abessiinias ja rahulike elanike purustatud asulaid.

«Isa,» ütles siis Džanik, «nad ei ole ju fašistidele midagi teinud, mispärast neid siis tapetakse?»

Ja isa jutustas talle sõjast Abessiinias, fašistidest, kapitalistlikest riikidest ja paljust muust, mis oli Džanikule arusaamatu.

1936. a. detsembris pühitses kogu meie maa NSV Liidu Konstitutsiooni vastuvõtmist. Džanik palus isa talle selgitada, mis see konstitutsioon on ja mille poolest meie konstitutsioon erineb teistest.

«Minult küsis üks kaasõpilastest, kuid ma ei osanud talle vastata.»

Isa pani poja enda kõrvale istuma ja hakkas seletama.

«Konstitutsioon, pojake, — see on riigi põhiseadus, kõige tähtsam seadus.»

Siis tuli Selim meie juurde, ja isa jätkas jutustamist.

«Konstitutsioonides on kirja pandud rahva õigused ja kohustused. Paljud konstitutsioonid on rahvale andnud küll õigused, kuid ainult meie konstitutsioon tagab neid. Kuidas seda teile küll selgitada?» ütles isa, nähes, et lapsed ei saa temast üldse aru. «Kodanlikes maades antakse rahvale õigusi nii, nagu ütleks ma teile: «luban teil minna kinno», aga raha ei annaks. Selline lubadus jääks ainult sõnadeks, nagu õigusedki kodanlikes maades jäävad paberile. Meie maal võib iga inimene kasutada oma õigusi.»

Ma olin endist viisi kooli aktiivis, kuid nüüd juba lastevanemate komitee esimeheks. Me aitasime kooli direktoril organiseerida õpilastele sooja hommikueine andmist, abivajavate õpilaste varustamist jalanõude ja rõivastega. Ühel lastevanemate aktiivi istungil tehti ettepanek: paluda kooli direktorit eraldada üks klass, kuhu pärast tunde võiksid jääda nooremad õpilased, kelle vanemad tulevad töölt koju väga hilja. Direktor kiitis selle ettepaneku heaks. Me koostasime lastevanemate nimestiku, jaotasime nende vahel valvekorrasoleku päevad ja tunnid. Direktor määras õpetajad õppetöö juhtimiseks. Iga päev olid selles klassis valvekorras pedagoog ja lapsevanem. Mõnikord viibisid lapsed koolis kuni õhtuni. Nendega käidi jalutamas, siin nad ka sõid ja valmistasid ette õppetükke. Õhtul tulid neile vanemad järele. Lastel tõusis õppeedukus ja paranes distsipliin.

Meil kodus käis endist viisi Džaniku ja Selimi kaasõpilasi. Juba varasest east alates püüdsime laste keskel arendada sõprust, õpetada neid delikaatselt ja tähelepanelikult suhtuma üksteisesse. Mu lapsed hakkasid varakult aru saama, mis on hea ja mis on halb, seepärast polnud meil kunagi vaja hoida oma lapsi nõndanimetatud «halbadest sõpradest». Meie lapsed jutustasid alati nii oma kui ka oma sõprade käitumisest. Koos oma lastega püüdsime neid võõrutada halbadest harjumustest ja kalduvustest. Mõnikord kulus selleks palju aega, tihti tuli vestelda lastevanematega.

«Ema,» ütleb mulle Džanik ükskord õhtul. «Miša võttis oma ema tagant kolm rubla ilma küsimata.»

«Kas ta ütles sulle seda ise?» küsisin ma.

«Jah, ema, ta kutsus mind endaga koos kauplusse, sest tal oli vaja midagi osta.»

«Ja mida siis sina talle ütlesid?» huvitusin ma.

«Ma ütlesin, et ta annaks raha oma emale tagasi, aga tema ei kuulanud mind.»

«Džanik,» ütlen ma pojale. «Sa kutsu ta täna õhtul meile, ma katsun temaga ise rääkida.»

Džanik tegigi nii. Õhtul jutustasin ma lastele just selleks puhuks

väljamõeldud lihtsa jutukese aususe tähtsusest inimese elus. Kõik kuulasid tähelepanelikult. Kui jutustus oli lõppenud, jooksis Džanik äkki Miša juurde ja ütles:

«Anna raha oma emale tagasi! Kuulsid, mis võib hiljem juhtuda.»

Miša punastus ja tahtis ära minna. Kuid ma panin ta enda kõrvale istuma ja küsisin:

«Kuidas see siis, Miša, juhtus, et sa võtsid ema tagant raha ilma küsimata?»

Ta laskis pea longu ja punastus veel enam.

«Ma ju palusin emalt mitu korda, aga tema ütleb — niikuinii ei anna.»

«Milleks oli sul seda raha vaja?»

«Tahtsin vesivärve osta.»

«Sa, Miša, anna see raha emale juba täna tagasi. Ta ostab sulle ise vesivärvid.»

Džaniku käest sain ma teada, et Miša oli raha emale tagasi andnud.

Külastasin tema ema ja jutustasin talle sellest kõigest. Peagi ostis ta pojale vesivärvid.

Ootasin jällegi last.

Ükskord õhtul jutustasin lastele, kuidas meile tuttavas perekonnas vennad ja õed hoolitsevad väikese tüdruku eest.

«Ema, kui meil ka oleks väike laps,» ütles Belake, «ma samuti hoolitseksin tema eest.»

«Kas sa arvad, et meie vist ei hoolitseks?» solvus Selim.

«Varsti saame ka meie endale väikese lapse,» ütlesin ma lastele. Nad olid väga rõõmsad.

«Hurraa!» karjus Selim. «Ema, aga mis me talle nimeks paneme?»

«Katsume siis leida,» ütlesin ma. «Ainult häda on selles, et ma üksinda ei jõua lapsukesele valmistada vajalikke riideesemeid.»

«Me aitame sind,» hüüdsid lapsed nagu ühest suust.

Juba järgmisel puhkepäeval istusid kõik lapsed ümber söögilaua. Lõikasin välja väiksed lapsesärgid, andsin igale lapsele nõela ja niidi ning näitasin, kuidas on vaja õmmelda.

Džanik istus Selimi kõrval ja õpetas teda kogu aeg. Talle näis, et Selim rikub väikse särgikese ära. «Õmble korralikumalt, vaata, sul kipub viltu minema,» ütles Džanik alatasa vennale. Selim püüdis kõigest hingest ja nohises pingutusest nagu vedur.

Belakese kõrval istus Leena ja aitas teda.

Sel päeval õmblesid kõik lapsed valmis ja märgistasid igaüks ühe särgikese, kuna Džanik õmbles valmis veel ühe pitsidega mütsikese. Järgmisel puhkepäeval töötasime jälle kõik koos.

Selliseid pühapäevakuid korraldasime neljal korral ja tegime valmis kõik vajalikud riideesemed.

Selimile ostsime samasuguse voodi nagu Džanikul. Belake sai

TRÜ Raamatukogu

endale Selimi voodi, kuna Belakese voodi tegime tulevase lapsukese jaoks korda ja panime selle toas kõige paremasse kohta. Kõigist ettevalmistustest võtsid lapsed aktiivselt osa.

Sünnitusmajja sõitsid mulle järele mees ja vanem poeg. Nii oli otsustatud häälteenamusega, sest kõik poleks mahtunud autosse. Kui ma väljusin vastuvõtutoast, laps süles, tuli Džanik kohmetununa ja naeratava näoga minu juurde ja suudles mind.

«Emake, võta ta hetkeks lahti. Ma vaatan ainult näokest,» palus ta.

Ma näitasin talle õekest.

«Kui väike!» hüüatas Džanik. «Nüüd on meil kaks poissi ja kaks tüdrukut, küll on tore!»

«Vii oma õeke autosse,» ütlesin ma last Džanikule üle andes.

Missuguse uhkustundega ta kandis tüdrukut! Autos hoidis isa last oma süles, kuna Džanik istus kõrval ja puudutas aeg-ajalt tasakesi tekki.

«Isa, kas ta magab?» küsis ta.

«Magab,» ütles isa. «Kodus äratame ta üles.»

Vaevalt jõudsime tuppa astuda, kui meie poole tormasid Selim ja Belake.

«Saabusid! Saabusid! Saabusid!»

Ja nõudsid kohe, et mähiksin õekese lahti.

«Emake, küll ta on paksukene!» hõiskasid lapsed.

«Lihtsalt tore!» lisas Belake tõsiselt ja suudles õekest põsekesele.

Kõik nägid, et tüdrukule oli selga pandud Selimi õmmeldud särgike ja Džaniku tehtud tanuke, kuna ümber oli talle mähitud Bela tehtud mähkmed. See rõõmustas neid eriti.

Nimeks pandi tüdrukule Marietta.

Pärast dekreetpuhkust töötasin endiselt edasi ja käisin teda kodus toitmas.

Belake oli lasteaias.

Kooliõpilastel — Selimil ja Džanikul — oli range päevarežiim. Kindlaks määratud kellaajal nad tõusid üles, sõid, jalutasid, valmistasid ette õppetunde ja aitasid tädi Leenat koduses majapidamises. Igaühel tuli täita neile jõukohaseid kohustusi.

Lapsi söötsime me alati väga lihtsalt ja toitvalt. Hommikul sõid lapsed kindlasti mingisugust putru, võileiba ja jõid peale klaasi magusat kohvi, kakaod või teed. Lõunasöök koosnes kolmest roast: esiteks — liha-, aedvilja- või piimasupp; teiseks — kotletid köögiviljast, vormiroog või pannkoogid; kolmandaks — riivitud porgandid (nad ise riivisid), kissell, kompott või õun. Õhtuooteks kella 5 ajal on tee saiaga või piim. Õhtusöögiks on jälle kas puder, praetud kartulid, püree, piim, kefiir või kissell.

Rukkileiba hakkasime lastele andma varakult. Lapseeast alates harjusid nad hapukapsaste, hapukurkide, küüslaugu, sibula ja kõigega, mis on vajalik organismile.

Toit ei läinud meil kalliks. Kompvekke ja kooke ostsime harva: neist on vähe kasu.

Marietta kasvas samuti tervena. Puhkepäeviti ei lahkunud Belake sugugi õekese juurest.

«Emake, vaata ruttu, naerab!» kutsus ta mind ühtelugu tema juurde. Ja ise ta hüppas heameelest.

Sel aastal tähistati Puškini 100. surma-aastapäeva. Koolis organiseeriti näitus, mis oli pühendatud poeedi elu ja tegevuse tutvustamisele. Õpilased käisid ekskursioonil neis Moskva kohtades, mis olid seotud Puškiniga; klassides korraldati vestlusi.

Mälestuspäeval korraldati õhtu, kus esinesid kooliõpilased: nad lugesid poeedi värsse, katkendeid tema teostest ja laulsid Puškini sõnadele loodud laule.

Juba ammu enne seda õhtut kirjutas Selim kogu aeg midagi paberile, püüdes ise seejuures kõike varjata.

Õhtul esines ta ja luges ette oma värsse, mis olid pühendatud A. S. Puškinile.

Hiljem jutustas õpetaja mulle: kui teatati, et kohe loeb üks õpilane ette oma luuletuse, arvasid kõik, et esineb vanema klassi õpilane. Aga milline oli küll laste imestus, kui direktor tõstis üles ja pani seejärel lavale ärritusest punetava esimese klassi õpilase (ta ei tahtnud minna lavale ja palus, et tema luuletuse loeks ette keegi teine). Saal jäi vaikseks ja Selim, algul täis ähmi, tammus mõned minutid laval ühelt jalalt teisele, seejärel aga, nagu näha, kogunud julgust, hakkas deklameerima. Esialgu luges ta väga arglikult, kuid lõpupoole kogus end ja hakkas suurema mõju avaldamiseks isegi kätega žestikuleerima. Talle aplodeeriti, kuid suurest erutusest ei teadnud ta, kuhu minna. Ta tahtis kohe koju joosta, kuid teda ei lastud, vaid pandi esimesse ritta õpetaja kõrvale istuma. Ja nii ta istuski kogu õhtu pea longus.

Lastele ostsime selleks päevaks A. S. Puškini teoseid: Džanikule «Dubrovski», «Kapteni tütre» ja «Belkini jutustused», Selimile ja Belakesele aga muinasjutte. Selim luges neid kõiki Belakesele ette.

Käisime kogu perega kirjandusmuuseumis korraldatud näitusel, mis oli pühendatud A. S. Puškinile, ja poeedi mälestussamba juures. Siin lugesin ma lastele ette luuletuse «Mälestussammas».

VII

Lasteaed, kus ma töötasin, viidi suveks maale, Iljinskojesse.

Mariettake oli viiekuine, seepärast võtsin Leena endaga kaasa. Ka Bela tuli endaga kaasa võtta, sest nende lasteaed jäi suveks Moskvasse. Džanik ja Selim sõitsid pioneerilaagrisse.

Bela oli vanemas grupis, kuna Leena jalutas kogu päeva Mariettaga metsas.

Lastelt sain ma sageli kirju. Nad kirjutasid oma elust laagris. «Ema, mind valiti rühma lehe toimetajaks,» teatas Selim mulle. «Küll on hea, et ma võtsin kaasa vesivärvid ja pintslikese. Lapsed

on siin toredad. Me käisime metsas ja küpsetasime seal lõkke tuhas kartuleid. Meie pioneerijuht Ljoša on range ja lapsed kuulavad ta sõna. Rännakul, lõkke ääres jutustas ta meile huvitavaid lugusid. Hiljem käisime suplemas, mina ujusin kogu aeg vee all. Ljoša hakkas kartma ja ei lubanud mind enam vee alla minna. Noh, mis ma Sulle veel võiksin kirjutada, ema? Ühesõnaga, siin on väga hea, ja kõik.

Sinu Selim».

Teisiti kirjutas Džanik.

«Tervist, kallis ema. Tervita minu poolt tädi Leenat, Belakest ja Mariettakest. Ema, ma kirjeldan Sulle meie laagrit. Ta asub metsaserval. Lapsed on majutatud laiali mitmesse majakesse rühmade kaupa. Mind valiti rühma esimeheks. Väga huvitav oli laagri avamine. Meil on bajaanimängija. Me tegime juba rännaku ja käisime vaatamas üht vana mõisat. Seal on nüüd muuseum. See asub meist kaheksateistkümne kilomeetri kaugusel. Ööbisime metsas. Pioneerijuht on meil hea, ainult poisid ei taha just hästi kuulata ta sõna. Ma rääkisin juba poistega sellest, ja nad lubasid end kokku võtta, ja siis me seame korra jalule.

Selim peab end hästi ülal, ta joonistab kogu aeg, sest ta tahab, et nende rühm tuleks esimesele kohale. Kuid seda me veel vaatame. Sedapuhku kõik.

Suudlen. Sinu poeg Džan».

Kirjadest nägin, et mu lastel oli hea elu. Nende laagrisviibimise tähtaeg lõppes 1. augustil. Neile järele sõita ma ei saanud, sest et töötasin, Leena aga oli seotud Mariettaga. Kirjutasin Džanikule üksikasjalise kirja, kuidas nad võivad jõuda Iljinskojesse. Laagriülemat palusin poisid vabaks lasta Savjolavski jaamas (siia oli määratud vanematele kohtumispaik lastega). Ma lootsin Džanikule. Ta oli seks ajaks saanud juba kaheteistkümne-aastaseks. Ta läks viiendasse klassi ja oli küllalt iseseisev.

Jaama läksime poistele vastu kogu perega. Möödus juba mitu rongi, aga meie lapsi ei tulnud ikka veel. Hakkasin juba erutuma. Kahetsesin, et olin lubanud neil üksinda siia sõita. Kuid lõpuks ometi saabus rong, ja aknast paistsid meie reisijate pruunistunud, säravad näod.

Vagunist väljusid Selim ja Džanik. Kummalgi neist oli seljas seljakott, ühes käes kepp ja teises lillekimp. Väljanägemine oli neil väga hea.

Džanik ütles, et neid pole hästi juletud lasta sõita üksinda.

«Ma kinnitasin neile, et sa usaldasid Selimi minu hoolde, kuid nemad kordasid kogu aeg: «Ärge jääge trammi alla!» jne. Ema, Selim pidas end teel hästi ülal, isegi mind pani imestama, kuidas ta kuulas mu sõna. Elektrirongis ei pistnud ta kordagi pead aknast välja, ja kui läksime üle trammiliinide, ei kiskunud kätt minu käest lahti.»

«Aga mis sina mõtled, et ma ei oska alluda?» väitis Selim solvunult. «Ema kirjutas mulle kirjas, sa ise ju lugesid, et alluksin teel sulle kõiges vastuvaidlematult. Noh, ja ma ju kuulasingi sõna,» lisas ta naeratades.

Katkestades kogu aeg teineteise kõnet, jutustasid lapsed meile laagrielust. Vastutulijad vaatasid naeratades kärarikast, lõbusat seltskonda.

Selim ja Džanik kandsid kordamööda Mariettat. Nad kinkisid talle puust väljalõigatud nuku, millega Marietta läi endale kohe muhu otsaesisele.

Veel kaua aega rääkisid lapsed laagrist. Selgus, et esimese koha sai rühm, kus rühmanõukogu esimeheks oli Džanik.

«Ema, laagrisoleku viimasel päeval anti kätte preemiad. Mulle anti seinalehe kujundamise ja väljaandmise eest preemiaks raamat «Krõlovi valmid»,» jutustas Selim. «Džanik ei taha rääkida, kuigi ta sai esimese preemia eeskujuliku ühiskondliku töö eest laagris. Kõik surusid ta kätt: nii laagriülem kui ka vanempioneerijuht. Laagriülem saatis sulle kirja. Siin ta on.»

Kirjas laagriülem tänas mind. «Kõige tähtsam,» kirjutas laagriülem, «on see, et Džanik hoolitses kaaslaste eest. Selim on ka hea poiss, kuid ta on väga äge ja liialt paigalpüsimatu, nii et tema järele tuli alati vaadata. Suplemisel kohutas ta pioneerijuhti sukeldumisega, jäädes kauaks vee alla, või puude kõige kõrgemasse latva ronimisega. Ühesõnaga, tal on liiga palju energiat ja ta ei oska seda veel õigesti rakendada.»

Pärast seda kirja otsustasin ma Selimiga tõsisemalt tegelda, õpetada teda valitsema oma liigset agarust.

Poistele meeldis Iljinskojes.

«Ema, siin on ka tore olla. Missugune mets, otse läbipääsmatu,» ütles Selim.

Neile meeldis teha matku. Võtsid endale seljakottides kaasa sööki, pudeli veega ja olid ära kogu päeva. Džanik orienteerus metsas hästi, ja me ei kartnudki, et nad võiksid ära eksida.

Kuid ükskord juhtus siiski ebameeldiv lugu. Džanik sõitis Moskvasse õpperaamatuid ostma, ja ma lubasin Selimil minna metsa üksinda, paludes teda mitte minna kaugele ja tulla lõunaks koju tagasi. Lõuna oli juba ammu läbi, kuid Selimit ei olnud ikka veel. Hakkasin väga kartma, kuid ei läinud siiski otsima, vaid otsustasin oodata Džanikut. Ta jõudis tagasi õhtul kell 7, ja võtnud endaga kaasa suvila omaniku koera, läks kohe Selimit otsima. Kell oli juba 11 õhtul, kui poisid jõudsid koju.

«Ema, leidsin ta lõkke äärest, istub, küpsetab kartuleid ja laulab täiest kõrist,» jutustas Džanik. «Selle üle ta just väga ei rõõmustunudki, et ma ta üles leidsin, vaid kahetses rohkem, et oli ilmaaegu kokku vedanud haorisu.»

«Aga kui ma sind ei oleks leidnud, mis sa siis oleksid hakanud tegema?» küsis Džanik Selimilt.

«Ma oleksin söönud ja heitnud magama, hommikul oleksin aga uuesti hakanud teed otsima.»

Pärast seda juhtumit hakkas Džanik õpetama Selimit, kuidas orienteeruda metsas ja määrata suunda päikese, tähtede, puude, sambla järgi. Selim õppis selle selgeks, ja nüüd võisime teda lasta üksinda minna seeni korjama. Selle kuu jooksul korjasid lapsed hulga seeni. Nad korjasid ilusat sammalt, käbisid, oksakesi ja pakkisid selle kõik kasti. Talvel meisterdasid nad sellest materjalist igasugu asjakesi. Nad koostasid põllulilledest herbaariumi. Eriti tundis lillede ja taimede vastu huvi Selim.

Iljinskojes ei olnud jõge lähedal, nii et supelda lapsed ei saanud. Nad valasid teineteist ja ka Mariettat mitu korda päevas kastmiskannust veega üle.

Lapsed tülitsesid harva, võib-olla sellepärast, et neil oli alati palju tegemist.

Ühel puhkepäeval korraldasime kogu perega ekskursiooni mööda Moskva-nimelist kanalit. Sõitsime läbi lüüsidest ja mööda kanali teistest ehitustest. Lapsed vaatasid kõike suure huviga.

«Ema,» hõikas Selim, «vaata, vaata, meie laev tõuseb kõrgemale, näed, kuidas veepind kerkib lüüsis!»

«Praegu hakkavad väravad avanema!» hõikas ta jälle ja jooksis laevaninasse, et mitte mööda lasta huvitavat momenti.

Eriti meeldis lastele Himkinski jõevaksal. Nad jooksid mööda laiu treppe üles ja vaatlesid kõike. Selim ronis kõigist kõrgemale ja hõikas sealt vennale:

«Džanik, roni siia, siit on kõik näha!»

Belake vaatles üksisilmi Delfiinide purskkaevu ja ei tahtnud kuidagi ära tulla. Džanik võttis tal käest kinni ja ütles:

«Lähme, Belake, me sõidame siia veel kord.»

Nii möödus suvi. Enne Moskvasse ärasõitu korraldas lasteaed peo. Lastele sõitsid külla nende vanemad. Vanema grupi lapsed läksid üle kooli. Andsin lasteaia nimel kõigile lahkujaile kätte portfellid, pinalid, sulepead ja pliiatsid. Bela sai ka kingituse. Džanik, Selim ja Bela sõitsid isaga koos Moskvasse, kuna meie Leena ja Mariettaga jäime mõneks päevaks siia.

1. septembril võtsin endale lasteaeda juurde uusi lapsi, isa oli tööga seotud, nii et Belakese viisid kooli vennad. Õhtul tulid meile külla kasvatajad lasteaiast, ja me pühitsesime lõbusalt meie koolitüdruku esimest koolipäeva. Selim kinkis talle oma värvilised pliiatsid, Džanik — joonistusbloki, mina — patsipaelad, isa — punase bareti, tädi Leena aga tegi talle kaks ilusasti väljaõmmeldud kotikest: ühe kalosside jaoks, teise, väiksema, võileiva jaoks.

Nüüd korraldasime toas koolieelse nurgakese asemele mängukoha Mariettale, laotasime maha vaibakese ja panime sinna kastikese tema mänguasjadega.

Koolilaste nurgakest tuli muidugi laiendada. Belakese jaoks tegid vennad seinale riiulikese. Õppetunde valmistasid nad alati ette söögilaua ääres. Ainult toolid tegime neile vastavad nende kasvule,

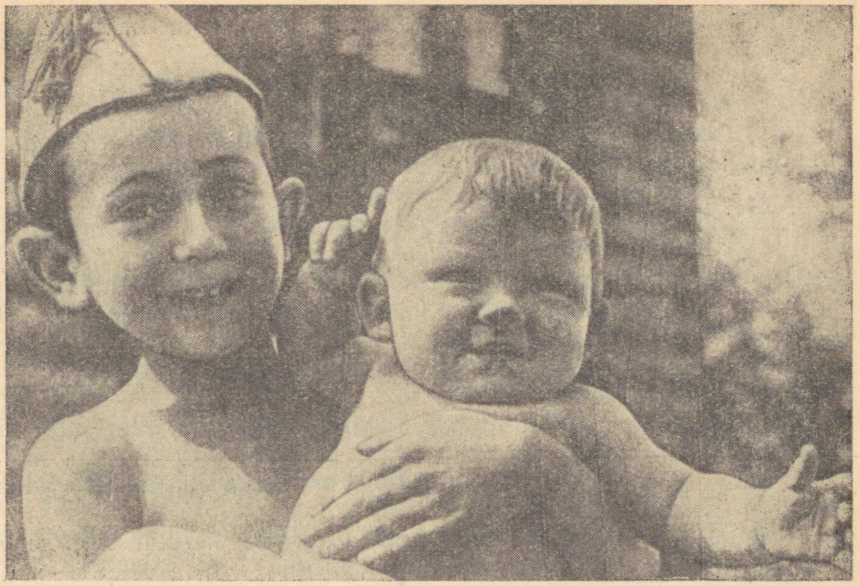

Selim ja Marietta.

nagu muinasjutus «Kolm karu». Džanikul oli madalam tool, Selimil pisut kõrgem, Belakesel aga kõige kõrgem.

Nüüd, kui Belake valmistas õppetükke, istus Selim temast ühel pool ja Džanik teisel pool. Džanik kontrollis tema kirjalikke töid, selleks et paremini õpetada teda korralikkusele, Selim aga suulisi ülesandeid.

Talvel käisid nad vabal ajal kolmekesi suusatamas. Sel aastal õpetasid vennad Belakest suusatama.

«Ema,» jutustas Selim, «Bela on nüüd päris suusataja, isegi mäest ei karda alla sõita. Ja kui kukubki, siis ei virise.»

Mul oli heameel seda kuulda. Lapsed ei tohi nutta iga asja pärast. Kui poisid hakkasid nutma, ütlesin ma neile: «Mis võitlejad teist sedamoodi saavad!» See mõjus neile harilikult. Kui mõni poiss neile tegigi liiga, siis oli see neile nagu reegliks, et keegi ei kaevanud.

Selim harrastas sportlikke mänge. Lapsed valisid teda sageli meeskonna kapteniks. Ta oli samavanuste seast tänu spordile ja karastamisele kõige tugevam ja osavam.

Mängiti harilikult tervete rühmade viisi. Talvel armastati lumesõda pidada. Ükskord visati Selimil lumesõja ajal terava jäätükiga otsaesine puruks. Mind ei olnud kodus, kui see juhtus. Leena ehmatas väga, nähes Selimit verise näoga, ega leidnud kohe joodi. Selim võttis ise joodi, määris seda endale peegli ees haavale ja pühkis näo verest puhtaks.

«Ma ütlesin tädi Leenale,» jutustas ta mulle hiljem, «määri haava joodiga, aga temal käed värisesid.»

Sel talvel (Selim oli juba 9-aastane) juhtus selline lugu: puhkepäeval läks Selim oma sõpradega suusatama. Talle meeldis ja ta oskas kõrgetelt mägedelt alla sõita, kuid seekord hüppas õnnetult: suusa terava esiotsaga lõi ta endale rebendhaava põsele. Andnud suusad kaaslaste kätte, surus Selim taskurätikuga haava kinni ja jooksis koju. Mina, nähes teda verisena, ehmatasin hirmsasti ja kahvatusin, tema aga rahustab mind: «Ema, ära karda, mul ei ole üldse valus. Pane ainult kiiremini veri kinni.» Pannud ta voodisse (tal käis pea ringi), määrisin kergelt haava joodiga ja sidusin kõvasti steriilse sidemega kinni.

Hiljem me koos mehega viisime Selimi kelguga haiglasse.

Haav oli suur ja rebestunud.

«Emake,» ütleb mulle kirurg, «palun teid lahkuda, ma ei armasta hüsteerikat.»

«Doktor, las ema jääb siia, ma üldse ei hakka karjuma,» palus Selim.

«Sina küll ei hakka, sa oled mees. Aga ma kardan sinu ema pärast.»

«Meie ema kunagi ei nuta ega karju,» solvus Selim minu asemel.

Kirurg naeratas.

«Noh, kui nii, siis las jääb.»

Mina istusin taburetile, Selimi võtsin endale sülle.

«Alustage, doktor,» ütlesin ma, «poeg istub rahulikult. Ta on ju tulevane kommunistlik noor.»

Selimile pandi viis klambrit. Ta ei karjatanud kordagi, ainult muutus väga kahvatuks.

Kui väljusime operatsioonisaalist, küsis isa:

«Noh, kuidas on, pojake, kas oli valus?»

«Oh, oli valuski, isa, ma isegi hammustasin keelde, kuid ei hakanud nutma.»

Selim käis veel kaua sidumisel, siis võeti klambrid ära ja jäi järele kitsas punane arm.

Pärast seda juhtumit muutus Selim ettevaatlikumaks. Õppis arvestama oma liigutusi ega olnud nii tormakas.

Sel talvel oli meil üldse raske. Varsti pärast juhtumit Selimiga haigestus Marietta sarlakisse (ta oli alles rinnalaps). Ülejäänud lapsed olid juba põdenud sarlakeid, seepärast ei viinud me tüdrukut haiglasse (arsti loal), vaid paigutasime ta isoleerituna teise tuppa. Siiski ei tohtinud ükski laps karanteenis oleku tõttu poolteise kuu jooksul koolis käia.

Nad õppisid kodus ja millest aru ei saanud, seda selgitas neile isa. Mees rääkis telefoni teel mitmel korral nende klassijuhatajatega ja sai teada, mis klassis läbi võetakse.

Lapsed ei jäänud oma kaasõpilastest maha ja mõni aeg pärast koolimineku hakkasid nad jälle saama eeskujulikke hindeid.

Marietta põdes sarlakeid kergel kujul, peaaegu ilma palavikuta, söögiisu oli hea.

Kui tüdruk paranes, desinfitseerisime mõlemad toad.

Varsti haigestus Marietta jällegi — seekord leetritesse, ja kui ta tervenes, haigestusin mina.

Raske, pikaleveniv gripp tekitas tõsiseid komplikatsioone. Tuli lamada haiglas terve kuu. Pärast seda, kui ma olin natuke kosunud, soovitas arst mul sõita Teberdasse — mägikuurorti Kaukaasias.

Otsustasin sõita Teberdasse koos lastega ja üürisin suveks väikse majakese. Arst ütles, et lastele on see kuurort väga sobiv: seal pole kuum, ümberringi on metsad ja lumiste tippudega mäed. Palusin kooli direktorit vabastada lapsed enne koolitöö lõppu. Ta oli sellega nõus, kuid esitas omalt poolt tingimuse — Selimit ja Belat kontrollida sügisel, Džanikul aga õiendada eksamid (ta oli viiendas klassis). Lapsed olid rõõmsad eelseisva sõidu üle ja abistasid Leenat pakkimisel, mina aga lamasin suurema osa ajast.

Lapsed tegid plaane, kuidas ronida mägedes, missuguseid herbaariume koguda koolile, Džanik aga võttis endale kaasa isegi vihiku spetsiaalselt «kaukaasialike sõnade» jaoks.

VIII

Me sõidame Kaukaasiasse. Kogu tee keerles jutt aina uuest, neile tundmatust maakohast, kuid kõige elavamadki jutuajamised ei seganud neid olemast, nagu alati, minu tähelepanelikeks ja innukaiks abilisteks. Eriti palju askeldas teel Džanik, tundes end täiskasvanuna, ning suhtus isegi pisut eriti hoolitsevalt minusse ja Mariettasse — meie grupi kõige nõrgemaisse liikmeisse.

«Ema, sina lama, ära tõuse. See on su tervisele kahjulik. Ma söödan ise Mariettat,» ütles Džanik, kohendades hoolikalt minu jalgel olevat tekki.

Sõitsime kuni lõppjaamani — Batalpašinskini, seal istusime ümber autobussile. Tee tõusis ikka kõrgemale ja kõrgemale. Maastik muutus üha maalilisemaks. Lapsed kandsid siingi liigutavalt hoolt minu eest, et ma ei väsiks. Marietta (ta oli mõned kuud üle aasta vana) oli kordamööda kõigi süles.

Enne Teberdasse jõudmist nägime kõrgeid mägesid.

Lumi näis päikesest roosana. Mägede kohal ja mägedest allpool liikusid pilved.

«Vaata, ema, vaata!» kilkas Selim. «Just nagu oleks hiiglasele papaaha pähe pandud. Eks ole, kui sarnane?»

«Ema, kui tore on siin!» oli Belake vaimustatud. «Ma tahaksin kaua, kaua sõita ja kõike näha. Aga mida sina, Selim, tahaksid?»

«Mina ka tahaksin sõita, kuid tahaksin ka kohale jõuda, võibolla on seal veel ilusam!»

Džanik imetles loodust vaikides. Selim hakkas midagi improvi-

seerima mägihiiglaste kohta. Mariettake jäi magama, najatades minu õlale.

Olemegi Teberdas. Elama asusime kahte puhtasse rõduga toakesse.

Igast küljest ümbritsesid meid mäed, mis olid kaetud metsaga, üsna lähedal voolas mägijõeke.

Lastele meeldis väga uues kohas. Esimesel ööl magasime kõik kuidagiviisi eriti kõvasti: siin oli puhas mäestiku õhk. Hommikul, kui ma ärkasin, ei olnud Džanikut, Selimit ega Belakest enam toas. Tüki aja pärast tulid nad punetavate põskedega ja erutatutena.

«Ema, kui ilus on siin ümberringi!»

«Isegi ilusam Krimmist — ainult ei ole merd,» ütles Selim.

«Mägesid, mida võib näha meie rõdult, kutsutakse Dombai mägedeks,» selgitas mulle Džanik. «Aga vesi on jõekeses jääkülm!»

Pärast hommikusööki palusid lapsed:

«Ema! Me lähme nüüd veel kaugemale, et kõike vaadata, kas lubad?»

Ma olin selle vastu:

«Me sõitsime siia väga kaugelt Moskvast. Siin on hoopis teine kliima. Selleks et organism harjuks uute klimaatiliste tingimustega, ei tohi esialgu palju liikuda, end väsitada. Lepime teiega nii kokku: viie päeva jooksul ärge minge kaugele ja istuge rohkem rõdul.

«Aga pärast seda?» küsis Selim nukralt.

«Pärast seda võite käia igal pool. Kuid kes rikub meie kokkulepet, sel tuleb viis päeva lamada. Las harjub uue kliimaga voodis.»

Ja keegi ei rikkunud kokkulepet.

Kuuendal päeval pärast hommikusööki tulid Džanik, Selim ja Belake minu juurde.

«Ema, kas nüüd võime kaugemale minna?»

«Kuhu te tahaksite täna minna?»

«Luba meid minna vanasse auuli. See on kõigest nelja kilomeetri kaugusel.»

«Hea küll, minge. Ainult ärge väsitage Belakest üleliia, ta on teist kõige väiksem.»

«Aga milleks siis mina olen?» solvus Selim. «Ole rahulik.»

Lapsed võtsid igaüks toidukoti produktidega, kepi ja asusid kolmekesi teele. Tagasi tulid nad alles õhtusöögiks.

Järk-järgult hakkasid nad tegema ikka pikemaid rännakuid.

Hiljem kuulsin mitut legendi selle auuli ajaloost ja jutustasin neid lastele. Džanik kirjutas legendid üles, et neid hiljem Moskvas meelde tuletada.

Järgmisel päeval ronisid poisid mäkke. Džanik ja Selim käisid narzaniallikal, mis asus meilt 14 kilomeetri kaugusel.

Kord jooksis Selim minu juurde ja ütles:

«Ema! Homme sõidavad meie juurest mööda hispaania lapsed. Nad sõidavad Dombaile, aga siin, sanatooriumis, lõunatavad. Neid võtavad silla juures lilledega vastu sanatooriumis puhkavad lapsed. Ka meil on vaja muretseda ilusaid lilli. Eks ole, ema?»

Ma soovitasin neil pöörduda sanatooriumi direktori poole, keda nad tundsid.

Teise päeva hommikul jooksis Selim tuppa kolme lillekimbuga.

«Vaat, ema, missugused! Kindlasti on meie lilled kõige ilusamad. Sa ainult vaata, kõik on erisugused,» lisas ta uhkelt.

Lapsed riietusid pidulikult, võtsid igaüks lillekimbu ja läksid külalisi vastu võtma.

Ootamatult tuli tugev vihmahoog... Kuid lapsi ei olnud ikka veel. Nad tulid tagasi alles tunni aja pärast, olles läbimärjad. Näod aga särasid neil, ja ma mõistsin — kohtasid.

Kolme nädala pärast hakkasin end tundma juba paremini ja läksin mõnikord ise lastega kaasa matkale. Me käisime Šumka kose juures, nägime seal alpiniste, kes ronisid üles mäkke. Lapsed palusid mind ka ronida mäkke. Ma nõustusin. Üles ronida oli raske, kuid poisid ja ka Bela olid juba harjunud käima mööda mägesid. Tõusime mäkke õnnelikult. Kui vaatasime alla, siis osutus, et olime roninud väga kõrgele. Vesi voolas suure hooga alla ja kukkus, põrkudes vastu kive. Me seisime kaua vaikides, jälgides toredat vaatepilti.

Alla laskuda oli hoopis raskem. Mul käis pea natuke ringi. Oli vaja arvestada iga sammu, et mitte alla kukkuda. Džanik läks kepiga ees, hoides Belal tugevasti käest kinni, ja hoiatas enda järel tulevaid:

«Paremale! Paremale! Ettevaatlikumalt. Nüüd natuke vasakule.»

Mina läksin tema järel, minu taga aga tuli Selim, hoides minu käest kinni. Belakesel kukkus jalast ära sandaal ja Šumka viis tormates minema oma saagi.

Teel koju korjasime maasikaid Belakese mütsi, mille põhja panime lehti. Lõunasöögi ajal jagasid lapsed elavalt oma muljeid.

Siin, kuurordis, olid igaühel oma kohustused kodu vastu. Ehkki meid ümbritses kõikjal mets, oli siiski väga raske osta küttepuid, ja nad olid väga kallid. Lapsed pidid igal hommikul enne hommikusööki tooma igaüks koju koo hagusid. Nad korjasid seda kodu lähedalt metsast. Iga päev korjasid nad marju, nii et meil ei tulnud neid osta.

Sel suvel sõime me palju igasuguseid marju. Talveks keetsime endale keediseid, kuivatasime tagavaraks suure hulga vaarikaid.

Teberdas on mägi, mida kutsutakse «Kuradi lossiks». Džanik ja Selim ronisid sinna üksinda ning tõid koju kumbki korvitäie vaarikaid.

«Kuidas te küll laskusite alla koos korvidega?»

«Me lasksime korvid alla nööri otsas. Mina lasksin alla ja Džanik võttis vastu,» selgitas Selim.

«Ja kordagi ei puistanud laiali?» küsis Bela umbusklikult.

«Kas sa arvad, et Džanik laseb laiali puistata, ta karjub alatasa alt: «Selim, lase tasemini, Selim, ettevaatlikumalt!»» püüdis Selim Džanikut järele aimata ja hakkas ise naerma.

Ma tundsin heameelt, et lapsed iga päevaga kosuvad ja muutuvad ikka vastupidavamaks ning tugevamaks.

Minu ammuseks unistuseks oli õpetada poisse ratsutama. Ise ma oskasin ratsutada lapsepõlvest alates. Senini oli aga olukord kujunenud selliseks, et polnud neile võimalik seda kuskil õpetada. Teberdas otsustasin teostada oma unistuse. Džaniku sõber Botik ratsutas hästi. Ta muretses Džaniku jaoks ratsahobuse, ja poiss, nagu öeldakse, oli õnnejoovastuses. Me Botikiga selgitasime talle, kuidas ratsutada. Esialgu hoidis Džanik Botiki lähedusse, kuid peagi muutus julgemaks, ja juba mõne päeva pärast hakkas sõitma iseseisvalt. Tee oli siin hea. See kulgeb Teberdast mitmeid kilomeetreid Dombai suunas. Džanik püsis hästi sadulas ja hakkas ikka paremini ja paremini ratsutama.

Ükskord ratsutasid nad kaua, mina aga seisin kodu lähedal ja vaatasin sinna suunda, kust minu ratsanikud pidid tagasi tulema. Džanik kihutas galoppi. Hüpanud hobuse seljast maha ja sidunud ta kinni, jooksis minu juurde.

«Emake! Ma olen nii õnnelik, et õppisin ratsutama!»

Mõne aja pärast tuli järg ka Selimi kätte. Sel korral olin ratsutama õpetajaks juba mina. Me hakkasime sõitma kahekesi. Selim sõitis minuga kõrvuti ja ma õpetasin teda. Nii ratsutasime me temaga koos mitmel korral. Pärastpoole sõitis ta koos Botiki ja Džanikuga. Mõnikord ühinesin ka mina nendega. Vahetevahel võtsime ka Belakese kaasa, kuid tema sõitis hobusega sammu.

Lapsed suplesid mägijõekeses, kuigi vesi selles oli alati väga külm. Arst lubas lastel küll supelda, kuid ei soovitanud kauaks vette jääda: ainult sisse minna, märjaks teha end ja jälle välja. Mäletan sellist juhust. Džanik, Selim ja Bela läksid koolme kaudu läbi jõe. Bela kukkus, sest tugev veevool lõi tal jalad alt ja hakkas teda allavett viima. Džanik ei kaotanud pead, hüppas vette ja tõi Bela välja (Džanik oskas juba hästi ujuda).

Džanik ja Selim võtsid veel ette ühe kauge teekonna (17 kilomeetri kaugusele) Baiduki järve äärde. Ma usaldasin Džanikut. Ta oli juba 13-aastane, tal oli kindel ja rahulik iseloom, nii et ma ei kartnud, lubades poisse minna kahekesi. Ma tahtsin, et mu lapsed oleksid vastupidavad ja mitte arad, ning ma püüdsin neid selleks aegapidi õpetada.

Kui me sõitsime Teberdasse, siis lubasin ma lastele sõita nendega igilumega kaetud mägede jalamile. Meil mehega on aga selline põhimõte: mida lubasid lastele, seda ka kindlasti täida. Lapsed teavad seda ja ise alati täidavad oma lubadusi.

Niipea kui ma sain natuke tugevamaks, tegime ära kavatsetud sõidu. Sõitsime kaarikul kogu perega välja õhtul, meiega oli kaasas ka Botik oma isaga. Tuli sõita 25 kilomeetrit. Võtsime kaasa toitu ja sooje riideid, sest ööd Teberdas on väga külmad. Sõitsime läbi metsa, öö oli kuuvalge, puud seisid liikumatutena ja täielikus vaikuses.

«Ema, aga siiski on öösel metsas õudne,» ütles Belake.

Kuid Selim ei nõustunud temaga.

«Mitte sugugi pole õudne. Tõeline nõiariik.»

Poolel teel tegime metsalagendikul puhkepeatuse.

Teise poole teest lapsed magasid. Dombai juurde jõudsime hommikul kell viis ja vaatlesime päikesetõusu. Algul oli kõik mattunud pimedusse. Seejärel hakkasid kõik veel tumedad lumised mäetipud valendama, roosaks muutuma. Lõpuks hakkas mägede vahelt tõusma päike.

«Ema! Ema! Vaata, kui tore!» hõikas Selim vaimustunult.

Me seisime kui nõiutud. Päike tõusis ja hakkas meid natuke soojendama.

Terve päeva hulkusime ringi mägihiiglaste jalami ümbruses, jõime maitsvat allikavett. Lapsed olid riietatud nagu alpinistid, ja kõigil olid käes kepid, isegi Mariettal.

Alpinistid, kes meile teel vastu juhtusid, ütlesid: «Vaadake! Missugune alpinist tuleb.»

Lastele meeldis see väga ja nad hoidsid Mariettal kordamööda käest kinni.

Me nägime, kuidas alpinistid, kes olid omavahel ühendatud köitega, ronisid üles mäkke. Meil oli kaasas binokkel ja lapsed vaatasid sellega kordamööda.

Kõik jäid väga rahule selle ekskursiooniga.

«Kui hea, et me olime siin kõik koos,» ütles Džanik.

Džanik käis veel kord Dombai orus. Ta läks sinna jala Botiki ja grupi puhkajatega. Tagasi tulid nad nelja päeva pärast. Kogu õhtu jutustas Džanik meile oma matkast, sellest, kuidas nad magasid telkides ja varahommikul läksid teele Alibeki jääliustikule.

«Meile kõigile anti spetsiaalsed saapad ja kepid terava otsaga — alpikepid. Kui me jõudsime jääliustiku lähedusse, siis ühendasime end ka köitega järjestikku,» meenutas Džanik, «ja tead, ema, alpinist, kes käis ees, selgitas meile, kuidas tuleb teed kontrollida, selleks et mitte kukkuda lõhedesse.»

Džaniku vaimustusest oli näha, et ta tundis suurt heameelt sellest matkast.

Mariettake «aklimatiseerus» täiesti ja me käisime temaga isegi jõel, ma valasin ta külma veega üle, seejärel aga istus ta kaua aega kaldal ja soojendas end päikese käes. Päeval jalutas ta kodu läheduses, Leena aga tegeles majapidamisega. Ma tundsin, kuidas mul tuli jõud iga päevaga tagasi.

Ma olin täiesti rahul, et sõitsin kuurorti mitte üksinda, vaid koos perega. Mõned sõidavad laste juurest ära, selleks et ise puhata. Mina küll ei tahtnud kunagi lapsi maha jätta. Nad ei seganud mind õppimisel, töötamisel ega puhkusel. Ja nüüd ma mõtlen, et kõik sõltub vanematest endist, kuidas organiseerida oma perekonnaelu, et lapsed ei oleks neile koormaks. Kui perekonnal pole ühiseid huvisid ega peeta kinni režiimist, siis ka vanemad väsivad lastest ja lapsed vanemaist.

Märkamatult möödus suvi. Oli vaja juba mõelda Moskvasse

sõidule. Suve jooksul lapsed tugevnesid, harjusid jalgsi käima pikki maid. Minu tervis muutus ka märgatavalt paremaks.

Ka siin jälgisime kõike seda, mis toimub meie maal. Džanik võttis iga päev sanatooriumist ajalehti ja ajakirju ning luges neid. Koos temaga valisime välja huvitavad artiklid ja lugesime need ette valjusti. Hulga küsimusi tekitasid lastele sündmused Hassani järve lähedal.

«Ema, kas me tõesti enam kunagi ei tule siia tagasi?» küsisid lapsed nukralt, lahkudes Teberdast.

«Kui kasvate suureks, sõidate Dombai juurde juba tõeliste alpinistidena,» rahustasin ma neid.

«Õige, ema, hea küll!» hõikas Selim. «Kindlasti sõidame.»

IX

Moskvasse saabusime augusti lõpul. Ehkki ma tundsin end hästi, soovitasid arstid mul esialgu siiski mitte töötada. Mul oli väga kahju lahkuda oma kollektiivist, kuid otsustasin kuulata arstide nõuandeid.

Nii sai minust ajutiselt koduperenaine. Ma ei kartnud tööd, ja ka abilised olid mul head. Juba lapsepõlvest alates olin ma harjunud tööga. Minu isa Vassili Nikolajevitš Mahhov, kes oli kaadritööline-lukksepp, õpetas meid austama ja armastama tööd. Ta on praegugi, vaatamata oma kuuekümne viiele eluaastale, stahhaanovlane tehases.

Järgmisel päeval pärast meie tagasisaabumist Teberdast tuli külla vanaisa. Lapsed ei lahkunud temast sammugi, külvasid ta üle igasuguste küsimustega ja jutustasid ise vaimustusega oma sõidust.

Selgus, et vanaisa ei olnud ka kuigi kaugel Teberdast, kui ta möödunud suvel puhkas Kislovodskis. Jutustades oma puhkusest rääkis vanaisa suure tänutundega organisatsioonist, kes saatis ta kuurorti. Samaaegselt meenutasime kauget minevikku.

Lapsed muidugi teadsid ka varem erinevust töölise elus enne revolutsiooni ja nüüd, kuid tõelise elava tunnistaja, vanaisa jutustused olid eriti eredad. Kui palju huvitavat jutustas vanaisa neile oma tehasest, esimeste stahhaanovlaste tööst.

«Aga sina, vanaisa, kas sa mõnikord täidad ainult ühe normi?» küsis talt Selim.

«Selle küsimuse peale esitan sulle, lapselaps, ka küsimuse. Kas oled kunagi toonud tunnistuse ainult kolmedega?»

Lapsed hakkasid lõbusalt naerma.

«Vaat, kui mina, vana kaadritööline Vassili Mahhov, kes hakkas töötama 12-aastaselt, täidaks ainult normi, siis on selline tööline turupäeval ainult kopikas väärt ja mind peaks luuaga tehasest minema pühkima. Vaat nii on lood, mu kallid lapselapsed.»

«Kui palju sa siis välja töötad, vanaisa?»

«Vähem kui poolteist normi pole mul kombeks, aga juhtub ka kaks.»

«Kas sa ammu saad pensioni, vanaisa?»

«Ammu.»

«Aga kas sa võiksid ka mitte töötada ja elada meie juures?» küsivad lapsed.

«Mahhov istub äkki kodus ja ei tööta — sellest ma ei saa aru! Meil, kaadritöölistel, on kuldsed käed, kuidas me küll saaksime olla tegevuseta? Ei, nad võivad veel palju ära teha, võivad veel palju kasu tuua riigile. Nad töötavad veel,» rääkis ta, raputades oma tugevaid, pahkunud käsi.

Vanaisa oli ostnud lastele mitmesuguseid tööriistu ja õpetanud, kuidas neid kasutada ja hoida.

«Noh, näidake mulle kõiki instrumente, mis ma olen teile nende aastate jooksul ostnud. Kas nad on teil ka kõik töökorras?» küsis vanaisa oma lapselastelt.

Lapsed viisid ta nurka, kus neil oli väike tööpink ja seinale asetatud väike kapike, milles nad hoidsid tööriistu.

«Kes on vastutav?» küsis vanaisa.

«Muidugi Džanik,» vastas Selim.

«Instrumente hoitakse korralikult, kuid paljud on puudu.»

Ja vanaisa tõmbas rinnataskust välja märkmiku ja hakkas ette lugema, millised instrumendid peavad olema: vukssaage kaks, lapiktange kolm, erisuuruses kruvikeerajaid viis, traadilõiketangid, kaks tinutuskolbi, haamreid kolm, üks kirveke jne.

«Siin on ju suur puudujääk,» rääkis ta.

«Vanaisa, ära pahanda, ega me pole neid ära kaotanud,» ütlesid lapsed, rääkides üksteisele vahele. «Me kinkisime need sõpradele.»

«Nende pärast ma ei pahanda, see on hea, ainult kas te oma sõpru ka õpetasite suhtuma instrumentidesse austuse ja lugupidamisega. Mõistate?»

«Jaa, me rääkisime neile sellest.»

«Just sellest.»

Vanaisa jutustas lapselastele, et vanasti tsaari-Venemaa tehaseis ja vabrikuis oli palju poisse. Neile ei makstud midagi, lubati amet selgeks õpetada. Õppeaeg oli kibe. Õpipoisse võis lüüa igaüks, kes oli tugevam.

«Nüüd aga, tänapäeval, ainult õpi ja uuri kõike! Kõik uksed ellu on teile avatud. Niisiis, minu kallid lapselapsed, kõige tähtsam on, et inimene tööd armastaks ja ei peaks kunagi laiskusega tutvust. Sellisel inimesel on alati õige elujoon. Selline inimene ei sörgi kunagi sabas, vaid on alati elus esimestes ridades. Vaat jutustan teile ühe loo: mul oli õpilaseks üks poiss, keda kutsuti Grišakeseks. Ta töötas minuga koos kaks aastat, esialgu õpilasena, pärastpoole abilisena, seejärel aga hakkas ka lukksepaks. Ja missuguseks lukksepaks! Kaadritöölisi trumpas üle mitmel korral. Seejuures oli see noormees niivõrd täpne, et märkas iga pisiasja! Juhtus vahel, kui ta

õpilane oli, et käis kogu aeg minu järel. Mis see on, ja milleks? Ma olin tollal vanemaks meistriks diiselmootorite alal — seda diiselmootorit õppis Grišake tundma täielikult: ta teadis kõiki kruvikesi ja mutreid. Tal oli hea mälu ja suur armastus töö vastu. Näis, et ta oli valmis tehasesse jääma kogu ööpäevaks.

Grišake töötas alati usinasti ja sai peagi seitsmenda kategooria õppinud tööliseks-lukksepaks.

Ükskord jookseb ta lõbusana ja rõõmsana minu juurde. «Mina,» ütleb, «Vassili Nikolajevitš, tulin teiega hüvasti jätma, sõidan Moskvasse õppima.» — «Kelleks sa siis tahad õppida?» küsin. «Inseneriks tahan saada, just nendesamade diiselmootorite alal. Õpin välja, siis tulen jälle siia töötama! Tänan teid kõige eest, Vassili Nikolajevitš. Teie olete mind paljus õpetanud,» ja suudles mind hüvastijätuks.»

«Kas sa teda hiljem veel kohtasid?» küsis Džanik.

«Miks ma's ei kohanud! Ta on nüüd meie tehases peainseneriks.»

«See on ju Grigori Petrovitš! Eks ole, vanaisa, on see tema?» päris Selim.

«Muidugi, täiesti õige.»

«Aga miks sa kohe ei öelnud?» küsis Selim. «Ta on ju saadik ja tal on Lenini orden.»

«Milleks ma siis pidin seda varem ütlema, kui te isegi taipate.»

«Vanaisa, ta rääkis meile ka sinust, kui ta meid esimest korda külastas, mäletad, sa saatsid temaga veel paki: «Mina, lapsed,» räägib, «austan väga teie vanaisa, tema tegi minust inimese. Ma õppisin kolm aastat tema juhtimisel diiselmootoreid tundma. See oli mulle väga vajalik.» »

Vanaisa, olles endaga rahul, hakkas naerma ja patsutas Selimile õlale.

«Kas näed, missuguseks inimesed muutuvad, kui ei osata laiselda. Sa pane see endale kindlasti kõrva taha.»

Juba järgmisel puhkepäeval pärast kuurordist tagasisaabumist otsustasin ma lastega pisut kõnelda. Tuli kokku «perekondlik nõupidamine».

«Lapsed, tädi Leena sõitis ära, isa on vastutusrikkal töökohal ja tuleb hilja koju, mina aga pole veel täiesti terve. Teil tuleb võtta endale suuremaid kohustusi kodu vastu.»

«Me hakkame kõike tegema! Ärgu ema üldse midagi tehku. Eks ole, lapsed?» nagu alati jõudis teistest ette püsimatu Selim.

«Õige! Ainult sa, ema, määra, mis meist keegi peab tegema,» nõustus Džanik asjalikult.

«Hästi. Isa käib puhkepäeva hommikuti kaupluses ja abistab meid põhjaliku puhastuse ajal.»

«Täidan meie komandöri kõik käsud,» vastas mees lõbusalt.

«Džanik,» jätkasin ma, «käib argipäeva hommikuti kaupluses, sest ta õpib teises vahetuses, ja kui on õppetükid ette valmistanud, jalutab Mariettaga. Tal tuleb tuua vett ja mõnikord abistada mind toiduvalmistamisel. Oled nõus, Džanik?»

«Olen nõus! Aga miks sa ei öelnud, kes hakkab pesu loputama? Sa võid end ehk ära külmetada?»

«Pesu loputada aitate mul kõik. Sinul, Selim, tuleb koos Belaga koristada tube, pesta pärast sööki nõusid, kasta lilli ja õhtul käia kaupluses leiba toomas ja väikseid sisseoste tegemas.»

«See kõik on väike asi,» ütles Selim.

Mind liigutas see laste valmisolek abistada mind.

«Belake aga vastutab Marietta eest,» jätkasin ma. «Toidab teda, jalutab temaga, paneb magama ja jälgib, et Marietta esemed ja mänguasjad oleksid alati omal kohal. Pealeselle, Bela katab laua. Muidugi igaüks teist peab üles tegema oma voodi, hoidma oma riided korras, parandama ja triikima neid ning õmblema nööbid ette.»

«Aga kas sa mind toitu valmistama õpetad?» küsis Bela.

«Ma õpetan teid kõiki nii toitu valmistama kui ka pesu pesema. Nüüd aga, et mitte asja edasi lükata, alustame suurpuhastusega.»

«Paigale!» andis mees naljatades käskluse.

Kõik võtsid pikkuse järgi rivisse, isegi Marietta. Ma pahvatasin naerma.

«Ema! Esiteks oled sina komandör, aga mitte isa, ning teiseks peab komandör olema tõsine.»

«Selim, ma pole veel sugugi selle auastmega harjunud.»

Isa ja Džanik viisid vaibad välja, Selim ja Bela — tekid, Mariettake — diivanipadjad. Vanaisa otsustas ka meid abistada. Ta pani lapi harjale ümber ja oli juba valmis seinu ja nurki tolmust puhtaks pühkima, kuid poisid hakkasid tast teine teiselt poolt kinni.

«Sul pole vaja! Sa oled külaline! Sa oled külaline!» karjusid nad. «Mine parem selleks ajaks kõndima ja tule siis tagasi, kui kõik on juba puhas.»

«Noh, hea küll,» nõustus vanaisa. «Selleks et aga mitte ilmaaegu jalutada, lähen metsa ja korjan teile sügisesi lehti ilustuseks. Klava armastab neid ju väga . . .»

Lapsed koos isaga kloppisid tolmust puhtaks kõik pehmed esemed, mina aga pesin põranda ja pühkisin puhtaks voodid ja mööbli. Lapsed töötasid suure innuga. Kui tuba oli korda seatud, istusime lõunastama.

«Kui kiiresti sai kõik koristatud,» imestas Belake. «Ja kui lõbus seejuures oli!»

«Kuid Bela tegi siiski kõigist rohkem,» ütles Selim.

«Ta on ju meil perenaine,» naljatas isa.

Pärast lõunasööki läksime Sokolnikisse.

Oli päikesepaisteline sügispäev ja me veetsime pargis toredasti aega. Kui kenad olid sel päeval vahtra- ja kuldsed pärna-alleed! Kui kõrgel oli sinine taevas! Kui meeldivalt soojendas septembrikuu päike! Lapsed ajasid kilgates üksteist taga. Me uitasime kaua ringi, et leida inimestest tühja alleed, kus mängisime kõik koos tagumist paari. Pargi keskel vaatlesime karusselli ja lõbusat lastehulka kiigel. Ka minu poisid sõitsid toredasti «lennukil», kuna Belake koos Mariet-

taga tegid sõidu kaasa puuhobusel. Selliseid jalutuskäike oli meil sel sügisel tihti.

Möödus kuldne sügis. Päevad muutusid lühemaks ja külmemaks; õhtuti hakkasid lapsed rohkem kodus istuma.

Enne magamaminekut ma harilikult jutustasin või lugesin lastele midagi. Kõige enam meeldis neil kuulata minu jutustusi.

Ma hakkasin juba neiuna looma jutustust lihtsast, kuid õnnelikust perekonnast.

Mulle näis juba siis, et emadus on kindlasti vajalik, selleks et naine oleks täiesti õnnelik. Mul on kahju neist naistest, kes ei saa aru sellest, kes räägivad mingisuguseist ohvreist, mida nad peavad tooma oma laste pärast, igatsedes õhates taga oma «isiklikku» õnne, just nagu poleks see õnn enam nende päralt ega nende kätes. Ja minu kujutlusse jäi püsima õnnelik perekond, kus lapsed ei võta oma vanemailt sugugi midagi ära, vaid vastupidi, rikastavad neid, stimuleerides nende kasvu, nende ühiskondlikku iseteadvust. Ma kujutlesin oma jutustuse tegelasi — kommunistliku ühiskonna ehitajaid, nägin nende nägusid, teadsin nende püüdeid ja ideaale, koos nendega lehitsesin läbi raamatud, mida nad loevad, rõõmustusin nende rõõmudest ja kurvastusin nende muredest.

Poistel minu kujutletud perekonnast olid nimeks Miša ja Pavlik, tüdrukul — Nataša. Tüdruk, pikkade mustade patsidega, armastas naerda ja oli kogu perekonna lemmikuks. Perekonnas kõik õppisid, töötasid, koos puhkasid, ja neid ühendas sõprus, armastus ja vastastikune austus.

Kui mu lapsed kasvasid suuremaks, ma jutustasin neile seda üleskirjutamata jutustust.

Keegi ei teadnud, et see raamat oli ainult minu fantaasia. Lastele näis, et ma jutustan neile peatükke jutustusest, mille ma olin läbi lugenud juba lapsepõlves. Nad hakkasid armastama jutustuse tegelasi ja jälgisid huviga nende elu.

«Kui oleksime küll sellised nagu nemad!» rääkis Selim. «Kui sa teaksid, kuidas ma tahaksin kõiges-kõiges olla sarnane Pavlikule.»

«Mina aga Mišale,» ütles talle vahele Džanik.

Ma kuulasin ja naeratasin, sest nii Pavlik kui ka Miša olid muidugi minu oma laste prototüübid, mõistagi sellised, kes võisid olla minu poistele ideaaliks.

Ja kuidas Belake tahtis olla sarnane Natašale, «väikesele perenaisele», nagu ma teda nimetasin raamatus.

Iga uue peatüki ehitasin üles nii, et tegelaste käitumine kasvataks, paneks lapsi mõtlema ja analüüsima oma tegevust. Jutustasin selle raamatu tegelaste mehisusest, tähelepanelikkusest ja seltsimehelikkusest ning vanemate inimeste austamisest.

See kujutletav raamat aitas mind lapsi kasvatada. Paljud keerulised kasvatusprobleemid muutusid mõistetavaks. Lastel oli hea eeskuju jäljendamiseks.

Raamat etendas üldse tähtsat osa meie laste elus. Esialgu tegin

ma ise raamatute valikut. Lugesime enamasti koos kogu perega, järjekorras, ja arutasime seejärel läbi.

Püüdsin neid abistada lahti mõtestada läbiloetut. Õpetasime lapsi austama raamatut. Jutustasin neile, kuipalju tööd, talenti, teadmisi kulub iga raamatu loomiseks, millisteks tõelisteks sõpradeks on meile raamatud — ja lapsed said sellest aru. Me kinkisime neile sageli raamatuid. Nad ei lõhkunud lehti ega kirjutanud neisse oma märkusi ning raamaturiiuliit pühkisid eriti hoolikalt tolmu. Raamatute kohta koostati kataloog nagu raamatukogus.

Lapsed andsid meeleldi oma raamatuid sõpradele. Ise võtsid nad esimesest klassist alates raamatuid lasteraamatukogust. Õpetajad ja raamatukogu töötajad soovitasid neile raamatuid lugemiseks, arendasid nende huvisid, tõmbasid kaasa lemmikraamatute arutlemisele. Ma hindasin seda abi eriti siis, kui mu lapsed kasvasid suuremaks ja me ei suutnud kodus rahuldada nende kasvavaid nõudeid.

Mäletan, kui suur oli Džaniku mure, kui raadio teatas tema lemmikkirjaniku Nikolai Ostrovski surmast. Ta luges ikka ja jälle uuesti tema ridu: «Kõige kallim inimesele on ta elu. Sest see antakse talle ainult üks kord ja seda on vaja elada nii, et poleks piinavalt valus sihitult elatud aastate pärast, et ei põletaks häbi alatu ja tühise mineviku pärast ja et surres võiks öelda: kogu elu ja kõik jõud on antud kõige kaunimale maailmas: võitlusele inimkonna vabastamise eest.»

Džanik rääkis:

«Ema, küll oli ta tugev inimene! Temal polnud häbi surra. Ta elas hästi. Ma püüan olla talle sarnane.»

Ja ma nägin, kui suur tähtsus on lapse kasvatamises heal raamatul. Ta laiendab vaimset silmaringi, täiendab teadmisi, mida saadakse koolis. Raamat jutustab meie kodumaast, tema parimaist inimestest, nende loovast tööst. Raamatud relvastavad meid vastupidavusega, aitavad ületada raskusi, kasvatada meis võitleja, kommunismiehitaja omadusi.

Lastele meeldis väga A. Gaidari raamat «Kool», V. Katajevi «Valendab üksik puri». Nad jutustasid vaimustusega Petja ja Gavriki seiklusest, nende julgusest ja vaprusest, nende «tõotusest». Poisse kütkestas raamatu romantika.

Meie perekond elas üksmeeles. Kõike, mis erutas lapsi, pärisid nad minult või isalt. Me püüdsime alati mõista laste huvisid, kasvatada neis usaldust vanemate vastu. Ja me lapsed olid me vastu avameelsed. Me ei löönud ega hirmutanud neid kunagi ja püüdsime nendega harvemini tõrelda.

Ükskord lapsed mängisid omavahel, ja Selim viskas lumepalliga kogemata võõrasse aknasse.

«Anna oma pojale nagu kord ja kohus naha peale,» õpetas mind majahoidja.

«Mis asja eest?»

«Lõhkus akna ära — vaat mille eest!»

«Selim, mängige akendest natuke kaugemal,» käskisin ma.

«Jah, me läksime, ema, nüüd ära teise kohta,» vastas Selim kohmetunult.

«Pange uus klaas sisse, ma tasun ära, kui palju see läheb maksma,» ütlesin ma majahoidjale.

Majahoidja jutustas hiljem majaelanikele:

«Küll oli imelik ema: mitte kordagi ei löönud. Ja poiss ei kartnudki teda, vaid rääkis ise kõik ära.»

Džanik elas valusalt üle iga oma süü.

Sel talvel juhtus üks väga ebameeldiv lugu.

Kord tuleb Džanik koolist koju väga kahvatuna ja halvas tujus.

«Mis sul on?» küsin ma.

«Kas isa on kodus?» katkestas ta mind. Isa kuulis meie jutuajamist pealt ja tuli meie juurde.

«Isa, lähme kiiresti kooli, ja ma selgitan sulle teel kõik,» ütleb Džanik. «Ema, ära ärritu, pole midagi hirmsat. Kui tuleme koju tagasi, siis jutustame kõik.»

Isa ja Džanik läksid kooli. Nad tulid peagi tagasi ja jutustasid mulle järgmist. Džanik sai OVTK märgi ja lõikas vahetunni ajal oma kuuesse selle jaoks taskunoaga augukest. Üks poistest, kes oli suur riiukukk, hakkas temaga norima ja küünarnukist tõukama. «Ma ütlesin talle mitu korda, et ta jätaks järele,» jutustas Džanik, «kuid tema hakkas mul märki ära kiskuma. Ma lükkasin ta eemale ja riivasin teda kogemata noaga ninast.»

Džanik koos isaga ja poiss kutsuti direktori juurde. Džanik jutustas kõik, kuidas oli olnud, ja poiss kinnitas sedasama.

Poiss ei tulnud mitmel päeval kooli. Ma olin väga erutatud selle kurva juhtumi pärast. Džanikut oli kahju vaadata. Ta käis ringi väga masendatuna.

«Ema, ma lähen ta juurde, et teada saada, kuidas ta end tunneb,» ütleb ta mulle kord.

«Hästi, mine,» lubasin ma.

Tagasi tuli Džanik väga heas tujus.

«Emake! Ta on täiesti terve. Ainult ema ei lase teda kooli minna. Ma püüdsin ta ema veenda ja homme tuleb poiss kooli. Ma hakkan teda järele aitama, ja ta jõuab järele.»

Sellest hoolimata häbenes Džanik veel kaua oma tegu ja tundis end süüdlasena.

«Sel aastal ära minult kiituskirja oota,» rääkis ta mulle.

«Miks siis mitte? Sul on ju üksnes väga head hinded.»

«Ma pole ära teeninud kiituskirja.»

Kui lõppes õppeaasta, autasustati Džanikut siiski kiituskirjaga. Ta ei läinud seda aga vastu võtma. Direktor saatis mulle kirjakese, küsides, miks poeg ei tule tema juurde. Ma selgitasin direktorile kõik.

Sel talvel käis Džanik Pioneeride Majas mudellennukite ehitamise ringis. Kodus konstrueerisid nad mudellennukeid koos Selimiga. Isa ostis neile karbi «Lennukikonstruktor». Selles oli materjal ja seletus mudeli valmistamiseks. Nad ehitasid suure innuga;

sellest võtsid osa ka teised kaasõpilased. Pärastpoole läksid nad kodust kaugemale ja lennutasid oma mudellennukeid.

Selim harrastas voolimist ja joonistamist ning jätkas muidugi ka luuletamist. Ta armastas veel meisterdada puust mitmesuguseid esemeid: ta tegi küll riiuleid, küll veoauto Mariettale, küll mööblit tema nukkude jaoks. Poistel olid saed, haamrid ja spetsiaalne väike tööpink. Belake oli vaimustatud õmblemisest. Ta õmbles kõigile oma nukkudele riided. Mõnikord istusid ka poisid tema kõrvale ja nad õmblesid koos. Selim käis kolm korda nädalas muusikakoolis ja õppis seal mängima tšellot. Tal oli väga hea kuulmine. Džanikul ei olnud sellist kuulmist, kuid ta püüdis ka õppida mängima mandoliini, mis ma talle sünnipäevaks kinkisin. Ta ostis endale käsiraamatu iseõppijaile ja õppis ise selgeks mitmed laulud ja tantsud. Meil on kitarr, mandoliin, balalaika ja tšello. Kuid polnud klaverit. Meil ei olnud võimalik saada sellist muusikariista, ehkki Belake õppis klaveriklassis.

Kodus oli meil lõbus, alati oli kuulda laulu ja naeru. Lapsed nutsid harva. Ka Mariettakest õpetasid lapsed mitte jonnima. «Piripilli-Liisu» — tõgasid teda lapsed, kui ta hakkas nutma. «Ma üldse ei nuta,» õigustas tütar end sellistel juhtudel, kuivatades vargsi silmi rusikakesega.

Lapsed pidasid oma lubadust ja abistasid mind koduses majapidamises. Kõik ülesanded täitsid nad vastuvaidlematult. Meil ei kasutatud sõnu «ei taha» ega «ei tee». Kui ema kord ütles — tähendab, oli vaja ära teha.

Kord kunagi tundsin ma end halvasti. Džanik tõi kauplusest koju liha ja muid produkte, ning ma palusin teda valmistada lõunat. Mina selgitasin talle kõike, tema aga valmistas. Keetis esimeseks toiduks nuudlisuppi, teiseks — kartuliputru, magussöögiks aga riivis porgandeid. Millise uhkustundega ta pakkus mulle ja Mariettale lõunat, mida ta ise oli valmistanud!

«No kuidas on, ema, kas kõlbab süüa?» küsis ta minult.

«Mitte ainult, et kõlbab, vaid on isegi väga maitsev.»

Õhtul rääkis Selim heatahtlikult muiates Džanikule:

«Sa oled nüüd tõeline kokk ja õpetad meidki Belaga, eks?»

Peagi hakkas Džanik valmistama toite iseseisvalt. Kui Selim ja Bela olid kodus, abistasid nad teda. Mõnikord korraldasin ma lõunasöögi valmistamise «lahtisi tunde». Mina valmistasin lõunat, aga kõik lapsed vaatasid pealt ja abistasid mind. Ma selgitasin neile iga pisiasja. Nii õppisid nad valmistama mitut erisugust rooga, seejärel aga igaüks neist «tegi arvestuse». See kõik sarnanes mängule, kuid sellel oli praktiline väärtus. Džanik tegi arvestuse alati hindele «väga hea»; ta oli väga tähelepanelik. Bela sai hindeks kas «väga hea» või «hea». Selim sai peaaegu alati «rahuldava» ja harva «hea», sest tal tõusis supp või puder sageli üle ääre.

«Ma ju küll jälgisin! Kuid tarvitseb mul minutiks ümber pöörata — ja kindlasti on midagi juhtunud.»

Ja kõik naersid teda.

Talvine koolivaheaeg möödus sel aastal väga hästi. Lapsed suusatasid ja uisutasid palju. Koolivaheajal veetsid lapsed suurema osa päevast värskes õhus.

Puhkepäeviti käisime teatris, muuseumides, kinos.

Sügava mulje jättis lastele V. I. Lenini mausoleumi külastamine. Nad justkui muutusid vanemaks ja tõsisemaks. Kodus tuletati meelde, mida nad olid lugenud Leninist. Nad palusid meid jutustada suurest juhist, tema elust ja sellest, kuidas ta õppis, kuidas ta elas asumisel, mida ta meile pärandas.

Ma tundsin, kuidas lapsed pärast selliseid vestlusi veel rohkem muutusid püüdlikumaks ja rangemalt suhtusid endasse ja teistesse.

Enne õppeaasta lõppu saime tädi Leenalt kirja: ta kutsus meid kõiki enda juurde maale külla, kus ta töötas kolhoosis. Lastele meeldis see ettepanek väga, ja me otsustasime sõvel sõita maale.

Õppeaasta lõpetasid kõik lapsed väga heade hinnetega.

Hakkasime valmistuma teeleminekuks: nad võtsid endale kaasa raamatuid, vihikuid, pliiatseid, vesivärve jm.

«Milleks te nii palju võtate?» küsisin ma neilt.

«Aga me viime neid kolhoosilastele. Võib-olla neil on vähe raamatuid,» selgitas Selim.

Saabus ärasõidupäev. Me saatsime telegrammi väljasõidu kohta ning võtsime istet vagunis. Hüvasti, Moskva! Hüvasti sügiseni!

Akendest hakkasid mööda vilksatama põllud, metsad, salud. Väikesed kuusekesed justkui ruttasid meile vastu. Lapsed surusid end vastu akent, tervitades rõõmsate kilgetega kord väikseid, eemalt just nagu mänguasjadena näivaid karju, kord kollaseid kaldavöödikesi, kord mingisuguse keset aia puhmastikku asuva majakese punast katust.

Sihtjaama jõudsime videvikus ... Meid juba oodati. Tädi Leena tormas meile vastu süleluste ja suudlustega ning, haaranud Marietta sülle, viis ta vankri juurde. Kolhoosini oli umbes 20 kilomeetrit, kuid lapsed olid rõõmsad pika teekonna üle: nii tore oli sõita keset lõhnavaid aasu ja välju, nii selgetena näisid esimesed tähed, mis polnud kahvatunud linnatuledest.

Kolhoosis võeti meid vastu soojalt ja sõbralikult. Juba esimesest päevast tundsid lapsed end nagu oma kodus.

Džanik läks kolhoosi esimehe juurde ja palus endale anda mingisugust tööd.

«See on tore,» vastas esimees. «Meil on töölisi vaja.»

Ja uuesti hakkasid lapsed elama sisukat, huvitavat tööelu. Poisid tõusid vara ja läksid koos kõigi kolhoosnikutega põllule.

Muidugi ei töötanud nad võrdselt täiskasvanutega, kuid nad rakendasid oma töötahte ühisesse üritusse. Võttes endale täiesti südameasjaks kõik kolhoosi saavutused, elasid nad ühist elu kolhoosnikutega, ja te oleksite pidanud nägema nende erutust ja ärevust, kui naaberkolhoos kutsus meid sotsialistlikku võistlusse. Nad jälgisid kõiki näitajaid, hõiskasid rõõmust iga väiksemagi õnnestumise puhul ja muutusid peaaegu pisarateni kurvaks mahajäämise

puhul. Meie Belakesega püüdsime samuti abistada meie kolhoosi. Bela aitas kolhoosnikutel töötada juurviljaaias, võttis loogu, söötis kanapoegi linnufarmis jne. Ma töötasin kolhoosis laste mängumurul, kuhu ma paigutasin Mariettagi. Kolhoosi esimees palus mind abistada noori ja veel kogenematuid kasvatajaid.

Suvi möödus kiiresti ja lõbusalt. Nii heinategu, viljakoristus kui ka kärarikkad käigud metsa seenile ja marjule — mida kõike küll ei elanud nende kuude jooksul läbi mu lapsed, seejuures ei elanud nad seda läbi mitte kui pealtvaatajad, vaid kui otsesed osavõtjad.

Ma veendusin jällegi, et on vajalik tutvustada lapsi ühe või teise tööga, juurutada neisse töövilumusi, lastes neid endid otseselt osa võtta vastavast tööst. Muidugi mõista tuleb alati meeles pidada, et töö oleks neile jõukohane, mitte liiga koormav, kuid samaaegselt ei tohi tööst teha tühist mängu, mida võib esimesel soovil kõrvale heita.

Ja sel suvel näitasid mu lapsed end mitte halbade töötajatena.

«Linlased, ja nii vastupidavad,» imestasid kolhoosnikud.

«Klavdia Vassiljevna,» ütles mulle esimees. «Su lapsed töötavad usinalt kõigil töölõikudel, kuhu neid ka ei saada.»

Lapsed võtsid osa ka noortebrigaadi välklehe väljaandmisest. Nad kirjutasid muidugi naiivseid luuletusi ja samasuguseid artikleid, kuid valgustasid siiski päevakajalisi sündmusi kolhoosinoorte elust. Mäletan Selimi epigrammi ühe tema kolhoosisõbra kohta:

Ööse olime kõik koos,
kõigil hinges vaid üks soov:
kuidas hästi hoolega
hobukarja valvata.
Ainult Vanja lõkke ees
magas nagu «täitsamees».
Äratati küll ja küll —
magas ikka nagu hull.

Selle epigrammi aluseks oli tõestisündinud lugu õitsil, kus üks poistest jäi nii kõvasti magama, et oleks peaaegu hobused «maha maganud».

Õitsileminek valmistas lastele alati suurt lõbu. Ja kuipalju jutustusi on seotud iga sellise sõiduga, kuipalju seiklusi juhtus neil seal! Talvel Moskvas tuletasid lapsed sageli meelde neid õid ja oma sõpru, kes elasid maal.

Lõppes suvi. Meie ärasõidu päev oli juba kindlaks määratud. Viimast korda käisime läbi armastatud kohad, viimast korda kohtasime oma uute sõpradega, viimast korda, istudes välistrepil, laulsime koos armastatud laule. Esimees andis meile teele kaasa kolhoosi külakosti ja tänas meid osutatud abi eest.

Jaama viidi meid kahe vankriga. Tädi Leena, kes hoidis Marietta süles, ja mina koos Belaga istusime ühe vankri peal, teisele aga pandi istuma poisid koos neid saatvate lastega. Looga külge sidusid nad aisakella. Selim hakkas laulma, teised lapsed hakka-

sid kaasa laulma — ja laul muutus ikka jõulisemaks, ikka kõlavamaks.

Aisakelluke heledalt kõlab ...

hakkas Selim laulma,

kaugelt kostab ta kaebline hääl ...

kordasid tema kaaslased, ja laul helises, helises ...

Vagunis jäid lapsed magama. Nad magasid seni, kuni me jõudsime juba Moskva lähedale.

Kodus küpsetasin õunakooki ja pliinisid. Lapsed kutsusid külla oma sõpru. Kõik jõid teed. Me jutustasime elust kolhoosis.

«Kus on siis parem, kas kuurordis või kolhoosis?» küsisid lapsed.

«Teate, meil isegi on raske vastata,» rääkis Džanik tõsiselt, «kõikjal on väga hea.»

«Mis raskust seal on,» katkestas teda Selim. «Krimmis — meri, Teberdas — lumiste tippudega mäed, kolhoosis — viljakoristamine: kõikjal on suurepärane ja kõikjal on väga huvitav.»

Õhtu lõppes isetegevusega. Kolhoosis õppisid poisid hästi tantsima kükkasendis. Selim mängis balalaikat, lapsed tantsisid, ja lõpuks lauldi uusi tšastuškasid, mida kuuldi kolhoosis.

X

1939. aasta augustis saime uues majas korteri. Toad olid valguseküllased, avarad, kõrgete lagedega, laiade akendega. Korteris oli keskküte, gaas ja vannituba.

«Isa, milline suurepärane korter!» vaimustus Selim. «Aga mispärast see sulle anti? Kas sellepärast, et sa hästi töötad?»

«Muidugi sellepärast,» vastas Bela, «aga kui isa oleks halvasti töötanud, ei oleks meil sellist korterit olnud.»

Sel aastal läks Džanik seitsmendasse, Selim — neljandasse, Belake aga — kolmandasse klassi. Uues koolis valiti Džanik klassiorganisaatoriks. Ta õppis endistviisi ainult hinnetele «väga hea» ja ühiskondlikku töösse koolis suhtus ta suure vastutustundega. Tal olid alati kaasõpilastega head suhted. Ta oli nõudlik enda ja oma sõprade vastu. Kaasõpilased mõistsid ja hindasid seda.

Ta tuli hästi toime temale pandud kohustustega. Samal talvel õppis ta kolm kuud Osoaviahimi kursustel ja lõpetas need hindega «väga hea». Kevadel võeti ta vastu komsomoli. Kogu perekond oli uhke sellele.

«Noh, poeg,» ütles talle isa, «sinu õlgadel lasub nüüd veel suurem vastutus. Kõige tähtsam — ole alati tagasihoidlik, aus ja ära jää kunagi peatuma saavutatul. Mine edasi, missuguseid raskusi sa oma teel ka ei kohtaks.»

Džanik unistas õppida lendama ja saada lennukikonstruktoriks. Ta palus meid lubada tal astuda pärast seitsmeklassilise kooli lõpetamist tehnikumi. Me otsustasime poega mitte takistada kooli suhtes: kui ta tahab edasi õppida, siis võib ta pärast tehnikumi lõpetamist astuda lennuasjanduse instituuti.

Poisid ja Bela armastasid väga oma väikest õekest ja isegi kui juhtuti olema tegevuses millegagi, ei ajanud keegi teda kunagi endast eemale. Kui Džanik midagi parandas või kinni naelutas, oli Marietta alati sealsamas ja hoidis naelu ning haamrit. Kui Selim kastis lilli, siis kutsus ta õekese endale appi. Marietta jooksis ta juurde ja kastis koos temaga lilli. Koos Belakesega pesi ta pesukausis nõusid ja kuivatas lusikad ning alustassid. Minuga koos valmistas Marietta lõunasööki. Ma panin kaussi puhastatud juurvilja, ja talle meeldis seda pesta. Kui keegi lastest ütles Mariettale: «Piisab, sa oled juba küllalt aidanud,» nuuksus Marietta mossitades: «Kas ma siis ei saagi midagi teha enam, kas ma siis jäängi nii istuma?» Siis anti talle jälle midagi teha ja ta rahunes. Belake oli meil tõeline «perenaine», nii kutsusid teda isa ja vennad. Talle meeldis väga see hüüdnimi ja ta püüdis kõike hästi teha. Ma nägin, et mu tütar armastab tööd ja et ta on rõõmus, kui ta töötab.

Belake koristas tube ja laulis seejuures tavaliselt alati. Isegi nõudepesemises leidis ta naudingut.

«Ema, vaata, kuidas taldrik särab, kui puhas ta on. Kui kuivatad puhta rätikuga, siis on alati nii. Ma hakkan nüüd köögirätikut pesema iga päev.»

Ta ise õmbles endale kaks ilusat põlle ja pani neid endale ette koristamise ajal.

Kodused kohustused ei seganud lastel korralikult valmistamast kooliülesandeid ja palju jalutamast. Talvel suusatasid ja uisutasid nad suure innuga.

Lapsed teadsid, et vanaisal on varsti puhkus, ja nad tahtsid väga, et ta sõidaks meie juurde.

Ja detsembri algul kirjutasid nad kollektiivse kirja-küllakutse vanaisale ning tehase peainsenerile palvega anda puhkust vanaisale.

«Austatud Grigori Petrovitš,» kirjutasid nad, «meie, Vassili Nikolajevitš Mahhovi lapselapsed — Džan, Selim, Bela ja Marietta — palume lasta meie vanaisa uusaastaks puhkusele. Selleks on meil palju põhjusi: esiteks, me kolisime uude korterisse, teiseks on emal sünnipäev, seejärel näärikuusk ja Mariettal sünnipäev. Me tahaksime, et vanaisa oleks kõigil neil pidupäevadel meie juures, ja mis peaasi, et ta kiiremini näeks meie uut korterit. Meile on vanaisa Teist palju jutustanud.

Kui võite, siis sõitke ka Teie.

Meilt kõigilt tervitusi Teile ja vanaisale.»

Lapsed ootasid kaua vastust, kuid ei jõudnudki kirja ära oodata. Kolm päeva enne uusaastat saabus vanaisa. Laste rõõm näis olevat piiritu. Nad vedasid teda uues korteris toast tuppa ja püüdsid talle näidata uue korteri iga vähematki pisiasja.

Vanaisa käis kuulekalt lapselaste järel ja vaatles kõike peremehelikult.

«Jah, siin pole midagi öelda, — hea, väga hea. Te peate sellisesse korterisse suhtuma heaperemehelikult. Niisugusena, nagu te ta saite riigilt, selliseks peab ta ka jääma. Alati eeskujulikus korras. Ühesõnaga, nagu heal meistril tööriist. Mis te arvate, lapselapsed, kas selliseid kortereid antakse kõigile? Ei, arvatavasti mitte kõigile. Kui teie isa oleks olnud looder ja päevavaras, poleks talle kindlasti antud sellist korterit.»

«Muidugi poleks antud,» kinnitas Selim.

«Meie isa saab kogu aeg töö eest preemiaid ja aukirju.»

«Tal on stahhaanovlase raamatuke,» segas end kõnelusse Belake.

«Vaat, ka teie joonduge isa järgi,» lõpetas vanaisa.

Minu sünnipäev on 31. detsembril ja me pühitseme seda alati koos uusaastaga. Lapsed valmistavad juba aegsasti kingitusi ja et oleks huvitavam, hoiavad seda saladuses üksteise eest. Seekord sain Džaniku käest ilusa puust kastikese. See oli täiesti nagu pitsist. Kaane peale olid sisse lõigatud sõnad: «Emale sünnipäevaks Džanikult.» Selim kinkis mulle tindipotialuse, mis oli tehtud kasetohust, käbidest ja samblast. Kõik see oli väga ilusasti kujundatud ja kinnitatud kõvale papile. Keset sammalt oli klaasist tindipott. Kaas oli tehtud kärbseseene kübara moodi. Belake kinkis väikese taskukese taskurätikute jaoks ja kuus ilusat äärestatud ja väljaõmmeldud taskurätikut. Marietta õmbles Bela abiga sulepuhastaja, mis oli tehtud pisikestest mitmevärvilistest ümmargustest riidetükkidest ja mille keskel oli ilus nööp.

«Ema,» selgitas Belake, «mina lõikasin Mariettale riiderõngakesed välja, aga ta ise lükkis neid nõelale.»

Ma olin liigutatud ja rahul laste tähelepanu üle.

Uusaastal, nagu alati, oli meil näärikuusk. Nääripuu ehted olid meil põhiliselt alles hoitud eelmistest aastatest, kuid iga aastaga me täiendame seda tagavara. Lapsed tegid mitmevärvilistest paberitest, vatist, riidest hulga ehteid. Nad kleepisid, lõikasid välja ja õmblesid kokku. See töö pakkus neile suurt naudingut. Näärikuusk oli meil alati väga suur ja ilusti ehitud.

Vana-aasta õhtut armastasime mööda saata kodus, omas perekonnas. Lülime sisse raadio ja kell 12 öösi koos kogu Nõukogudemaaga tõstame klaasid. Soovime üksteisele head uut aastat ja edaspidist edu. Lastele meeldib väga see pidulikkus. Valgustus on kustutatud, kuna nääripuu särab mitmevärvilistest pirnikestest. Laud on kaetud nägusa linaga, laual — kindlasti elavlilled ja maiustused.

Meil on oma «keelpilliorkester», mängib kogu pere. Ja kui kõik tahavad tantsida, siis paneme mängima grammofoni. Seekord isegi vanaisa tantsis kükkasendis, kuna kõik lapsed plaksutasid taktis käsi.

«Vaat, see on tore!» hõiskas Selim.

«Vaat kus vanaisa!»

«Vaat teile nüüd Vassili Nikolajevitš,» ütles vanaisa, kuivatades higist nägu suure taskurätikuga.

Sel õhtul meil muidugi rikuti päevakorda. Lapsed heitsid hilja magama ja magasid hommikul, kuni olid välja puhanud.

Uusaasta vastuvõtt — see on üks neist traditsioonidest, millest meie perekonnas alati kinni peetakse. Mulle näib, et sellised traditsioonid tugevdavad eriti perekonda. Uusaasta, 8. märts, 1. mai, 7. november, perekonnaliikmete sünnipäevad — kui palju lõbusaid pidupäevi! Kui palju põhjusi leidlikkuseks, fantaasiaks, hooleks, tähelepanu osutamiseks lähedaste inimeste vastu.

Need pidupäevad olid meile kallid, ja ma ei mäleta ühtki juhust, kus me oleksime neid vastu võtnud väljaspool kodu.

Meie sõbrad, organiseerides mõnikord uusaasta kollektiivse vastuvõtu, isegi ei üritanud meid külla kutsuda, teades, et meie (muidu väga seltskondlikud inimesed) eelistame oma perekondlikku pidu kõige toredamale banketile.

Pidupäeval saavad lapsed kingitusi. Hea õppetöö eest me ei tee kunagi lastele kingitusi.

«Ema, kuula, mis ma sulle ütlen,» räägib ükskord Selim. «Meil üks poiss sai «väga hea», nii kohe ema ostis talle raamatukese. Küll on tal imelik ema, poiss sai selle «väga hea» ju enda jaoks, mitte aga selleks, et teda kiidetaks . . .»

Meie lapsed teadsid, et kui nad midagi väga tahavad saada ja kui meil on võimalik täita nende soovi, siis täidame selle kindlasti ilma mingisuguste tingimusteta.

Pärast uusaastat sõitis mu ammune hea tuttav mõneks päevaks ametiasjus Moskvasse ja peatus meil. Lapsed võtsid teda vastu väga sõbralikult. Selim pakkus talle magamiseks oma voodi (Džaniku voodis magas juba vanaisa), kuna ise tegi endale magamisaseme raamile.

Minu sõbrannat kutsuti Anna Ivanovnaks. Kord, hilja koju tulles, libastus tal jalg ja ta kukkus kuskil meie maja lähedal. Kahe möödamineja käte vahel toodi ta meile. Selgus, et tal oli jala kõõlus välja venitatud ja kogu jalg oli paistes. Tuli kaks nädalat voodis lebada. Lapsed hoolitsesid tema eest üksteise võidu, määrasid isegi kindlaks valvekorra, kes millisel päeval vastutab Anna Ivanovna eest. Sel ajal kui vanemad lapsed olid koolis, asendas neid Marietta. Joostes sageli tema juurde, küsis ta:

«Tädi Anja, on vaja sulle midagi kätte anda?»

Mul oli väga meeldiv näha, kuidas lapsed temasse soojalt suhtuvad. Ükskord astun tuppa ja näen, et Anna Ivanovna lamab, surunud pea padjasse, ja nutab. Lapsi ei olnud sel ajal kodus. Ma kohkusin, jooksin tema juurde ja küsisin, mis tal on viga.

«Siin on kiri, mille sain kodunt,» rääkis ta.

Tema mees oli sel ajal pikaajalisel komandeeringul Vladivostokis. Koju, Jaroslavli, jäi tema ainuke poeg, kes oli 13-aastane, ja koduabiline. Anna Ivanovna jumaldas oma poega, kuid kurtis, et poeg on hellitatud ja nipsakas vanemate vastu.

«Loe,» ütles ta mulle, ulatades kirja. «Vaat, mispärast ma nutan.»

Toon väikese katkendi tema poja kirjast:

«...Alati ka sinuga midagi juhtub. Leidis aja, millal haigeks jääda. Kuni sa koju jõuad, on minust järele jäänud ainult luu ja nahk. Sinu lugupeetud Daša toidab mind mingisuguse lõgaga, ja ma ei söö peaaegu mitte midagi. Too kindlasti mulle suusaülikond. Aga võib-olla sa seal, võõras korteris, kavatsed kuni kevadeni haige olla? Sinult võib seda kõike oodata...»

Sel ajal kui ma lugesin kirja, ta jätkas nutmist.

«Ära nuta,» ütlesin ma talle. «Pisaratega sa muret ei leevenda.»

«Ütle, mispärast lapsed küll nii sinu sõna kuulavad? Või on nad sellised juba sündimisest saadik? Kas mina siis tõesti ei vaadanud tema järele? Minu ja isa kogu elu on pühendatud ainult temale,» jätkas ta.

«Vaat teie tegitegi ta egoistiks,» rääkisin ma. «See kõik on meie viga, vanemate viga. Lapsed ei sünni halbadena ilma.»

«Mis ma pean siis nüüd tegema?» küsib Anna Ivanovna.

«Mina näiteks ei viiks talle Moskvast midagi kaasa, ja kui ta küsib «mispärast», vastaksin, et ta pole ära teeninud, et talle tehtaks kingitusi. Ja kui Ivan Aleksandrovitš tuleb koju, jutustaksin talle sellest kirjast.»

«Noh, siis saab Petja täiesti vihaseks,» vastas Anna Ivanovna.

«See aga on teie asi,» ütlen ma. «Kui tahate, et temast saaks tõeline nõukogude inimene, muutke tema vastu oma suhtumist. Tahate temas näha põikpead ja egoisti — jätkake temaga tseremooniate tegemist.»

«Aga ta võib ära joosta.»

«Kuhugi ta ei jookse: ta on harjunud heade söökidega, mida ema valmistab. Ärge andke talle taskuraha, käituge temaga karmilt ja sundige austama teie nõudmisi.»

Me vestlesime veel mõned korrad laste kasvatamisest.

Kui Anna Ivanovna oli terveks saanud, sõitis ta koju ja kuulas minu sõna — ei ostnud Petjale midagi.

Minu lapsed ei teadnud midagi meie kõnelusest. Ma soovitasin neil kirjutada tädi Annale kirja, et teada saada, kuidas on tema jalaga.

Peagi sain kirja Ivan Aleksandrovitšilt. Ta kirjutas, et abikaasa oli jutustanud talle meie lastest, nende kirjast temale. Ta küsis minult, kuidas ta peaks edaspidi käituma pojaga.

Ma kirjutasin talle mõned nõuanded, mis põhimises seisnesid järgmises: mitte lubada pojal olla ilma tegevuseta, organiseerida otstarbekalt tema tööd ja vaba aega. Anda mitmesuguseid käske kodustes töödes, algul juhuslikena, seejärel aga ikka järjekindlamalt. Jälgida nende täitmist ja nõuda, et iga töö tehtaks lõpuni.

«Poeg,» kirjutas mõne aja pärast Ivan Aleksandrovitš, «oli algul hämmastunud oma vanemate sellisest muutusest, kuid hiljem jäi vakka. Ma hakkasin külastama kooli ja kodus kontrollima koduste ülesannete täitmist. Poeg ei õppinud varemgi halvasti, kuid me mõle-

mad abikaasaga hakkasime peale käima, et tast saaks eeskujulik õpilane, ja ta sai selleks.»

Kirjavahetus meie perekondade vahel ei katkenud.

«Poeg on meil nüüd muutunud tõeliseks inimeseks,» kirjutas ta pärastpoole. «Nüüd ta õpib eeskujulikult ja kodus leiab aega ema abistamiseks. Algul ähvardas ta minema joosta, kuid, just nagu te rääkisite, jäid need ähvardused ainult ähvardusteks. Nüüd elame me sõbralikult. Täname Teid nõuande eest.»

*

Talve keskpaiku toimus ärevaid sündmusi. Käis sõda Soomega. Pole põhjust rääkidagi, millist vastukaja leidis see sündmus meie perekonnas, — oleme ju määratu suure Nõukogude Liidu väikeseks osaks, tema huvid ja mured on ühtlasi ka meie huvideks ja muredeks. Me kogunesime kogu perega raadio juurde ja kuulasime teadet, ootasime kannatamatusega ajalehti. Lapsed tahtsid tegutseda, näidata tegelikult oma armastust kodumaa vastu, oma valmidust kas või millegagi aidata teda. Vabad tunnid täitusid uue sisuga, uue tööga. Hakkasid välkuma vardad Belakese ja ta sõbrannade kätes. Tüdrukud tegid sooje labakindaid, kaelasalle, ilusasti heegeldatud äärega taskurätte ja saatsid rindele. Selim ja Džanik organiseerisid koolis paberi, pliiatsite ja raamatute kogumist.

Ühel õhtul elasin ma üle tõelise ärevuse. Selim, kes kunagi ei hilinenud lõunale ja oli alati täpne, ei tulnud koolist koju õigel ajal. Ma püüdsin maha suruda oma rahutust, kuid seda polnud kerge teha. Me polnud harjunud, et rikuti korda. Aeg möödus, aga Selimit ei tulnud ikka veel. Hakkasin end riidesse panema, et minna kooli, kui äkki paiskus uks lahti ja Selim tormas tuppa.

«Mis sul on! Kus sa olid? Miks sa hilinesid lõunale?»

«Emake, ära pahanda, ma ei saanud, ma tõesti ei saanud ... Me käisime kogu klassiga täna pärast tunde Igori juures, kes on meie pioneerijuht, ta läheb homme rindele. Ta sai ka juba kutse — ilmuda homme hommikul kell 10. Me tahtsime temaga hüvasti jätta. Ma andsin talle oma taskunoa, tead, sinu kingituse. Ega sa ometi ei pahanda, emake?»

«Pahandada ...,» ma kummardusin ja suudlesin, mulle näis, poja niiskeks muutunud silmi. «See on hea, et sa saatsid Igorit. Me ootame teda koju võitjana.»

Ja kuidas küll kirjeldada unustamatuid võidupäevi. Meie rõõmu, uhkust, hõiskamist... Ja kui kaunina näis meile kevad, lõpuks ometi möödus raske ja külm talv.

Lähenes 1. mai. Juba mitmendat päeva meisterdas Selim salapärase ilmega midagi oma nurgakeses.

«Mida sa seal teed?» küsisin ma temalt.

«Kui teen valmis, küll siis näete,» vastas Selim mõistatuslikult.

Kuid me ei lakanud tüütamast teda pärimistega: liiga tähtis oli juba tema ilme, liiga tõsiselt kortsutas ta oma kulme. Tähendab, töö

oli tõepoolest tõsine. Ükskord vihastus ta meie peale niivõrd, et haaras tööriistad kaenlasse ja läks sõbra juurde töötama.

Pidupäeva eelõhtul tõi Selim midagi koju ajalehesse pakitult ja palus kõiki toast lahkuda: «Tahan teile teha üllatuse,» ütles ta. Selim pani ukse lukku ja naelutas tükk aega midagi haamriga. Seejärel avas ta ukse ja kutsus meid, ise kohmetunult naeratades:

«Nüüd võite tulla ja vaadata.»

Seinal rippus mitte just väga suur, ilusasti kujundatud alus väljapanekute paigutamiseks. Keskele oli kirjutatud suurte tähtedega: «Seinaleht «Perekonna peegel»». Vasakule oli märgitud: «Kalender piltidest». Sinnasamasse oli löödud nael, mille otsa, Selimi arvamuse järgi, pidime meie riputama lehekese joonistustega, mis kujutaksid kõige iseloomulikumat sellest, mis on toimunud meie perekonnas. Paremal oli pealkiri: «Ilmastiku kalender», mille alla oli kinnitatud ruudukesteks jaotatud paber. Alla äärele olid tehtud tingmärgid ja sõnad: vihm, udu, päike, lumi jne. Alusel oli vaba koht. See oli ette nähtud meeldetuletuste ja soovide jaoks ning oli pealkirjastatud «Postkast».

Seinalehes olid Selimi värsid:

Sa tule rutem! Ootame
sind, lõbus püha kevadel,
sind, helge esimene mai!
Sa tule, tõtta, ole pai.
Sa näed, et kõik sind ootavad,
me majad, Moskva, kogu maa!

1. mai saabus meile muusika, helepunaste lippude, demonstratsioonist osavõtjate laulude ja sooja kevadise tuulega.

Seekord käisime demonstratsioonil kogu perega, kaasa arvatud ka väike Marietta.

Oli jälle suvi. Sel aastal oli see eriti õnnelik Džanikule. Ta võeti vastu tehnikumi. Küll oli ta õnnelik, kui sai sellest teada.

ÜLKNÜ Keskkomitee premeeris teda eeskujuliku õppetöö eest koolis ja ühiskondliku töö eest tuusikuga Artekisse.

Me kõik tundsime südamest rõõmu tema üle.

«Ema, Džanik teenis ju tõesti ära tuusiku Artekisse, tal pole ju kogu elu jooksul olnud ühtegi «nelja».»

Artekist kirjutas Džanik meile sageli: «Siin on nii ilus, nii hea. Eriti meri. Alumises laagris on väikesed helesinised suvilad. Neis on magamistoad lastele. Mina elan ülemises laagris. Mulle meeldib siin väga. Me supleme, päevitame, sõidame kutriga. Siin puhkab palju häid lapsi. Ma olen kõigiga sõber. Üksikasjalisemalt jutustan Artekist siis, kui jõuan koju.»

Selim sõitis Moskva-lähedasse pioneerilaagrisse.

Kui kõik olid jõudnud jälle koju, korraldasime perekondliku õhtu. Igaüks jutustas, kuidas ta oli veetnud oma aega väljaspool kodu. Selim jutustas, et nende rühm oli saanud laagris esimese koha. Ta oli rühmavanemaks ja laagri seinalehe toimetajaks.

Arteklased ekskursioonil.

Uudiseid oli ka Belakesel. Ta oli otsustanud osa võtta Pioneeride Maja kunstkäsitöö ringi tööst, millest ta juba ammu unistas.

«Kuulake, lapsed, mis ettepaneku mina teile teen,» ütles äkki isa.

Kõik jäid kuulatama.

«Mul on kade meel, et minu pojad käisid matkamas ja ekskursioonil, aga mina mitte. Kas me ei läheks matkama kogu perega? Mul on praegu just puhkus, ja teil ei alga ka veel koolitöö.»

«See on tore, isa!» ei suutnud Selim vastu pidada.

«Oodake, ma pole veel lõpetanud,» katkestas teda isa. «Me teeme meie kommunistlikule noorele Džan-Bulatile ülesandeks valida sobiv marsruut, täpselt teada saada, kuhu sõita, mida vaadata ja kus võib ööbida. Kolme päeva pärast kanda sellest ette perekonna nõupidamisel.»

«Just nii, ette kanda perekonna nõupidamisel!» vastas Džanik, võttes isa ees valvelseisaku.

Kõik hakkasid naerma.

«Isa, Džanikul oli kehahoid ju sõjaväeline,» ütles Selim.

«Aga kuidas siis, nii peab olemagi, ta on ju kommunistlik noor,» vastas isa.

Kolmandal päeval luges Džanik pärast õhtusööki ette kohad, kuhu võib minna ainult päevaks — välja sõita hommikul ja tagasi sõita õhtul —, ja kuhu võib minna ööbimisega.

Kahe-kolme päeva jooksul valmistusid lapsed koos isaga ette matkaks. Nad varustasid end katelokkide, välipudelite ja seljakottidega. Selim tuli toime isegi omatehtud kompassi valmistamisega. Ettevalmistuste eest oli vastutav Džanik. Lapsed olid niivõrd

haaratud ettevalmistustest, et isegi Mariettale õmmeldi seljakott. Isa oli kustki hankinud välitelgi.

Otsustasime minna Moskva lähedal asuvasse Serednikovo mõisa, kus nüüd on sanatoorium «Mtsõri». See endine mõis kuulus Lermontovi vanaemale. Suur poeet veetis siin kolm suve, sõites siia Moskvast koolivaheajaks. Siin elas ta üle oma esimese armastuse, siin kirjutas ta värsse.

Ma tutvusin selle mõisa kohta avaldatud kirjandusega, valisin välja Lermontovi luuletusi, mis kuulusid aega, kus ta viibis vanaema juures.

Välja sõitsime laupäeva hommikul. Meil oli vaja sõita kuni Firsanovka jaamani. Jaamast läksime kõige huvitavamat marsruuti mööda, mis oli näidatud teejuhis. Algul läksime läbi suvituskoha, seejärel mööda teed, mis viis läbi metsa. Tõusime mäenõlvakule, ja meie ees avanes imeilus vaade. Allpool lookles väike jõeke, eemal jällegi mäeküngas, mis oli kaetud umbekasvanud tihnikuga ja mäeharjal mändide all valendas härrastemaja terrass.

«Kui ilus siin on,» vaimustus Džanik, «milline avarus! Isegi hingata on kergem.»

Mäekünkal tegime väikse puhkepeatuse.

Ma jutustasin lastele Lermontovist, tema elust selles mõisas. Kui olime puhanud, läksime edasi ja lähenesime härrastemajale vana tee poolt, mida mööda varem sõideti mõisa. Meil oli vaja üle minna jõekesest. Sillake oli väga armetu, pidades vaevu vastu. Kuid see ei seganud Selimit kiikumast silla keskkohal.

«See on ju täiesti tugev!» hõiskas ta.

«Tead sa, Selim,» ütles talle isa, kui me kõik olime õnnelikult ületanud sillakese. «Anna sõna, et sa ei tee enam niisuguseid tempe. Kui sa oleksid vette kukkunud, siis oleksid sa haiget saanud, läbimärg olnud ja rikkunud meil kogu matka.»

Selim lubas, et selliseid juhtumeid enam ei esine.

Kohe sillakese juurest algas jalgrada, mis suundus järsult üles mäkke vana kiriku poole; jalgraja kõrval kasvas suur iidne künnapuu. Suuliste pärimuste järgi olevat Lermontov sageli kirjutanud värsse selle künnapuu all. Tüve alumine osa oli täis nimesid ja väljalõikeid. Kirikuvaht jutustas meile:

«Siia sõidavad turistid peaaegu iga päev vaatama seda puud, ja paljud viibivad kaua tema all.»

Selim siiski ei pidanud vastu ja ronis puu otsa. Tüve ülemisse ossa kirjutas ta oma nime.

Me kõik istusime künnapuu alla.

«Džanik,» ütlesin ma, andes talle üle raamatu, «loe meile Lermontovi luuletusi. Tähekesega märgitud on Lermontov kirjutanud siin, mõisas.»

Selim ja Belake kuulasid põlevi silmi. Kui ta lõpetas, ütles Selim:

«Ma kujutlen elavalt, kuidas Lermontov nukralt istub siin ning vaatab kaugusse, ja peas tal sünnivad värsiread. Kui hästi ta kirju-

tas!» ja Selim luges ilmekalt ette luuletuse «Borodino».

Ma jutustasin lastele, et selle kiriku papp oli osa võtnud sõjast Napoleoni vastu, ja Lermontov kuulas sageli tema mälestusi Isamaasõjast. Need mälestused, aga ka sõjast osavõtnud pärisorjade-talupoegade jutustused olid hiljem aluseks Lermontovi luuletusele «Borodino».

Kiriku juurest kulges tee härrastemaja juurde. Mööda seda sõitis Lermontov kunagi mõisa.

Härrastemaja säilitatakse peaaegu endises seisukorras: suur valge maja terrassi ja kahe kõrvalehitusega, mis on ühendatud peahoonega galeriide kaudu. Meile näidati tuba, kus elas Lermontov. Otse maja lähedal seisis obelisk, mis oli püstitatud poeedi siinviibimise mälestuseks ...

Laste erilist tähelepanu köitis suur mahajäetud park. Peahoone juurest läbi pargi läks tee nõlvakust alla tiigi äärde. Nüüd olid astmed juba rohtu kasvanud, kuid sellest muutus park aga kuidagi pidulikumaks. Kõik meenutas siin muistset aega: poollagunenud sillake, kinnikasvanud alleed, vanad põlised puud. Lapsed käisid mööda parki vaikivatena ja erutatutena.

«Ema, kindlasti armastas Lermontov väga jalutada mööda neid varjurikkaid alleid ja tiigi kaldal,» ütles Džanik.

«Aga vaat sellel pingikesel istus Lermontov kindlasti,» ütles Selim, näidates poollagunenud kivist pingikesele.

Belake otsis aina, mida ta peaks endale kaasa võtma mälestuseks. Selim soovitas talle tõsise näoga:

«Aga sa pane seljakott mulda täis aia eri kohtadest. Küllap seal leidub ka niisugust, mis oli Lermontovi ajal.»

Belake solvus ja ei küsinud enam meie käest, mida ta võiks kaasa võtta.

Ja alles Moskvas näitas ta meile härrastemaja sissekäigu lähedal asuva silla nikerduse tükikest.

Me veetsime terve päeva pargis.

Õhtul lahkusime Serednikovost ja suundusime lähimasse metsa, kus oli palju seeni. Seal me tegime puhkepeatuse. Lõime üles telgi, süütasime lõkke, õhtustasime ja heitsime magama. Isa, Selim ja Džanik «valvasid», kepp käes, kordamööda meie laagrit. Eriti kohusetruult suhtus oma tunnimehekohustustesse Selim. Koidu ajal, einestanud kiiruga, läks isa koos poiste ja Belakesega seenile. Mind jäeti Mariettaga puhkekohta. Kuni nad olid ära, valmistasin ma lõunat.

Keskpäevaks saabusid meie seenilised tagasi. Nad tõid palju seeni.

«Kuidas me neid küll koju viime?»

«Pole viga, küllap viime,» rahustas mind Selim.

Me sõime. Lapsed palusid isa jutustada, kuidas ta võitles kodusõjas.

Isa heitis külili lõkke äärde. Ta meenutas Kaukasuse kõrgeid mägesid, kitsaid mäekurusid kärestikuliste jõgedega, partisane, kes

hiilivad end kaljude taha peitvate valgete otsinguil. Lapsed kuulasid hinge kinni pidades jutustust sellest, kuidas partisanid öises pimeduses ronisid käratult järsku jalgrada mööda üles põhjatu kuristiku kohal, püüdes ümber piirata vaenlase üksusi. Ja partisanide hulgas nägid nad eriti selgesti isa sõpra Džan-Bulatti, noort ja tulihingelist mägilast. Ta oli alati oma rühma eesotsas, alati kõige hädaohtlikumas kohas, suuremeelne sõprade vastu, halastamatu vaenlaste vastu. Lastel tulid pisarad silmi, kui isa jutustas neile oma sõbra surmast. Neile näis, et nad näevad kahvatut nägu suletud silmadega, helepunast vereniret, mis nirises maha, kuulevad tema viimseid sosinal öeldud sõnu: «Me võidame... Me tingimata võidame.»

«Poeg,» pöördus isa Džaniku poole, «kanna auga oma nime, kasva samasuguseks tubliks inimeseks ja armasta niisama palavalt oma kodumaad, kui teda armastas Džan-Bulat.»

Isa käis vanemate lastega veel mitmel korral ekskursioonil, kuna mina Mariettaga jäin koju. Ükskord polnud neid kodus kolmel ööl. Nad ostsid endale õngitsemistarbed ja käisid innukalt kalastamas.

Terve kuu uitasid nad ringi mööda Moskva-lähedasi kohti. Vaatlesid muuseume, vanu mõisaid, korjasid seeni, püüdsid kalu, suplesid. Džanik pidas matkade kohta päevikut.

«Ma kunagi ei arvanud,» rääkis mulle mees, «et Moskva ümbruses on niipalju huvitavaid kohti. Algul tahtsin ma ainult lapsi tutvustada matkaeluga, kuid hiljem olin ka ise kaasa haaratud.»

Suve jooksul said lapsed palju uusi muljeid.

XI

Algas uus õppeaasta. Nagu alati, oli esimene koolipäev meil pidupäev. Õhtul tuli külla Džaniku kaasõpilasi ja mehe sõpru — üks neist oli lendur.

Jõime teed, mängisime malet. Džanik mängib hästi, ja seekord tuli maleturniiri tšempioniks meie uus üliõpilane.

Kõneldi Nõukogude Armeest, lennuväest, kuulsime palju huvitavat V. P. Tškalovist.

Millise kirgliku uudishimuga kuulas Džanik lenduri iga sõna! Tõtt öelda, mulle meeldis suund, mille võttis vestlus. Ma olen alati rõõmustanud, kui lapsed võtavad osa täiskasvanute sisukaist ja tõsistest kõnelustest, eriti kui need on seotud sündmustega, mis erutavad meie maad. Muuseas, meie maa elu seisis alati perekonna tähelepanu keskpunktis, ja kunagi ei vastanud mina ega ka mees lastele nende küsimiste peale: «oota, kui kasvad suureks, küll siis saad teada» või «sul on veel vara seda teada». Kui tulid külalised, ei saatnud me lapsi enda juurest ära teise tuppa, vaid ainult püüdsime, et meie kõnelused pakuksid ka nendele huvi, mõistes, et kui lapsed veel kõigest ei saa aru, siis ikkagi külvatud ivake varem või hiljem kannab vilja.

Sel aastal õppis Selim juba viiendas klassis. Belakene — nel-

Lemmikraamat.

jandas, Džanik — lennuasjanduse tehnikumis, ja ainult Marietta oli veel kodus.

Õppetööle asusid lapsed heameelega. Jällegi helisesid hommikul kella 7-st alates meie korteris noored ja erksad hääled. Džanik, Selim ja Bela tegid nagu varemgi hommikust võimlemist, pesid end külma veega ja korrastasid kiiresti oma voodid. Seda tehti aastast aastasse, iga päev, see muutus harjumuseks ja ei võtnud palju aega. Hommikueinele tulid kõik lapsed tingimata riietatununa, puhtaks pestuna ja kammituna. Puhtust nõudsin ma neilt varajasest noorusest alates (kunagi nad ei näinud mind ega meest korratute riietega). Džaniku kohustuseks oli tõusta esimesena, kõik äratada ja panna teekann pliidile keema. Lapsed sõid kõhu täis ja veerand üheksa väljusid kodunt.

Tulnud koolist koju, lõunastasid Selim ja Bela ning läksid jalutama. Kell $^1/_2$5 tulid nad koju, jõid teed ning kell 5 asusid õppetükke ette valmistama. Džanik tuli koju kella 4-ks, kui ei olnud koosolekut või ringide tööd, lõunastas ja jalutas. Kell 6 hakkas ta samuti õppima. Kirjalikke töid tehti suure söögilaua ääres, kuna suulisi — teises toas või lauast eemal asuval diivanil. Selim ja Bela jõudsid õppetundideks ettevalmistumise lõpetada õhtusöögiks. Džanik õppis kauem. Kell 8 õhtustasime.

Kella 9-st kuni 10-ni on lastel vaba tund. Kell 10 heidavad nad magama, pannes enne valmis oma riided ja jalanõud järgmiseks päevaks.

Range režiim aitas lastel säästa aega, arendada neis organiseeritust, täpsust. Kuid vanemad on kohustatud kontrollima režiimist kinnipidamist, kõigepealt aga jälgima õppeülesannete täitmist.

Ma olin eriti nõudlik õppetöö suhtes. Toon sellise näite. Belal ei tulnud ülesanne välja; ta nagu näha oli selle kallal kaua vaeva näinud. Kui ma lähedale astusin, istus ta ja nuttis tasakesi.

«Ja sul pole häbi,» ütlesin ma talle, «nutta sellise tühja asja pärast.»

«Ma juba rohkem kui tund aega lahendan, aga midagi ei tule välja. Rohkem ma ei suuda,» ütles Bela, jätkates nutmist.

Ma võtsin ülesannetekogu, lugesin ülesande läbi, lahendasin selle, kuid Belale lahendust ei näidanud.

«Bela, ülesanne pole raske, on ainult vaja nagu kord ja kohus läbi mõelda. Kui oled lahendanud, tule ja näita mulle.»

Ta hakkas uuesti lahendama. Ei saa öelda, et mul polnud kahju tütrest: oli ju nii lihtne näidata ülesande lahendust, kuid ma teadsin, et ta võib selle ise valmis teha, ja ma otsustasin saavutada seda.

Lõpuks tuli Bela minu juurde särava näoga, millel olid pisarad segunenud tindiplekkidega.

«Ema, siiski tuli ülesanne välja,» lausus ta.

«Ma ju teadsin, et sa lahendad selle ära,» ütlesin ma, suudeldes tütart.

Pärast seda juhtumit muutus ta oma jõus veendunumaks.

Annete poolest oli ta keskpärane, ja kuigi tal oli raskem õppida kui vendadel, siiski ületas ta need raskused püsivuse ja visadusega ning õppis ainult «viitele».

Veel enam veenis see mind selles, et iga laps võib iseseisvalt täita kooli poolt esitatud nõuded. Ületades takistused varasest lapsepõlvest alates, kasvatavad lapsed endas visadust, neil areneb tahtejõud.

Puhkepäeviti tõusid lapsed nagu alati kell 7 ja kuni kella 11-ni abistasid kodustes töödes. Kella 11-st algas neil õigupoolest puhkepäev.

Kui Selim läks üle teise kooli ja tal tekkisid uued sõbrad, siis kõige enam meeldis talle Kostja. See oli kõhn poiss mõtlike silmadega. Ta arutles kainelt kõigest ja näis arenenumana oma aastate kohta. Mind häiris ainult tema haiglane ilme ja see, et ta alati oli väga soojalt riietatud.

«Oled sa haige?» küsisin ma temalt.

«Ei, ma olen alati selline.»

Koolis tutvusin ma tema emaga. Tõsine naine, insener. Kostjale, oma ainukesele pojale, pühendas ta suurt tähelepanu. Mõnikord tuli ta meie juurde koju ja me vestlesime meid mõlemaid erutaval teemal — laste kasvatamisest. Ta rääkis toredasti sellest, milline peab olema kommunistliku ühiskonna inimene, millisena ta tahaks näha oma poega. Jutustas, kuidas ta kasvatas Kostjat.

Varem, tähelepanelikult vaadates Kostjat, märkasin ma, et sel

esimesel pilgul hästi kasvatatuna näival poisil on mingisugune oluline puudus. Ta on küll viisakas, palju lugenud, tark ja õpib hästi, kuid temas oli midagi «võõrast».

Ja just see «midagi» saigi mulle selgeks pärast kõnelust tema emaga.

«Juba varasest east sisendan ma talle, et ta peab olema teadlik, tundeline, aitama seltsimehi, ja loetlesin talle kõik voorused, mis peavad inimesel olema. Sageli vestlen ma temaga poliitikast. Varakult õpetasin teda lugema, hoidsin teda kaaslaste halbadest mõjudest, kontrollisin innukalt iga tema sammu. Ja kas teate, Klavdia Vassiljevna, mulle näib, et ma saavutasin oma tahte,» rääkis ta. «Minu poeg — see on minu uhkus. Ta on mul eeskujulik. Mind kadestavad naabrid, kuid kaasõpilased millegipärast poega ei salli.»

Mulle meenus, kui kiiresti Selim lakkas Kostjat kiitmast. Kostja hakkas harvemini meil käima ja peagi ei tulnud ta enam üldse. Minu küsimustele vastas Selim:

«Ta mulle enam ei meeldi,» ja lisas juurde: «teda ei armasta ka teised lapsed.»

Nüüd otsustasin ma pojaga rääkida Kostja üle tõsiselt. Ma tahtsin selgusele jõuda, kas ma mõistan õigesti tema ema viga kasvatamises.

Kord õhtul, vesteldes Selimiga, küsisin temalt:

«Kuidas teil on seinalehega? Mäletad, sa rääkisid aasta algul, et Kostja kirjutab häid artikleid. Aga kuidas nüüd on?»

«Kirjutab küll, aga me neid ei avalda,» vastas Selim. (Ta oli klassi seinalehe toimetaja.)

«Mispärast siis mitte?»

«Ta kirjutab küll üht, kuid teod on tal teised. Ta agiteerib teisi tegema kehakultuuri, kuid ise ei tee ta seejuures hommikust võimlemistki, uisutamisest, suusatamisest rääkimata. Ta ütleb, et peame olema abivalmid kaasõpilaste suhtes, aga kui Kostjal kästi minna haige Vitja juurde ja viia talle kodused ülesanded, siis ta keeldus, öeldes, et peab täna lõpuni lugema huvitava raamatu. Teisi on ta meister manitsema: «Sa oled pioneer, sa oled tulevane Nõukogude Liidu kodanik.» Me tahtsime teda alguses isegi klassiorganisaatoriks valida. Teised õpilased ei tundnud teda ka, sest ta tuli minuga koos sellesse kooli. Kuid lapsed ei armasta selliseid, kes räägivad üht, aga teevad teist.»

Ma mõtlesin kaua sel õhtul Kostjast. Ema püüdis temast kasvatada head, tugevat inimest. Kuid ta eksis ja kasvatas poega vääralt. Ta ainult selgitas talle, missugune peab inimene olema. Tuleb aga nii korraldada lapse elu, et tal tegelikus elus, praktikas areneksid kollektiivi liikme, aktivisti, kommunistliku ühiskonna inimese oskused ja harjumused.

Mitte sugugi pole vaja rääkida lapsele vajadusest olla tundeline, vaid on vaja korraldada nii, et kogu perekondlik eluviis, vanemate käitumine ja perekonnaliikmete vastastikune suhtlemine kasvataksid

temas tundelisust ja osavõtlikkust inimeste vastu. Vanemad teevad vea, mõeldes ainuüksi õpetustega sisendada lastele ühtesid või teisi moraalseid omadusi.

*

Meie lapsed kasvavad suuremaks, kuid me armastame endistviisi koos olla kogu perega. Armastame vaidlusi, vestlusi. Mina või mees jutustame lastele V. I. Leninist, J. V. Stalinist, kodusõja väejuhtidest — Tšapajevist, Kotovskist, Štšorsist. Kuid üha sagedamini ja sagedamini hakkas meid sellistes vestlustes asendama Džanik. Iga päev luges ta ajalehti «Pionerskaja pravda» või «Komsomolskaja pravda», jutustas rahva õigusteta olukorrast kapitalistlikes maades. Poisid lugesid kordamööda kõvasti Furmanovi raamatut «Tšapajev».

Mõnikord me korraldasime «isetegevusõhtuid». Mees tantsis lesginkat, ka poisid ei jäänud temast maha, Belake — vene tantsu või esitas akrobaatilisi numbreid, Džanik luges humoristlikke jutustusi. Neist õhtutest võttis osa ka laste sõpru. Nad esinesid omade «numbritega». Iga esinemine võeti vastu heakskiidu ja tänutundega.

Ma oskasin teha nukke papjee-mašeest ja õpetasin seda ka lastele. Nad õppisid selle kunsti ruttu ära, poisid tegid valmis suure hulga ülinäljakaid nukupäid, kuna Bela tegi neile riided selga kirevaist riidelappidest. Nüüd lisandus tantsule ja laulule meie koduste kontsertide endistele «hiilgenumbritele» veel ka nukuetendusi, milledel oli alati suur edu. Laste esinemised olid päevakohased. Kõige paremini õnnestus see Selimil. Ta tegi värsse Bela kohta, kuidas «ta kella vaadata ei hooli — ja jõudis enneaegu vara kooli», Džaniku kohta: «Džanil oli plaaner hea — otse taeva lendas pea. Eksis Džan seal pilveuttu, nüüd ta järel palju nuttu.» Selim ei säästnud iseennastki. Ükskord, hakanud lugema «Robinson Crusoe'd», unustas ta õhtuks osta leiba, ja tema tähelepanematuse tõttu pidi isa lahkuma kodunt hommikusöögita.

Ja üheks neist isetegevusõhtutest valis Selim välja kõige naljakama nuku, pani ta lugevasse poosi istuma ja luges meile ette oma luuletuse:

Luges Selim, väike mees,
põnev raamat on tal ees.
Silme ees tal iga tund
Robinson, poiss ei saa und.
Ei ta märka, kell mis lööb,
istuks ülal terve öö.

Aga kapist hiirepoju
leiba tahaks viia koju;
ütleb: «Küll on lugu kole,
kapis toiduraasu pole;
võiksid rohkem hoolitseda,
toidu eest ka muretseda . . .»

Kuid lugemisse süvenenud Selim ei näe ega kuule midagi ja märkab oma ümbrust alles siis, kui kell lööb üheksa (Džanik aimas kella toredasti järele), ja Selimile tuleb meelde, et pagariäri on juba suletud.

Selim vastu rinda lõi:
«Häbi! Nii ei olla või!
Poleks liialt lugend ma,
taat poleks jäänud leivata!»

Laupäeva õhtuti oli meil tihti «kino». Selimil oli projektsioonilatern ja hulk diapositiive mitmesugustel teemadel.

Marietta jaoks ostsime eelkooliealistele mõeldud diapositiive. Kõige enam armastab ta vaadata vanaisa-Durovi loomi. Meie juurde «kinno» tuleb samuti palju lapsi. Mu lapsed on väga seltskondlikud, eriti Selim, seepärast on neil ka palju sõpru.

Džanikul, Selimil ja Belal jätkub endistviisi aega nii õppetööks, ühiskondlikuks tööks, puhkuseks kui ka kodusteks töödeks. Nähtavasti oli see tingitud sellest, et meil oli aeg alati täpselt planeeritud ja pealeselle oli igale perekonnaliikmele kindlaks määratud teatud töölõik. Kohustused on kooskõlastatud vastavalt laste vanusele ning nende võimetele. Seepärast polegi režiim mingisugune kivinenud vorm. Ta muutub vastavalt elutingimustele. Kuid olles töötanud välja režiimi, jälgime teda kindlalt, ei luba mingisuguseid järeleandmisi ega ka mingisuguseid kõrvalekaldumisi.

Džanik on kohustatud üks kord kuus põrandat poonima. Ta on meil ka montööriks: parandab elektririistu, peale selle ka katkist mööblit. Puhkepäeva hommikuti abistab meid üldise põhjaliku puhastuse puhul, ostab toiduaineid, korrastab oma riideid.Kui isa sõidab ära, tunneb Džanik end vastutavana perekonna eest, ja hüvasti jättes isaga, kinnitab talle, et tema äraolekul on kõik korras.

Selimil polnud samuti vähe tööd. Iga päev käib ta kauplusest toiduaineid toomas. Pealeselle on tema hoole all koduapteek. Belake on meil ema asetäitja. Poisid teavad, et tal on palju rohkem koduseid töid kui neil, seepärast täidavad nad alati heameelega tema korraldusi. Ta hoiab korras kõik sööginõud, peseb köögipõrandat, katab lauda, vaatab õekese järele, kui mind ei ole kodus. Ja muidugi, nagu Džanik ja Selimgi, jälgib ise oma pesu ja kleitide korrasoleku üle: nõelub, parandab, triigib neid. Meil perekonnas on harjutud sellega, et Bela on ema järel kõige tähtsam, ja poisid pöörduvad kõigi majapidamis-alaste pisiasjade puhul Bela poole.

Mida öelda Marietta kohta? Ta hoiab korras oma mänguasjad ja valab nüüd juba ise lilledele vett. Üldiselt on tema ka tööga seotud, abistab vanemaid. Ise on ta igal juhul veendunud, et osutab meile kõiges suurt abi.

Lapsed on omavahel sõbralikud ja iga aastaga see sõprus tugevneb. Mulle näib, et neil on seetõttu selline sõprus, et ma kunagi ei võtnud kuulda laste kaebusi üksteise peale. Alati püüdsime aga õpetada, et vanemad lapsed oleksid tähelepanelikud nooremate suhtes,

nooremad aga austaksid vanemaid lapsi ja alluksid neile. Tõenäoliselt seepärast nad kunagi ei kaevanudki.

Džanik oli alati tähelepanelik õdede-vendade suhtes. Oma esimesest stipendiumist tegi ta kingitusi kogu perele: Belakesele ostis ta siidist pioneerikaelaräti, millest Bela ammugi unistas, ja ilusad patsipaelad, Selimile — head värvid ja pintsli, Mariettale — nuku, mulle — karbi minu lemmikkompvekke, isale — portsigarri. Kõik olid kinkidega rahul.

Selim ja Bela püüdsid Džanikut vabastada mõningaist koduseist kohustustest. Ükskord Džanik, tulnud laupäeva õhtul hilja koju, oli hämmastunud, nähes, et põrand oli juba poonitud.

«Mispärast teie seda tegite?» küsis ta.

«Sul on palju tunde, meil aga on omad juba ette valmistatud.»

Tähelepanu üksteise vastu, eriline abivalmidus meie, vanemate suhtes oli igapäevaseks nähtuseks.

Hädavajalike ostude üle otsustasime peaaegu alati perekonna nõupidamisel. Koostati ja arutati läbi vajalike asjade nimestik. Ma ei mäleta juhust, et keegi oleks avaldanud arvamust oma kasudest lähtudes. Vastupidi, lapsed nagu reegli põhjal arvasid, et esmajärjekorras on vaja osta mulle ja isale. Nad rõõmustusid südamest iga meie uue asja üle.

*

Džanik õpib palju ja püsivalt. Ta on kommunistlik noor, hea kehakultuurlane. Sel aastal võttis ta osa kommunistlike noorte suusakrossist.

Selim on eesrindlik õpilane, kooli seinalehe toimetuse liige. Ta suusatab ja uisutab palju, võttis osa rajooni koolide spordiesivõistlustest. Selim ja Bela on pioneerid. Belake ei jäänud vendadest maha: ta likvideeris oma ainukese «nelja» ja on nüüd ka eesrindlik õpilane. Ta on pioneerisalga juht, seinalehe toimetuse liige, harrastab kehakultuuri.

Jutustan, kuidas meie koolilapsed valmistuvad kevadisteks eksamiteks. Selim ja Bela hakkasid läbivõetud materjali kordama kohe pärast talvist vaheaega. Kuidas tuleb materjali korrata ja mida missuguseks tähtpäevaks, õeldi neile klassis, mina aga aitasin ülesannet jaotada päevadele ja tundidele. Varem hakkasid nad õppima kell 5, nüüd aga kell 4. Ühe tunni kordavad läbivõetut, aga kahekolme tunni jooksul valmistavad ette uusi ülesandeid.

Puhkepäeviti ei valmistata ette järgnevaid tunde, vaid valmistutakse pärast lõunat kolm tundi eksamiteks. Muidugi ei õpi nad kogu aeg vahetpidamata, vaid teevad ka «puhkeminuteid».

Kogu materjali kordamine lõpetatakse kuus päeva enne eksameid. Neil päevadel korraldatakse kodus midagi kontrolli-taolist. Selim küsitleb Belat, Džanik — Selimit. Eksameiks ettevalmistumise ajal õpib meil alati palju lapsi: Selim ja Bela abistavad mahajääjaid.

Kuid ka sel töörohkel ajal täidavad lapsed neidsamu majapidamis-alaseid kohustusi kodu suhtes, mida nad teevad harilikult. Enne eksameid jalutavad nad harilikult rohkem. Sel ajal püüan ma neid paremini toita, pöörates erilist tähelepanu toidu kaloritehulgale.

Kui ma olin lasteaia juhatajaks, siis mäletan: meilt nõuti alati, et toit, mida anname lastele, oleks võimalikult suurem kaloritehulgalt ja mitmekülgsem. Sellesama põhimõtte järgi valmistasin ma ka kodus toitu. Mul on suur kõige lihtsamate toitude register, milles on näidatud, kui palju sisaldab igaüks neist kaloreid ja kuidas organism neid omastab. Sealsamas on öeldud, milline toit sisaldab milliseid vitamiine. Algul, harjumatusest, oli kõike seda raske rakendada, kuid peagi sain ma ka sellest jagu.

See, et ma lapsi karastasin lapsepõlvest alates ja õpetasin neid toimima kindlaksmääratud režiimi järgi, andis häid tulemusi. Meie lapsed olid terved, vastupidavad ja alati elurõõmsad ning heas tujus. Nad talusid kergesti kuuma, külma ja igasugust rajuilma; peaaegu kunagi ei külmetanud end ära, ja kui haigestusidki, siis põdesid haigust kergel kujul.

Mõnedele vanematele võib näida imelikuna, et meil elu läheb nii ladusalt. Minu raamatus on vähe kirjeldatud konflikte lastega. Kuid nii kulges meie elu.

Mulle näib, et meie nõukogude perekondades ei peagi olema konflikte lastega. Nüüd ju me, vanemad, ei kasvata mitte üksinda oma lapsi. Meid aitab lastekasvatamises kogu nõukogude ühiskond. Lapsi, alates imikutega, kasvatatakse algul lastesõimes, seejärel lasteaias ja koolis. Koolis astuvad nad pioneerideks ja kommunistlikeks noorteks.

Meie lapsi kasvatab bolševike partei, laste õpetaja ja sõber suur Stalin.

Ja kui vanemad teavad seda, ja mis peaasi, et nad ka oma perekonnas järjekindlalt viivad ellu nõukoguliku kasvatuse ühtset joont, siis on sellistes perekondades konfliktid lastega harvadeks erandjuhtumiteks. Kuid vanemad peavad hästi tundma oma lapsi, olema nende sõpradeks, märkama nende vigu, parandama neid vigu ning mitte lubama konfliktide tekkimist.

Ma püüdsin oma laste juures vältida nende harjumuste, kalduvuste, arusaamade tekkimist, mis segasid nende kui nõukogude inimeste õiget kujunemist. Ma vaatlen ja uurin väga tähelepanelikult laste käitumist, nende toiminguid ja ei jäta kahe silma vahele isegi «pisiasju». Ja kui lapsed ei käitu õigesti, püüame otsekohe reageerida sellele, et väike viga ei kasvaks suureks, millega pole enam võimalik toime tulla.

Kirjeldan mõnd juhtumit.

Belake (ta oli kolmeaastane) võttis puhvetist kompveki, pani selle suhu ning tuli siis minu juurde ja ütles:

«Emake, ma võtsin kompveki. Kas võib?»

Esimesel silmapilgul paistab see süütu juhusena. Ta võttis ja tea-

tas sellest. Kuid mina mõtlesin: «Ta võib harjuda kõike tegema ilma küsimata, hiljem aga ainult teatab juhtunust.»

«Belake, teinekord sa enne küsi, kas võib võtta kompvekki, ja seejärel alles, kui sind lubatakse, pane ta suhu.»

Mõned korrad ta unustas selle, kuid ma tuletasin talle seda meelde. Lõppude-lõpuks sisendasin temasse harjumuse, et ta midagi ei võtnud ilma vanemate inimeste loata.

Selimiga oli selline juhus. Tal plombeeriti hammast, kuid puurmasin ei olnud poisile nähtavasti meeltmööda. Mõne aja möödudes oli tal jälle vaja minna hambaarsti juurde, kuid tema ütles kategooriliselt ära.

«Selim,» ütlesin ma talle, «sa ju lugesid Ostrovski teost «Kuidas karastus teras». Niisugune nagu Ostrovski peabki olema bolševik. Aga missugune bolševik sinust sedasi tuleb, kui sa kardad kõige väiksemat valu?»

Natukese aja pärast vaatan, Selim riietub.

Kui ta tuli tagasi, küsisin ma talt:

«Kus sa käisid?»

«Hambaarsti juures,» vastas Selim. «Istusin hambaarsti toolil nagu pai laps ja ei oianud kordagi.»

Seejärel näide vanema poja elust.

Ma olin haige. Belat polnud kodus, kuid kindlasti oli vaja pesta köögi põrandat.

«Džanik, palun pese põrand puhtaks,» palusin ma poega.

«Ema, Bela tuleb kohe ja peseb puhtaks, mina kindlasti ei oska.»

«Kommunistlik noor peab kõike oskama,» väitsin ma.

Ja Džanik pesi põranda puhtaks.

Belake on väga isemeelne: tema jaoks on mul teine lähenemisviis.

Tulen ükskord koju, tuba on korrastamata, kuid Bela istub ja õpib. Mul oli muidugi ebameeldiv, kuid ma hoidsin end tagasi ja ütlesin:

«Belake, kuidas see juhtus, et sina, selline korralik, õpid rahumeelega sellises segaduses.»

Ta läks näost üleni punaseks ja hakkas kiiresti tuba koristama.

«Ema, rohkem seda enam ei juhtu.»

Vanemate isiklikul eeskujul on laste kasvatamises suur tähtsus. Ma olin alati lastele lähedane nii varases lapsepõlves kui ka nüüd, kus nad olid kasvanud suureks. Lapsed suhtuvad minusse mitte ainult kui emasse, vaid ka kui vanemasse seltsimehesse, sõbrasse. Nad teavad, et ma neid alati aitan. Isale jutustavad meie lapsed vähem oma saladusi ja sala-asju, kuid seejuures ei armasta ja austa nad teda sugugi vähem. Nad on uhked tema üle, tema tarkuse, mehisuse üle. Lapsed teavad, et isa suhtub rangelt ja hoolikalt oma parteilistesse kohustustesse, et ta on eeskujulik tootmise alal töötaja, ja vanemad lapsed räägivad juba täiesti teadlikult, et nad tahavad saada samasugusteks nagu on isa.

Mehel tuleb sageli sõita komandeeringusse ja lapsed ootavad

alati suure kannatamatusega tema kojutulekut. Neil on isaga mingisugune eriline sõprus. Tulnud tagasi komandeeringust, jutustas ta alati lastele uutest täiustamistest kalatööstuse alal: laevadest, kus püütud kalad töötatakse samaaegselt ümber, kalatehastest, kalade aretamisest. Lapsed kuulasid teda suure huviga. Oma sõitudelt tõi isa iga kord neile kaasa midagi huvitavat: küll kuivatatud merihobukesi, küll meritähti, küll mingisuguseid haruldasi teokarpe.

Kõik puhkepäevad ja vabad tunnid veetis ta lastega. Millega ta küll ei tegelnud: mängis malet, käis kultuuripargis, sõitis paadiga, laskis lasketiirus, maadles. Isa arvas, et maadlemine arendab osavust, ja milline oli võidurõõm, kui poisid osutusid võitjaiks, kuna «võidetu» rõõmustus omaette vaikselt oma tublide poiste üle.

Isa sisendas poistele juba varakult, et nad peavad käima sirgelt, mitte vimmas, mitte kunagi najatuma vastu seina ega toetama pead kätele, kui nad õpivad laua taga. Lapsed peavad olema alati viisakad vanemate inimeste vastu ja eriti vastutulelikud vanainimeste suhtes. Meie poisid ei istunud kunagi, kui sõitsid metroos, trammis, omnibussis. Džanik hakkas esimesena loovutama kohta täiskasvanuile ning Selim järgnes tema eeskujule. Nad on nüüd juba täiskasvanud, kuid säilitavad seda harjumust.

Meie lapsed hakkasid juba kõige varasemast east alates aru saama, et pole tööd, mis alandaks inimest. Nad nägid, et nii isa kui ka ema on alati tegevuses. Kui isa, täiskasvanud mees, kes on lugupeetud töötaja, abistab oma naist kodustes töödes, kas siis tõesti võib keegi lastest keelduda vanemate korraldustest!

Minul ja mehel oli reegliks — mitte kunagi last alandada, vaid kasvatada temas inimväärikuse tunnet. Me ei teinud lastele märkusi võõraste juuresolekul. Ei mina ega ka mees ei sorinud laste portfellides, nende riiuleil, laudadel, ei avanud nende kirju, ja kui need olid huvitavad, lugesid lapsed ise need kõva häälega ette.

Me püüdsime käituda nii, et lastel ei oleks kunagi häbi oma vanemate pärast. Me saime aru, et mida vanemaks lapsed saavad, seda paremini hakkavad nad kõiges orienteeruma ja seda rangemalt otsustama meie üle.

Kui meie lapsed abistasid sõpru, siis isegi sel juhul, kui see tekitas materiaalseid raskusi, me ikkagi ergutasime seda teguviisi.

Näiteks Sašal, Selimi sõbral, suri ema. Isa tal polnud ja tema järele pidi sõitma vanaema, senikaua elas ta aga üksinda. Selim tuli koju väga kurvas meeleolus.

«Ema, ega sa pole selle vastu? Ma ütlesin Sašale, et ta tuleks seniks meie juurde elama, kuni vanaema pole talle järele sõitnud.»

Ja kuigi Selim polnud varem saanud meilt luba Saša kutsumiseks meie juurde, olin siiski täielikult päri poja tänuväärse teguviisiga ja ütlesin:

«Muidugi, las tuleb, mine talle järele.»

Saša elas meil peaaegu kuu aega.

Seltsimeeste vastu, kes olid milleski süüdi, olid minu lapsed alati väga ranged ja meie isaga püüdsime neid tihti veenda selles,

et nad oleksid ettevaatlikumad oma väljendustes, sest et seltsimehe veas on alati osake meiegi süüd.

«Võib-olla,» rääkis neile isa, «sinu sõber ei olekski korda saatnud sellist tegu, mille eest sa teda süüdi mõistad, kui sa õigeaegselt oleksid talle appi tulnud, aidanud tal endal aru saada, selgitanud tema teguviisi ekslikkust.»

Kuigi emal ei lähe kõik alati libedalt ja kergesti, siiski avaldan ma kogemuste põhjal veendumust, et meie Nõukogudemaal on kõik raskused laste kasvatamises võimalik ületada ja nende raskuste ületamine valmistab suurt rõõmu. On vaja meeles pidada, et kasvatada on alati kergem kui ümber kasvatada.

Laste kasvatamiseks ei ole vaja ei talenti ega erilisi võimeid. Vaja on armastust, kannatust ja väga suurt soovi kasvatada oma lapsi stalinliku ajastu täisväärtuslikeks kodanikeks, kommunistliku ühiskonna ülesehitajaiks.

II OSA

Esimeses osas jutustasin ma oma perekonna elust kuni Suure Isamaasõja alguseni. Kindlasti oleksingi piirdunud sellega, kui poleks tulnud kirju uutelt sõpradelt — lugejailt, kes olid huvitatud minu kasvatusvõtetest ja tulemustest, mis ma saavutasin. Mulle kirjutavad nii töölised, pedagoogid, sõdurid kui ka ohvitserid, mulle kirjutavad ka noored emad, kes alles alustavad oma perekondlikku elu, kuid ühtlasi ka juba elatanud inimesed, kes jagavad laste ja lastelaste kasvatamise alaseid kogemusi.

Mulle kirjutavad mitte ainult isad ja emad. Minu lugejate hulgas on ka täiesti noori inimesi, kel pole veel oma perekonda, kuid kes siiski juba mõtlevad sellest ja lahendavad omamoodi keerulisi ja erutavaid kasvatusprobleeme.

Ma tean, et nad ei kirjuta mulle mitte sellepärast, et minu töö vaimustas neid oma kirjandusliku väärtuse poolest, vaid sellepärast, et kõik küsimused, mis kerkisid omal ajal minu, noore ema ette, kerkivad nüüd nende ette.

Kirju saabub palju, ja mis kõige tähtsam, kõik nad on täis palavat ja siirast armastustunnet lapse vastu, kasvatusülesannete tähtsuse tunnetamist, hea üksmeelse perekonna tähtsuse mõistmist mitte ainult meie isiklikus elus, vaid ka uue, kommunistliku ühiskonna ülesehitamise ürituses. Kuid milliseid küsimusi lugejad mulle ka ei esitanud, peaaegu kõik kirjad lõpevad ühe ja sellesamaga:

«Teie näitasite, kuidas Te kasvatasite lapsi rahuajal. Kuid miks Te ei jutusta, kuidas elas Teie perekond katsumuste aastail, raskeil sõja-aastail? Missuguseid inimesi kasvatasite Te oma lastest? Mida nad teevad praegu? Kas on niisama tugev side Teie perekonnaliikmete vahel?»

Ja ma kirjutan raamatu teise osa, et vastata kõigile neile küsimustele.

Üksteise järel kerkivad minu silme ette kujutlused möödunud aastate sündmustest. Moskva 1941. aastal, õhutõrjekahurite mürin vaikseks jäänud tänavate kohal, evakueerimine ja meie perekonna elu väikeses Volga-äärses linnakeses, mure lähedaste inimeste

pärast, kes võitlevad frondil, võidusaluutide esimesed raketid, unustamatu võidupäev — ja uuesti tee rahulikku, õnnelikku ellu, kus igaühel meist on oma koht, kus igaühel meist on oma töö. Ma lehitsen oma päevikut, loen veelkordselt sõprade ja lähedaste inimeste kirju, vaatan üle kooli lastevanemate koosolekute protokollid, vaatlen minu nüüd juba täiskasvanud poiste jooniseid ja loenguid ning tunnen, kui tugev on nõukogude inimeste usk õnnelikku tulevikku, mida ei suuda purustada mitte ühegi vaenlase jõud.

Sellest jutustan ma oma raamatu teises osas.

I

1941. aasta suvel elasime Krimmis. Juuni algul sõitsin ma poja Selimi ja kahe tütrega — Bela ja Mariettaga — Jevpatoriasse, kuhu mind juba Moskvas määrati tööle. Mulle tehti ettepanek töötada suvel pedagoogina ühes lastesanatooriumis eelkooliealiste lastega.

Vanem poeg Džanik ei saanud meiega ühes sõita, sest tal kestis tehnikumis õppetöö edasi. Mees oli komandeeringus.

Meie Krimmis viibimise esimesed päevad möödusid rahulikult ja rõõmsalt. Mina, nagu alati, süvenesin oma töösse, teades hästi, et minu lapsed ilma minutagi tulevad toime meie väikese majapidamisega. Ja tõepoolest, kõik olid rahul ja rõõmsad.

Igapäevased mured, nagu väikesed pesupesemised, leiva ja piima ostmine, toakoristamine, ei seganud neid viibimast päikese käes ja mere ääres, millest neid oli raske eemale hoida. Vaat millal läks tarvis meie harjumust tulla koduste töödega toime kiiresti, üheskoos, asja mitte pikale venitades.

Kui vaba, kui pikk päev avanes nende ees! Nii Selim, Bela kui ka väike Marietta, kes jäi minu äraolekul vanema õe hoolde, veetsid koos terveid päevi mere ääres või sanatooriumi varjurikkas pargis, kuhu nad läksid kõige kuumemail tundidel varju lämmatava kuumuse eest. Muide, Selim ei tahtnud sugugi püsida paigal ühes kohas. Tema aeg kulus täielikult paadisõitudeks, suplemiseks, pikkadeks jalutuskäikudeks mööda linna ja selle ümbruses. Koju tuli ta elavana, pruunikspõlenuna ja rõõmsana, nagu mulle näis, läbiimbununa mere ja soolase tuule lõhnast, tuues endaga kaasa mingit uut erksuse ja tervise hoovust.

Ei tundnud ka mina igavust. Ma armastasin askeldada mudilastega, kuid sel suvel oli mul kuidagi eriti meeldiv vaadata neid väikseid pruunikspõlenud kehakesi ja rõõmsaid tõmmusid nägusid valgete panamakübarate all.

Missuguse rõõmsa salgana jooksid minu kasvandikud päikesest kuumaks muutunud rannaliival! Milliseid ähvardavaid kindlusi nad seal ehitasid märjast liivast, milliseid koogikesi ja torte valmistasid minu väiksed «kokad» oma puust vormikestega, kui rõõm-

sasti hüppasid nad ranna-äärsel leetseljakul, püüdes uputada suurt punast palli, millise naeru ja hüüetega pritsisid nad vett üksteisele!

Kogu perega me saime kokku alles õhtuti (lapsed einestasid sanatooriumi sööklas). Küll olid need toredad õhtud!

Kui lõbusalt me jagasime oma muljeid, kuipalju plaane me koostasime neil rahulikel õhtutundidel, kuipalju me rääkisime Džaniku ja isa eelseisvast siiasõidust, mida me ootasime juulis.

Sellest, et ma hakkasin jälle emaks saama, viiendat korda, ütlesin ma lastele just ühel neist õhtuist. Bela suudles mind vaikides, kuna Selim, otsustades nähtavasti, et sellest päevast alates peab ta minu eest hoolitsema eriti tähelepanelikult, määris mett leivale «erakorraliselt», nagu ta ise selgitas, suurel hulgal ja ei lahkunud mu juurest enne, kui olin selle ära söönud.

Hilisööni rääkisime me sellest, keda tahaksid lapsed rohkem — vennakest või õekest, ja leppisime selles suhtes kokku, et see, võibolla, on ükskõik. Ainult Marietta jäi üksinda eri arvamuse juurde. «Õekene on parem,» ütles ta järele mõeldes. Ja lisas juurde, kergelt õhates: «Kuid ainult suure, suure nukuga.»

Öösel äratas mind kaugete plahvatuste mürin. Ma hüppasin voodist välja, midagi veel aru saamata. Algul ma mõtlesin, et see on maavärisemine; just eelmisel päeval kuulsin ma sellest ühe pedagoogi jutustuse järgi.

Ma äratasin Selimi. Olles veel poolunes ajas Selim end voodis istukile ja hõõrudes silmi kuulatas plahvatusi ja ütles:

«No mis sa, ema, end ärritad! Pole ju üldse mingisugust maavärisemist, vaid lihtsalt Musta mere laevastiku manöövrid.»

Kuid päeval andis raadio edasi hirmsa teate.

V. M. Molotovi esinemisest saime me teada fašistlike jõukude reetlikust kallaletungist meie maale, me saime teada samal päeval ka Sevastoopoli pommitamisest, mida me pidasime maavärisemiseks.

Vaevalt on vaja rääkida sellest muljest, mida tekitas minule ja lastele see teade.

Selim muutus kohe mehisemaks. Muutus tema lõbus, lapselik nägu. Silmad muutusid tõsiseks ja karmiks, ta isegi lakkas naermast. Surudes käed rusikasse ta ütles, hingeldades meelepahast:

«Ema! Sa mõtle ainult järele, kellele nad kallale tungisid ja kuidas nad kallale tungisid. Nagu vargad, nagu röövlid. Ilma ette teatamata! Nurga tagant! No küll me neile näitame!» lisas ta, minnes vihast punaseks.

Belake oli masendatud kõigest toimunust. Veel mõned päevad tagasi kõlas tema helisev hääl nii toas, rannas kui ka pargis. Ta laulis, pühkides tuba, pannes puhtaks pestud käterätte ja taskurätte nöörile kuivama. Laul ise lendas tema järel ja — äkki... Tugevasti kokkusurutud huuled, kokkutõmbunud kulmud, alati «tasa, tasa» vastuseks Marietta ükskõik millisele kärarikkamale vembule. Lakkasid laulmast ka tema lõbusad sõbratarid, kellega ta

jõudis sõbraks saada Jevpatorias. Pugedes puude vilusse varju rääkisid nad omavahel tasa-tasa.

Bela meeleolu ei meeldinud mulle. Olles juba sõja esimesest päevast kindel meie rahva võidus, tahtsin ma, et samuti nagu minagi, seda usuks minu Bela; et ta mitte ainult ei usuks, vaid ka saaks sellest aru.

Mind aitas selles väga NSV Liidu geograafiline kaart, mis oli juhuslikult Selimi raamatutega kaasa toodud Moskvast. Laotanud kaardi põrandale laiali, istusime me kõik tema ümber, püüdes üles leida iga kohakese, mis oli mainitud Informbüroo teates.

Metsade ääretud massiivid, mäeahelike kollased kaared kõnelesid paremini kui igasugused sõnad meie maa võitmatust jõust, tõstsid julgust ja usku võidusse.

Lapsed mitte ainult ei kuulanud mind, vaid nad kõnelesid ka ise meie vägede peatsest võidust.

Samal ajal aga liikusid mööda Jevpatoria tänavaid sõjaväe osad ja voorid.

Kesklinna oli üles seatud hiiglasuur kaart, millele märgiti seisukord frontidel. Samasse oli üles pandud Informbüroo teade. Selim tõi mulle igal hommikul viimaseid teateid.

Lastesanatoorium evakueeriti sügavale tagalasse ja mina koos lastega sõitsin Moskvasse...

Meie rong saabus kohale õhtul. Pimendatuna ja valvelolevana võttis meid vastu Moskva. Koju jõudsime me jalgsi. Selim ei lubanud mul kanda meie sumadani, ja tõstnud selle oma õlale, sammus kõige ees. Bela kandis süles Mariettat, kes oli surunud oma unise näokese vastu tema õlga. Mina kõndisin taga, pööramata silmi tuttavailt ja samal ajal täiesti uutelt tänavatelt, mis olid mattunud linna pimedusse, selliselt harjumatult, Moskvale mitteomaselt tähistaevalt.

Koduväraval hüüdis meid naaber, kes oli sel õhtul valves:

«Klavdia Vassiljevna? Olete see teie? See on tore! Muidu Omar Kurbanovitš poleks üldse jõudnud teid ära oodata.»

Ma peaaegu jooksin trepist üles. Ukse avas meile mees. Haaranud sülle Marietta, suudles ta tugevasti tema peakest.

«Küll on hea, et te tulite tagasi. Nüüd võin ma rahulikult minna.»

«Sa lähed ära!» laususin ma. «Kas sa said kutse?»

Mees kehitas õlgu.

«Ma ei saa ju oodata, millal mind kutsutakse. Ei või, mõistad, ei või! Minu koht on praegu frondil.»

Ma vaatasin tema kõhnaksjäänud näkku, kortsutõmbunud kulme ja... vaikisin. Mis siis ikka, tal on õigus: missugune kommunist oleks otsustanud teisiti!

Kuid mees, kes oli erutatud ja ühtlasi rõõmus meie tagasituleku üle, ei vaikinud. Ta külvas meid üle küsimustega: kuidas jõudsime kohale? kuidas on Marietta tervis? kuidas Selim end ülal pidas? kuidas mina end tunnen?

Möödaminnes rääkis ta uudiseid ka endast. Avalduse sõjakomissariaati oli ta juba ära andnud. Džanik on praegu valves ja peaks iga minut tagasi tulema. Džanik palub luba minna koos isaga, kuid selliseid esialgu ei võetud. Tuleb oodata.

Kui Džanik oli koju tulnud, oli ka tema esimesteks sõnadeks teatada oma otsusest minna frondile, kuid, nagu ta ise ütles, on talle esialgu ikka ja jälle ära öeldud! Ja kui palju oli tema hääles pettumust.

Mehelikult, seltsimehelikult, tõsiselt ja rahulikult rääkis Omar Kurbanovitš Džanikuga:

«Sa lähed armeesse, kuid esialgu tuleb sul veel oodata. Meie armee ei vaja viieteistaastasi sõdureid, kuid siin, tagalas võid sa siiski töötada võrdselt täiskasvanutega. Ma ju ei räägi perekonnast. Sa pead abistama ema. Kuid ilma selletagi leidub sul küllalt tööd, mida sa pead tegema ausalt, püüdlikult. Missugust tööd? küsid sa. Selle kohta küsi komsomoli rajoonikomiteest. Nüüd peab tema andma sulle korraldusi, ja pea meeles, et hea kommunistlik noor pole tagalas vähem vajalik kodumaale, kui hea sõdur frondil... Tuleb sind aga vaja armeele — küll armee sind isegi kutsub.»

Kuid, andes Džanikule nõu kannatlikult oodata kutset, Omar Kurbanovitš ise sellise kannatlikkusega kiidelda ei võinud.

Juba järgmisel hommikul pärast meie tagasisõitu läks ta uuesti sõjakomissariaati taotlema tema arvelevõtmist.

Teda ei võetud kohe, ja need päevad, mis möödusid, kuni ta võeti arvele, olid rasked päevad nii temale kui ka kõigile meile. Valus oli vaadata tema kõhnaksjäänud nägu, tugevasti kokkusurutud huuli. Ta isegi rääkis vähe. Mööbes tuba pikkade sammudega, käis ta tundide kaupa endasse süvenenult ühest nurgast teise, peas ainult üks keskendunud mõte.

Tema arvelevõtmisest sain ma siis kohe teada, esimesest pilgust tema elavnenud, korraga selginenud näkku.

«Võeti,» ütles ta, «homme lähen ära. Pane, Klava, seljakott valmis.»

Kui imelik see ka polnud, kuid sel lahkumisõhtul me sugugi ei rääkinud lahusolekust, hädaohtudest. Kogunud kõik kokku ümber laua, me tuletasime meelde küll minevikku, rääkisime küll tulevikust, ja kõik, mis me rääkisime, oli täis usku võidusse ja rõõmsasse kohtumisse.

Hüvastijätul võttis mees Džaniku pea oma mõlemate käte vahele, vaatas talle üksisilmi otsa ja ütles vaikselt:

«Noh, nüüd oled sina perekonnapea... Pea seda meeles ja hoia ema. Aga kodumaad me ei anna ära. Pea ka seda meeles.»

Saatma ta meid kedagi ei võtnud, me vaatasime talle järele aknast. Ta läks, nagu alati, astudes oma hoogsat sammu ja pead püsti hoides.

Samal õhtul, pannud oma noorema tütre Marietta magama, tegin ma vanematele lastele ettepaneku arutada, mis me hakkame tegema edaspidi.

«Teie isegi mõistate, milline on praegu olukord. Kogu meie maa, kõik meie nõukogude inimesed, kõik — vanad ja noored — asusid oma isamaa kaitsele. Igaüks meist peab ka abistama meie armeed, meie kodumaad. Mõelge, mis me peame tegema selleks. Kõik ju ei saa minna frondile. Siingi, tagalas on väga vaja inimesi.»

Me istusime sel õhtul kuni kesköönі, kaaludes iga ettepanekut. Otsustasime, et Džanik läheb komsomoli rajoonikomiteesse ja palub end saata tööle. Samuti palub ta tööd ka Selimile.

Kodused askeldused otsustasime usaldada Belakese hoolde, iseenesest mõista, tingimusel, et igaüks meist abistab teda, kuidas kellelgi võimalik. Ma otsustasin asuda uuesti tööle, seekord haiglasse, sest et minu põhimine ametiasutus — lasteaed — suleti. Ka mina, nagu mees, nagu Džanik, tundsin suurt vajadust lülituda kodulinna pingsasse tööellu.

*

Nii möödusid esimesed sõjapäevad.

Visanud gaasitorbiku kanderihma üle õla, lahkusime igal hommikul mina ja poisid eri suunda, jättes koju Marietta ja Bela.

Kes oli Moskvas 1941. aasta suvel, see ei unusta kunagi tema vaikseks jäänud tänavaid ja nagu valvel olevaid maju, tema bulvareid hõbehallide aerostaatidega, ja mis kõige tähtsam — tema inimesi, kes olid tugevasti kokku liitunud ühe ja sama tunde ja tahtega. Inimesed läksid frondile. Peaaegu iga päev tuli saata sõpru, tuttavaid, kaasteenijaid.

Tühjenesid korterid, sõitsid ära naabrid, paljudes perekondades jäid järele ainult vanakesed ja lapsed. Kas minu lastele tuli meelde A. Gaidari teos «Timur ja tema meeskond» või nad lihtsalt kuulasid oma südame häält, — kuni tänini ma ei tea seda, kuid rõõmuga märkasin, et Selim ja Bela just nagu oleks omavahel teinud sõnadeta kokkuleppe meie majas elavatele rindevõitlejate perekondadele abi osutamise kohta. Muidugi, see oli väga lihtne abi: joosta leiba tooma, viia välja mustaveepang, käia apteegis, õhuhäire ajal viia lapsi pommivarjendisse, kuid ma nägin, kuidas nad püüdsid abistada kasvõi natukegi, ja ma tervitasin kõigiti nende algatust.

Õhtuti aga, nagu alati, jutustasime üksteisele päeva jooksul tehtust — harjumus, millele ma omistan praegugi suurt tähtsust. Kui lapsed olid veel päris väiksed, harjutasime me neid juba jutustama oma tegevusest; nad jutustasid endast kõike ka siis, kui said vanemaks. See harjumus säilub ka tulevikus, kui me endistviisi usaldame üksteist, austame üksteist, kui oleme endistviisi perekond, aga mitte juhuslikult üksteisega ühinenud võõrad inimesed.

Õhuhäire ajal valvasid nii Selim kui ka Džanik alati katusel, varitsedes süütepomme, mida nad suure kiiruga kustutasid liivaga. Kui tähelepanelikult ma ka ei jälginud oma lapsi, ma ei märganud neis ei hirmu, peataolekut ega masendust. Kui nende tuju langeski millegipärast natukeseks ajaks, siis võisid nad ikkagi enesest alati

võitu saada ja mitte alistuda ei väsimusele ega ärevusele. Isegi Marietta, kes algul tundis hirmu seniitkahurite paukudest, harjutasime mitte kartma õhuhäiret, ilma milleta ei möödunud meil sel ajal ühtki ööd. Esimeste raadiosignaalide ajal me äratasime tasakesi tüdruku, kes magas riietunult diivanil. Marietta tõusis üles ja hõõrudes kätega silmi, küsis:

«Mis, kas jälle häire?» ja hakkas kiiresti asuma teele. Ta võttis endaga kaasa nuku, väikese korvikese oma «lapse» söögiga, mille ta oli juba varem valmis teinud, ja läks koos Belaga trepist alla, seejuures aeg-ajalt haigutades ja kössi tõmbudes öisest jahedusest.

Muide, see rahulikkuse tunne kõige raskemail ja vastutusrikkamail minuteil oli siis tuntud enamikule Moskva lastest. Mu silme eest möödub uuesti meie maja lõbusate ja vallatute laste rida. Mulle meenub Marusja, minu truu noor sõber, kellega mul sõprus algas ja tugevnes just sel ajal.

Marusjaga kohtasin ma esimest korda meie maja trepil 1941. aasta augustis. Ta jooksis mulle vastu, hüpates kergelt astmelt astmele, tema käsi libises mööda trepi puust käsipuud, nagu tahaks temast ette jõuda.

«Ärge minge üles!» hõikas ta mulle, «Marietta on gaasivarjendis, ma ise viisin ta. Minge ka teie sinna. Kodus pole niikuinii kedagi. Bela, nagu ma nägin, läks leiba tooma, tähendab ta läks alla metroosse, poisid aga läksid katusele. Ma lähen ka nende juurde!»

Ma peatusin, tahtmatult alludes tema käskivale häälele, ja vaatasin alt ülespoole tema murelikku näkku. Ma tahtsin temalt midagi küsida, kuid ei jõudnud isegi suud avada, kui tütarlaps tormas minust juba mööda allapoole, peatudes momendiks iga korruse trepikojas, et hõigata, koputades rusikaga uksele:

«Kiiremini! Varjendisse! Kiiremini!»

Selsamal õhtul küsisin ma oma lastelt selle tütarlapse kohta: kas nad tunnevad teda?

«Ja muidugi! See on uustulnuk meie majas. Ta sõitis Smolenski lähedalt enne sõja algust oma vanaisa, tehase meistri juurde ja ei saanud enam tagasi sõita. Koju jäid tal ema, vennakesed ja õekesed. Kuid mis neist on saanud, — sellest ei tea ta midagi. Algul oli ta väga kurb, nuttis, kuid hiljem harjus tööga, ja nüüd ei tunne teda äragi.»

«Vahva tüdruk,» märkis minu vanem poeg heakskiitvalt, «midagi ei karda!»

«Talle anna ülesandeks mida tahad — kõik täidab ära! Ja kuidas ta süütepomme kustutab, sa oleksid pidanud nägema!»

Sellest kohtumisest algaski minu sõprus Marusjaga. Neil raskeil, ähvardavail päevil said inimesed eriti ruttu sõpradeks. Neid ühendas ühine tegevus ja armastus kodumaa vastu, ühine mure ja valu ning ühised lootused.

See kõik lähendas ka meid — mind, täiskasvanud naist, nelja lapse ema, ja teda, neljateistkümne-aastast tütarlast, alaealist kõhnukeste käte ja tõsiste silmadega.

Algul me puutusime kokku sellessamas gaasivarjendis, kuhu ta tõi lapsi, kes olid jäänud millegipärast täiskasvanuteta, seejärel öösiti värava juures, kuhu ta jooksis kõigist keeldudest hoolimata, selleks et ükskõik millega olla abiks valvurile.

Pärastpoole hakkas ta jooksma minu juurde koju nõu küsima, tooma mingisuguseid uudiseid või tuli lihtsalt teed jooma. Ta jutustas pikalt sellest, kui üksmeelne on nende perekond, jagas minuga oma unistusi, oli pahane oma aastate pärast, mis takistasid teda minemast frondile ja päris minu käest, mida ta peab ette võtma, et olla ometi milleski kasulik kodumaale. Sellest mõtlesime me muide kõik, kuid ainus, millele me tulime siis ja millest ma rääkisin Marusjale, oli järgmine põhimõte: mida sa ka ei teeks, tee seda võimalikult paremini. Väikseid asju ei ole, pole tähtsusetuid töid, kui sa seda teed mitte ainult endale, vaid veel kellegi jaoks, kellele see võib olla abiks. Tee seda tööd, mitte säästes ennast, mitte mõeldes endale; tee nii hästi, kuivõrd sa suudad.

II

Mulle tehti juba augusti algul ettepanek evakueeruda lastega, kuid ma ei tahtnud ära sõita Moskvast, ei tahtnud katkestada tööd, ja otsustasin jääda.

Kuid oktoobri algul nõudis asutus, milles töötas minu mees enne sõda palju aastaid, meie viivitamatut ärasõitu.

Meid varustati raha ja dokumentidega ning näidati marsruut: rongiga mööda Põhjaraudteed kuni Kinešmani, sealt aga laevaga kuni Astrahanini, kuhu sõitis mu mehe asutus.

Vastu vaielda sellisele kategoorilisele ettepanekule polnud mõtet, ja 12. oktoobril lahkusime kogu perega Moskvast.

Kui selgesti ma mäletan seda ärasõidu päeva! Pannud kokku oma väikese pagasi, käisime viimast korda läbi toad, kus oli möödunud niipalju meie elu õnnelikke päevi, kus me päevast päeva, tunnist tundi ehitasime oma lihtsat, mitte millegi poolest silmapaistvat, kuid rõõmsat elu.

Olles tegevuses ettevalmistustega ärasõiduks, ei märganud ma kohe, kui püüdlikult Bela korrastas meie tube. Ta pühkis niiske lapiga tolmu, pühkis põrandad puhtaks, lauale, oma armastatumasse klaasist vaasikesse, Lenini portree juurde, pani erepunase sügisese vahtra oksakesi.

«Belake, kas sa tõesti oled unustanud, et me sõidame ära?» küsisin ma talt.

«Ei, muidugi on meeles.»

«Aga milleks siis selline koristamine?»

«Aga ma nii tahan tagasi tulla korrastatud tuppa,» ütles tüdruk vaikselt. «Sisse tulla — ja et oleks nii, nagu oleksime me alles eile ära läinud. Läksime ära ja ei kartnud mitte midagi! ...»

Ma ei vastanud midagi, vaid ainult kummardusin ja tugevasti,

tugevasti suudlesin tema heledajuukselist peakest... Mis ikka, need olid ka minu mõtted. Kui tore, et ka lapsed tundsid täpselt sedasama, mida minagi!

Viimane, kellega ma jätsin värava juures hüvasti, oli Marusja. Ta suudles tugevasti tüdrukuid ja surunud oma niiske ja külma pale vastu minu nägu, sosistas mulle tasakesi kõrva:

«Ärge unustage mind. Eks?»

«Sõida meiega koos ära, minu tüdruk,» tegin talle veel kord ettepaneku. Kuid Marusja raputas eitavalt pead.

«Vanaisa on ju täiesti haigeks jäänud. Kuidas ma teda siis võin maha jätta? Ta ei taha ju Moskvast ära sõita... Ainult te kirjutage mulle, kirjutage tingimata!»

Mäletan neid pikki seisutunde jaamades umbteedel. Järjekorrad keevavee, toidu järele, millega meid evakueerituid varustati, pimedad ööd, vedurite häireviled. Ei, meie, nõukogude naised, ei kaotanud julgust. Me uskusime meie võidusse. Kuid füüsiliselt tundsin ma end halvasti, ahjuga varustatud kaubavagunis oli väga kitsas ja umbne. Sel raskel teel abistasid mind minu pojad. Mulle meenusid tahtmatult meie varasemad lõbusad sõidud, meie reisid lõunasse — täis laulu, rõõmu ja päikest.

Ma ei tea, mis pani minu südame kiiremini tuksuma: kas mälestused neist õnnelikest päevadest või suur inimuhkus laste üle, kes sel raskel katsumuste ajal ei kaotanud minutikski energiat, heatahtlikku suhtumist teistesse. Mulle meenub, kuidas meie vagunis üks poistest, kes oli samavanune Džanikuga, organiseeris «abistamise lendsalga». Selles salgas olid ka minu pojad. Selle salga ülesandeks oli abistada paljulapselisi emasid. Millise entusiasmiga jooksid poisid kord vee järele, kord leiva järele, kord jälle millegi järele väikestele vaksalilähedastele turukestele reisijate poolt antud ülesandel; kui lõbusasti nad tassisid vajaduse korral ümber raskeid kompse; kuidas nad hoolitsesid väikeste laste eest, selleks et anda emadele natukesekski võimalust puhata.

*

Kinešmasse saabusime varahommikul väsinuna ja kurnatuna. Eriti raskesti andis end teelviibimine tunda minule. Mä püsisin vaevu jalul. Kinešma võttis meid vastu ebasõbralikult.

Volga kallas oli täis evakueerituid, kes ootasid laeva tulekut edasisõiduks; läbilõikav sügisene tuul; tinahall, mässav, valges vahus Volga. Vähelohutavad kõnelused eelseisvast teekonnast sundisid mind uuesti läbi mõtlema tehtud otsuse.

Kas ma jõuan sõita kuni Astrahanini? Kas ma ei jää mitte haigeks? Kas ma ei tekita kahju tulevasele lapsele? Kas ma ei lasu siis liiga raske koormana oma laste õlgadel?

Võib-olla on parem jääda lihtsalt Kinešmasse? Pidanud nõu oma poegadega, tegin ma otsuse just selle kasuks.

Läksin evakueerimispunkti, ja seal anti mulle ehkki väga väike, kuid omaette tuba (juurdeehitus).

Poisid kandsid sinna meie pagasi. Meie uuel korteril oli kaks väikest akent, vene ahi ja lavats. Voodi, laua ja kolm taburetti andis meile perenaine — väga lahke inimene. Ta kostitas meid kõiki teega.

«Noh, mu sõbrad, siin seadkegi end sisse. Kuigi on kitsas, kuid see-eest omaette, muide pole meil Kinešmas peaaegu ühtegi elamut, kus poleks evakueerituid. No ärge nukrutsege. Häid lambaid mahub palju ühte lauta. Ja siis, kui jumal aitab, pöördute peagi koju tagasi. Meie vene rahvas ei lase end kunagi solvata. Kes ka vene rahvale kallale ei kipuks, jääb alati ise kaotajaks.» Ja väljus lahkelt naeratades toast.

Poisid läksid teateid hankima kooli ja töö kohta. Belake pesi põranda puhtaks, ja me hakkasime temaga koos tuba korda seadma.

Laotasime lauale lina, akende ette kardinad, tegime veel juurde ühe voodi. Maria Ivanovna (nii kutsuti perenaist) andis meile pukid ja lauad.

«Siin on teile madrats. Ehkki ta on küll õlgedest, kuid siiski parem kui mittemidagi,» ütles Maria Ivanovna, astudes meie tuppa koos madratsiga.

Kui tuba oli võtnud juba elutoa ilme, korjasid Belake ja Marietta kuskilt pilpaid ja ma keetsin siinsamas vene ahju leelõukas supi valmis. Poisid tulid koju.

«Emake, kui mugavaks on kõik muutunud!» ütles Selim toas ringi vaadates. «On isegi kardinad. Aga mis teine korrus see on? Kas eluruum minule ja Džanikule?»

Me ei jõudnud ümbergi vaadata, kui ta oli juba lavatsil, koputas asjatundlikult vastu laudu ja pistes oma tumedajuukselise pea üle ääre, lausus enesekindlalt ja tähtsalt:

«Pole viga, peab vastu! Ruum missugune!»

Ma katsin laua. Korrastanud end, istusime lastega lõunastama — meie esimene lõuna evakueerituna.

Igaüks meist meenutas muidugi Moskvat, rindele läinud lähedasi inimesi, helget tulevikku, mis oli sõja poolt tõrjutud kaugele-kaugele. Kuid siis lükkas Džanik taldriku eemale ja vahetanud Selimiga omavahel pilke, hakkas rääkima:

«Kooli minna enam ei saa, kõik koolid on tulvil täis, tööd me aga leidsime!»

«Nii kiiresti?» rõõmustusin mina.

Ise ma ei tahtnud kuni selle minutini poegi küsitleda nende otsingute kohta: mulle näis, et neil on ebameeldiv rääkida ebaõnnestumistest, ja äkki siinsamas selline meeldiv, selline tähtis teade.

Võib-olla paljud minu lugejaist on imestunud, millist tähtsust ma omistasin laste tööle. Asutus jätkas esialgu mehe töötasu maksmist, nii et puudust me sel ajal veel ei kannatanud. Kuid ma

kõige enam kartsin enne, kardan nüüd ja ka tulevikus tegevuseta olekut, kas või olukorrast tingitud. Ja, iseenesest mõista, Selimi ja Džaniku töös ei olnud mul tähtsad mitte need rublad, mida nad töö eest said, mitte ainult tööliskaardid, mis meile muidugi olid vajalikud, vaid vastutus-, kohuse-, kollektiivsus- ja tegevustunne, mis on inimesele alati vajalikud, ja sõjapäevil eriti.

«Kuid millise töö te leidsite?» küsisin ma.

Lapsed vahetasid jälle omavahel pilke ja hakkasid natuke kogelema.

«Laadijateks! Me hakkame laadijateks!» pahvatas lõpuks Selim ja hakkas, nagu alati, rutuga selgitama. «Sa ära mõtle! See pole üldse raske! Me hakkame pargaseid tühjaks laadima! Tööd aga on seal niipalju kui tahad. Iga kätepaar on arvel... Meie üle seal lihtsalt rõõmustuti. Homme alustamegi...»

«Kui sinul ainult ei ole midagi selle vastu,» katkestas teda rahulikult Džanik. Selim peatus, tõmbas hinge tagasi ja lisas ka juba madalama tooniga:

«Muidugi kui sul ei ole midagi selle vastu.»

«Muidugi ei ole,» vastasin ma. «Ainult on üks tingimus: üle jõu käivaid raskusi mitte tassida.»

«Just nii, seltsimees ülem!» tõstis Selim naljatlevalt käe sõjaväelaslikult kõrva äärde, kuna Džanik, selleks et mind rahustada, jutustas seejärel suurepärasest inimesest — laadimistööde juhatajast, kellega nad olid juba kõnelnud, kes nagu näha ei tahagi neid üle jõu käiva tööga koormata.

«Ta kõneles nii toredasti meiega,» jutustas erutusest näost punaseks muutunud Džanik. «Kas sa tead, mis ta meile ütles? Ta ütles, et meie oleme siin ka väga vajalikud frondile. Hakkame töötama, räägib, abistama meie kaitsjaid... niipalju kui jätkub jõudu... Ainult, vaat, räägib, mul on noorukitega selline kokkulepe: tassida ainult seda, mis ma käsin. Muidu, kui venitate end juba esimesest päevast ära, siis on teil halb ja minul paha...»

«Ise aga on ilma käeta,» lisas Selim tasakesi. «Kodusõja invaliid. Meid käsib olla ettevaatlik, kuid ise kindlasti ei mõelnud sellele kunagi. Ma ju ütlesin sulle, ema, — suurepärane inimene!»

Ja nii hakkasid poisid laadijaiks, mina läksin tööle lasteaeda kasvatajana, kuna Belake võttis jälle majapidamise enda kätte. Kui me tulime koju, oli meil alati kõik korras, ja meid ootas alati lihtne, kuid hoolikalt valmistatud lõuna.

Vennad armastasid väga õde. Eriti tugev sõprus oli Selimil Belaga.

«Noh, kuidas on, perenaine, kas pakute meile täna midagi lõunaks?» hõikas ta juba lävelt.

«Olgu nii, annan siis teile süüa,» vastas ta naeratades, «sina aga lõika leiba, kuid vaata, et oleks õhemad tükid!»

Kuid juhtus vahel ka avariisid. Mäletan, ükskord leidsime me saabudes Belakese pisarais.

«Pole lõunat, pole!» ütles ta peaaegu nuuksudes. «Teie kõik olete

ju näljased, aga mina ei saa teile midagi pakkuda... Ei saanud täna petrooleumi, ja see on kõik...»

Ja ta jutustas meile, kuidas ta, seisnud kaua aega järjekorras, tuli koju tühja nõuga.

«Kaks inimest enne mind sai otsa,» rääkis ta. «Peate kuni homseni olema paljal leival.»

«Aga homme?» küsis Selim.

«Homme aga lähen ma järjekorda kui hakkab valgeks minema. Pool päeva seisan, kuid teile pakun homme sooja sööki. (Puid meil sel ajal ei olnud ja me ei kütnud ahju.)

Järgmisel päeval siiski ei tulnud Belal minna petrooleumi järele. Oli veel pime, kui ta tõusis üles, et minna järjekorda, kuid oma imestuseks ei leidnud ta petrooleuminõu enam oma kohalt. Ei olnud ka Selimit, kes oli tõusnud Belast veel varem. Tema padja kõrvale oli pandud kirjake, mis oli kirjutatud Selimi laia käekirjaga.

Bela! Maga! Rahul ole,
sest petrool sul koju tuleb.
Mul on täna vaba päev,
ja petrooli järel läen!

Naljatoonis kirjutatud kirjake, selline iseloomulik meie Selimile, tegi meid kõiki lõbusaks ja sel hommikul alustasime me oma tööpäeva lõbusana ja erksana.

«Aga üldse ma mõtlen,» ütles äkki Džanik, hõõrudes rinna tulipunaseks froteerätikuga (harjumusest pesta ülakeha külma veega ei loobunud me isegi evakueeritutena), «et Belal on meist kõige rohkem tööd. Küll järjekord leiva pärast, küll järjekord petrooleumi pärast ja mine tea mille pärast veel. Teen ettepaneku panna osa koormust meie peale Selimiga. Meil on ju vabad tunnid. Mida sina, ema, arvad sellest?»

Ma muidugi toetasin täielikult Džaniku ettepanekut ja ehkki meie Tuhkatriinu (nii kutsusime naljatades Belakest) protesteeris kõigest jõust, siiski otsustasime osa tema koormust panna poiste õlgadele.

Iseenesest mõista pole selles faktis midagi tähelepanuväärset. Kas siis vähe lapsi käis leiva või teiste produktide järjekorras, mõtlemata sellele, et see on koormus. Kuid mulle näib, et kasvatustöös on ikkagi vaja eraldada kohustused, mis on enda peale võetud vabatahtlikult, teadlikult, kohustustest, mis on peale sunnitud nende või teiste asjaolude poolt, mille täitmine näib seepärast eriti raskena.

Muidugi oleksin ma võinud ka käskida Džanikut, Selimit ja Belat, igaüht oma lastest teha seda, mida ma pidasin vajalikuks, ja igaüks neist oleks vastuvaidlematult täitnud minu käsu. Kuid mulle ei olnud tähtis mitte ainult ühe või teise ülesande täitmine, vaid ka see, et see täitmine toimuks endale vabatahtlikult võetud kohustuste tulemusena. Just sellepärast omistasingi ma sellist tähtsust meie perekondlikule «nõukogule», just seepärast ma tahtsingi alati, et lapsed

ise määraksid kindlaks oma kohustuste ringi, et nad ei arvestaks mitte ainult oma jõudu ja soove, vaid ka teiste perekonnaliikmete jõudu ja võimalusi.

*

Sel talvel oleks Selim pidanud õppima VI klassis, Belake V klassis, kuid et me saabusime siia oktoobris, olid koolid juba tulvil täis ja meie koolilastel tuli esialgu õppida kodus. Kõige rohkem oli õnne Selimil. Peagi pärast siiasõitu sai ta tuttavaks meie naabri, Kinešma kooli õpilasega, kes oli temavanune. Alja jooksis igal õhtul pärast kooli meie juurde, selleks et näidata Selimile ülesantud õppetükke ja jutustada sellest, mida sel päeval klassis läbi võeti.

Alja oli hea õpilane, ta selgitas arukalt, ja Selim tegi temaga koos meelsasti koduseid ülesandeid, ning sedaviisi sai ta pidada sammu oma vanusekaaslaste — kuuenda klassi õpilastega. Belat abistas õppimises Selim (me võtsime kaasa kõik õpikud), ja kui neil mõni asi korda ei läinud, siis oli neil käepärast «kiirabi» — vanem vend Džanik.

Kuid nii Selim kui ka Bela tundsid väga suurt igatsust kooli järele üldse ja oma kodukooli järele Moskvas eriti.

Vabadel minutitel kirjutasid nad sageli kirju oma õpetajatele ja sõpradele, kuid ka sellest oli neile vähe. Eemalolek koolist, eemalolek omaseks saanud kollektiivist — kõik see avaldas mõju nende meeleolule, ja ei möödunud võib-olla päevagi, mil Selim ja Bela poleks meenutanud Moskvat, kooli, oma kaasõpilasi, oma koolipäeva töörežiimi. Ma märkasin suure rahuldustundega, kui sügavalt oli nende teadvusse juurdunud harjumus õigesti ja süstemaatiliselt töötada, range režiim, mida neisse olid sisendanud kool ja perekond. Vaatamata äärmiselt pingerikkale tööpäevale leidus neil siiski veel aega, mida nad võisid pühendada raamatutele, puhkuseks. Kuid keda meist veetles tavaline puhkus sel hirmsal sõja ajal, mis oli kerkinud meie kodumaa kohale?

Võib julgelt öelda, et meie nõukogude lastel muutusid kujutlused puhkusest kõige põhjalikumalt.

«Emake! Mul on täna vaba aega. Kas ma võin minna kooli? Seal valmistatakse täna kingitusi rindevõitlejatele.»

«Ema! Meie Belaga tahame õmmelda kindaid rindevõitlejatele. Kas võib võtta minu boiriidest teki? Ma võin endale Marietta vana teki peale võtta. Mul ei hakka niikuinii külm, sa ise tead.»

«Ema! Aga mis oleks, kui ma palun Alja õpetajalt luba kasvõi mõnigi kord minna tema juurde koolitundi? Tahaksin nii kuulda, kuidas kell heliseb, vaadata, kuidas lapsed õpivad, kuidas nad annavad välja seinalehte. Ma oleksin ka neile abiks.»

«Kuule, Selim, kas tahad, ma lähen direktori juurde ja palun, et sind võetaks kooli? Saad jälle kooliõpilaseks, hakkad õppima, sest me elame ära ilma sinu töötasutagi.»

Selim jäi minutiks mõttesse. Kuum erutusepuna tõusis tal põskedesse, ja ta raputas eitavalt pead.

«Ei, ma ei taha nii, väga kerge on kõike seda saada. Aga ma ei taha, et mul kõik oleks kohe kerge! Ja ilmaaegu tahad minu töötasust ja tööliskaartidest loobuda. Me saame ju varsti pisikese lapse. Kooli aga lähen ma oma vabadel tundidel.»

Peab tunnistama, et ma olin kaua aega kahevahel, enne kui nõustusin Selimiga. Kuid siiski nõustusin. Mulle meeldis, kuidas Selim täiskasvanule omaselt lähenes sellele küsimusele, mulle meeldis tema valmidus võtta oma lapseõlgadele raske koorem ja kanda seda rõõmuga. Seda ma ju õpetasingi oma lastele nende elu esimestest aastatest alates, tööd, mis on neile jõukohane. Mitte selleks ei kasvatanud neid ka meie nõukogude kool, et nad esimese katsumuse puhul unustaksid kõik need harjumused.

Kuid kooli direktori juurde läksin ma siiski. Mind võttis lahkelt vastu elatanud inimene, sügava kortsuga kulmude vahel.

«Istuge, ma kuulan teid,» ütles ta, osutades käega toolile.

Ma jutustasin Selimist ja Belakesest. Jutustasin nende igatsusest kooli ja koolikollektiivi järele. Ma palusin temalt nõu.

«Jah, juhtus pahasti, et nad ei läinud kooli. Meie koolid olid õppeaasta algul väga ülekoormatud. Meil on siin väga palju evakueerituid. Pärastpoole kõik see järk-järgult lahenes ja me võtsime viimaks kõik õpilased kooli. Kuid teie nähtavasti rohkem enam ei tulnud?»

«Jah, me rohkem enam ei pöördunud teie poole,» vastasin ma.

«Noh, mis siis ikka, ma arvan, pole midagi halba, kui ma täidan teie laste soovi. Poega ärge võtke töölt ära ja tütar, ma mõtlen, on teil kodus peagi veel hädavajalikum. Meie koolivälisest tööst võivad nad kasvõi kohe osa võtta. Mis aga puutub õppetöösse... Mis te arvate, kui neid aeg-ajalt kontrolliks meie õpetaja? Näiteks Olga Vassiljevna. Ma olen kindel, et ta tunneb ainult rõõmu meie nõukogude rindevõitlejate laste abistamisest.»

Ma tänasin direktorit kõigest südamest. Ma olin täis tänutunnet selle vastu, kes alati hoolitseb meie laste ja nende kasvatuse eest.

Selim ja Bela lülitusid väga kiiresti koolikollektiivi ellu. Aeg-ajalt kontrollis neid Olga Vassiljevna.

Õpetaja oli väga armas, täiesti noor naine. Ta käis sageli meie juures kodus.

Vesteldes ükskord minu lastest, katkestas Olga Vassiljevna äkki parajasti alustatud lause ja küsis:

«Aga kas teie võiksite mind abistada?»

«Mina? Teid? Muidugi, heameelega, kuid milles siis? Millega?»

«Ma olen palju vaeva ja muret näinud oma tüdrukuga. Ta on mul I klassi õpilane. Tüdruk nagu poleks halb, ja ma ise olen pedagoog, kuid siiski näen — midagi on mul Verakesega korrast ära. Mul on, teate, ema 65-aastane, ja tema arvab, et mina pean temaga kõiges nõustuma.»

Ma muutusin tähelepanelikumaks.

«Aga kas te elate kõik koos?»

«Jah, muidugi. Ma olen tal ka ainuke laps, nagu Verake minul. Tõsi, omal ajal ta minu kasvatamisele just eriti ei mõelnud, aega polnud. Ta on mul provintsinäitlejatar, kogu elu rändas ta mööda provintsi teatreid, mind aga jäeti vanaema hoolde. Vanaema oli mul tore. Ma armastasin teda väga. Nüüd aga, kus ema on jätnud teatritöö kõrvale, on ta hakanud Verakest kasvatama ... Ta armastab Verat hullupööra, kuid ...»

«Kuid rikub ka kindlasti küllaldaselt.»

Olga Vassiljevna laiutas käsi.

«Selles ju asi ongi, et ta talle midagi halba ei sisenda, kuid tüdrukule mõjub midagi halvasti. Ma ütlesin talle eile: «Pese, Verake, nõud puhtaks, siis hakkame lõunat sööma.» Tema aga ei jõudnud mulle veel vastata, kui vanaema juba hakkas minuga tõrelema: «Kas siis mina tõesti, ütleb, ei või nõusid puhtaks pesta? Või kardad sa, ütleb, et lõhun taldrikud ära? Mis sa sunnid Verakest mustade nõudega jändama? Tüdrukul on selletagi tööd küllalt, ta peab koolis õppima. Milleks siis talle lisakoormust peale panna?» Ning sattus kõnehoogu.»

«Noh, ja mis teie tegite?»

«Mina aga vaidlesin talle algul vastu, kuid hiljem vaatan — Verakesel silmad pisaraid täis, noh, ja jätsin järele ...»

«Ja see kõik toimus tüdruku juuresolekul?»

«Mis nimelt?»

«Just need teie vaidlused emaga. Või oli see eilne ainult erandjuhtum?»

«Kus siis erandjuhtum! Iga päev satume sõnavahetusse! Mina räägin tütrele: pese end enne puhtaks, siis hakkame hommikueinet sööma, kuid ema tassib talle piima voodisse. Läksin eile Verakese voodi juurde, et teda enne magamajäämist suudelda, ning korraldasin tema patja — selle alla on aga peidetud kompvekke. Osutub, et vanaema on oma osa kompvekke talle padja alla pannud, et tal oleks lõbusam magama jääda. Nagu näete, pole just midagi hirmsat, kuid ma tunnen kogu aeg mingisugust ärevust. Justkui laseksin ma oma Verakese käest lahti ja ta jookseb minu juurest kuhugi mööda kauget, kauget teekest, ja ma ei suudagi teda kinni püüda.»

Ma võtsin Olga Vassiljevnal õlgade ümbert kinni.

«Mu kallike, millega ma võin teid küll abistada? Te teate ise ju ilma minutagi kõike hästi. Ja kuidas seda on vaja parandada, teate ka ...»

«Te arvate — kokku leppida emaga?»

«Tingimata, ja võimalikult kiiremini. Ta ju armastab oma lapselast, tehke talle selgeks, et kõik oma lahkhelid peate te lahendama kahekesi. Verake ei pea olema teie arusaamatuste tunnistajaks. Parem on siiski loobuda millestki mitte väga tähtsast, kuid ärgu olgu nii, et üks räägib «ei», aga teine «ja», laps aga ei tea, mis ta peab tegema, ja valib, mis on talle mugavam.»

Ma jutustasin Olga Vassiljevnale mõnedest oma sõpradest, hea-

dest inimestest ja armastavaist vanemaist, kes rikkusid lõplikult ära oma lapsed alaliste vaidluste ja lahkarvamustega. Jutustasin tüdrukust, kes oli minu Mariettaga samavanune, ja kes iga vastuväite puhul heitis põrandale pikali ja peksis metsikult käte ja jalgadega, ning mis kõige kurvem — ta saavutaski sellega soovitu.

Ma meenutasin üht Selimi kaasõpilastest, kes kaunis sageli rääkis oma vanemaist:

«Oleksid nad ometi kasvõi varemgi kokku leppinud. Muidu lihtsalt hakkab pea ringi käima: mida võib, mida ei tohi — mitte millestki ei saa aru.»

Olga Vassiljevna kuulas mind, vangutas pead.

«Tean, tean!» ütles ta, «ma olen sellest ammu mõelnud. Ja küllap näete, annan sõna, et teen selleks kõik, et seda enam ei juhtuks. Kannatan ära, vaikin, kuid tüdrukut vaidluste ja konfliktide tunnistajaks teha enam ei luba. Ja mis on peamine — kõik see on meil tühistest asjadest. Võib-olla ka ema hakkab siis järele andma... Kui aga ei taha, püüan teda veenda, kuid ainult ilma Verakeseta.»

«Tingimata ilma Verakeseta,» nõustusin ma. Me lahkusime sel päeval tõeliste sõpradena.

Palju aitas sellele sõprusele kaasa ka sügav tänutunne, mida ma tundsin õpetaja vastu tema alatise tähelepanu pärast Selimi ja Bela vastu. Kui väsinuna end Olga Vassiljevna ka ei tundnud, kuivõrd koormatud ta ka ei olnud koolis ja kodus, ikkagi leidis ta vaba aega õhtuti, selleks et kontrollida minu laste edasijõudmist ja teatud aja keskustleda minuga nendest. Nii õppisid Selim ja Bela.

Raskem kui teistel oli Džanikul; Kinešmas võis ta loota ainult omaenda jõududele. Tehnikumi selles linnas ei olnud, ja lennuasjanduse tehnikumi II kursuse programmi iseseisvalt läbi võtta oli lihtsalt võimatu. Regulaarsete loengute asemel tuli Džanikul piirduda lugemisega. Ta luges palju ja suure innuga. Eriti oli ta sel ajal innustatud astronoomiast. Kõik, mis leidus Kinešma raamatukogus, oli tal läbi loetud ja konspekteeritud. Ja kuipalju tunde pühendas ta koos Selimiga tähistaeva uurimisele! Kuidas nad rõõmustusid iga tähe puhul, mille nad leidsid üles! Nad püüdsid taevavõlvilt leida kaardi järgi tuttavaid tähekogusid ja ära arvata neid sadade teiste keskel, mis laotuvad nende peade kohal. Kuid, iseenesest mõista, vaatamata sellele, et nad tegelesid astronoomia, raamatute ja laadimistööga, jälgisid nad toimuvaid sündmusi.

Esimene, millega lapsed tegelesid, kui olid veidi kohanenud uue korteriga, oli endale raadioreproduktori ehitamine lavatsile. Kui väsinud ka poisid ei olnud päevatööst, kunagi ei jätnud nad kuulamata Informbüroo teateid, mis nagu näha andsid neile energiat kogu päevaks. Kui kommunistlik noor tegi Džanik suurt ühiskondlikku tööd, ja mulle näis mõnikord, et temal pole ööpäev mitte 24 tundi, nagu teistel, vaid palju enam.

Eriliseks, unustamatuks oli meile teade sakslaste purustamisest Moskva all. Me naersime, nutsime, sülelesime üksteist ja karjusime «hurraa!»

Tõsi, meie tassides oli ainult tee ja seegi ilma suhkruta, kuid meie «hurraa» ei olnud sellest mitte vähem üksmeelne, mitte vähem tugevam! Selim, kes ronis ülepeakaela lavatsilt alla, kus ta kuulis teadet, sööstis suudlema mind, õdesid ja isegi meie korteriperenaist Maria Ivanovnat.

«Maria Ivanovna!» hõiskas ta, leidmata sõnu suurest vaimustusest, «juba fašistid pistavad plagama, lasevad jalga! Auf Wiedersehn, Auf Wiedersehn!»

Ja, haaratud äkilisest mõttest, tormas uuesti minu juurde:

«Ema! Aga äkki ka isa kihutab neid minema sealt meie kalli Moskva juurest... Ah, ja hästi kihutavad!»

Ilmusid muidugi ka luuletused.

Lõbusatele improvisatsioonidele oli Selim alati nobe, ta ei jäänud ka seekord ajast maha.

Värsikesed polnud muidugi suuremad asjad, kuid neid ilmestas nooruslik trots, millega neid deklameeris noor autor.

Hitler, vastik roomaja,
Leningradi sihtis ta,
tahtis jõuda välja Moskva,
aga sattus täägi otsa.

Istu täägi otsas sa
ja vaid Moskvat jõllita.
Palju linnasid on meil,
kuid ei rõõmusta need teid!

Kuid meil oli ka musti päevi — unustamatu mure, viha, suure kestva valu päevi. Need olid päevad, mil me saime teada meie kangelaste Zoja Kosmodemjanskaja, Liisa Tšaikina, Šura Tšekalini ja teiste kangelaslike kodumaakaitsjate hukkumisest. Muidugi polnud meil ei kõnesid ega spetsiaalseid programme, vaid me lihtsalt istusime õhtul omavahel koos ja kuulasime vaikides, laskmata mööda ühtki sõna, artiklite ja esseede lugemist, mis olid pühendatud kuulsate kommunistlike noorte mälestuseks.

Sageli, kui oli lõppenud lugemine, istusime me kaua vaikides ja veel kord uuesti üle elades meie noorte kodumaakaitsjate hirmsa huku ja seninägematu kangelaslikkuse pilte.

Belake pühkis salaja, poiste eest varjates pisaraid.

«Ema! Kui ma oleksin maalikunstnik, maaliksin ma tingimata lõuendile Zoja Kosmodemjanskaja,» katkestas Selim äkki vaikuse.

«Mina aga tahaksin kasvõi milleski sarnaneda neile kangelastele,» vastas talle mõttesse süvenenult Džanik.

Siis haigestus meil täiesti ootamatult ja raskesti Belake. Haigus algas väga kõrge palavikuga — üle 40°. Analüüside põhjal

tehti kindlaks, et see oli üks troopilise malaaria vormidest. Džanik ja Selim jätsid kõrvale raamatud, astronoomia ja hoolitsesid kogu tööst vaba aja Belakese eest, aidates mul öösiti valvata haige juures. Haiglas polnud kohta ja Bela lamas kodus. Marietta, tulnud lasteaiast koju, jooksis kõigepealt haige voodi juurde ja tõusnud kikivarvule, vaatas talle tähelepanelikult otsa.

«Bela,» sosistas ta tasakesi, «kas sa oled veel haige?»

Veendunud selles, et kõik on veel endistviisi, tõi Marietta oma väikese pingikese ja istunud õe jalgade juurde, hakkas täitma oma kohustusi.

«No palun tasemini,» manitses ta kõiki, «rääkige tasemini, Belakesel valutab peake väga.»

Ise ta ka rääkis ainult sosinal ja käis kikivarvul.

Vähe aega enne uusaastat lakkasid Belakesel haigusehood ja tal läks paremaks. Mõne päeva pärast tõusis ta juba Selimi abiga voodist üles. Selim, võtnud tal käe alt kinni, harjutas ettevaatlikult teda kõndima.

«Noh, tüdruk, ole aga julge, uusaastat peame me kõik vastu võtma tervetena,» rääkis ta, kõndides temaga edasi-tagasi mööda tuba.

Ükskord, mõned päevad enne uusaastat, valmistudes varahommikul tööleminekuks, teadustas mulle Džanik:

«Ema, me läheme täna pärast tööd metsa näärikuuske tooma, ära muutu rahutuks, kui hilineme; kuuse aga valime see-eest toreda.»

Ja tõepoolest tulid poisid sel päeval hilja väikse, kuid koheva ja üsna kena kuusekesega.

Järgmisel päeval hakkasime Marietta ja Belaga koos tööle. Lapsed said vanu illustratsioonidega ajakirju ja lõiganud välja enam-vähem sobivad pildid, kleepisime nad kartongile ja värvisime ära; tulid välja päris toredad kartongesemed, mis rõõmustasid silmi oma kirevate ja eredate värvidega.

Eriti innukalt fantaseeris Marietta. Tema värvitud jänkud, kassipojad ja isegi kõige harilikumad hiirekesed kirendasid kõigis vikerkaarevärvides. Niipalju indu oli tema töös, nii püüdlikult värvis ta punaseks, roheliseks ja kollaseks jänkude lühikesed sabad, et meil kellelgi polnud julgust kõrvale heita tema teoseid või naerda nende üle, ja nad said endale aukoha meie näärikuuse ehete keskel.

Ma olin väga rõõmus, et lapsed nii lõbusalt ja innukalt valmistusid selleks «sõja»-nääripuuks. Mulle näis kogu aeg, et isegi sellistes pisiasjades ei pea me alla andma oma vaenlasele, kes tahtis meilt ära võtta kõike: naeratust, rõõmu, valgust. Töötada võidu heaks ja elada nii, nagu oleks see võit meil juba käes, — seda tahtsin ma lastele õpetada.

Näärikuusk äratas ka teistes, naabrilastes huvi ja nad astusid heameelega «näärikomisjoni» koosseisu, nagu me naljatades nimetasime oma seltskonda. Selimi sõbranna, Aljake, tõi kingiks mõned tõelised nääripuu ehted, ja me riputasime nad kõige nähtavamale

kohale. Erilist energiat näärikuuse ehtimiseski näitas, nagu alati, Selim.

«Ema! Ma mõtlesin välja! Mõtlesin välja!» hõiskas ta hasarti sattunult, viibutades pea kohal mingisuguseid paberist lõikemustreid. «Luba mul ainult Marietta tekist kiskuda välja natukene vatti, ja ma teen hulga selliseid nääriehteid, et sa ei usu oma silmi.»

Ja laotanud lauale laiali oma lõikemustrid, näitas ta mulle lumivalgukese, näärivana, jänese, porgandi, pirni ja teiste ehete mustreid.

Selimi ettepanek vaimustas tüdrukuid.

«Anna, ema, Selimile vatti, anna!» kilkas Marietta, plaksutades kätega ja keereldes mööda tuba. «Ma võin ilma vatitagi magada.»

«Ma võin ka lasteaiale mänguasju teha!» ütles Selim. «Tead, ema, ma teen neid teie lastele terve korvitäie!»

Lasteaias kõnelesin ma sellest juhatajale ja ta andis mulle natuke vatti.

Kahel õhtul järgemööda oli meil täielik töökoda. Selimit aitasid kõik, ja tulid välja tõepoolest toredad ehteasjad. Siin oli näärivanasid, lumivalgukesi, jäneseid, oravaid. Osa asju jätsime me oma väikse näärikuuse jaoks, suurema osa aga, nagu Selim lubas, panime korvi ja viisime lasteaeda.

Kui ma tegin selle korvi mudilaste juuresolekul tühjaks, polnud piiri nende vaimustusel, nähes vatist tehtud ehteasju — küll valgeid, küll vesivärvidega kirevaks värvituid.

Näärikuusk tuli meil väga tore välja. Üles puu latva kinnitas Selim suure tähe, mille ta tegi kuldseist kompvekipabereist, mida Alja talle kustki muretses suure otsimise peale.

Kuuse otsa riputasime omatehtud ehteasjad ja, meenutades möödunut, korraldasime uusaasta auks kontserdi, mis võeti vaimustusega vastu meie külaliste poolt.

Koosviibimisel olid mõned mudilased lasteaiast — Marietta sõbrannad, ja vanemate laste sõbrad.

Ma küpsetasin «tordi» leivakuivikuist, raputasin selle üle peensuhkruga, ja ta asendas väga hästi uusaasta traditsioonilist kooki. Kõik jõid teed, seejärel aga mängisid mitmesuguseid mänge.

Mariettake oli kõige enam rõõmus selle üle, et öösel näärivana oli pannud tema saapakestesse väikse nukukese, õuna ja kolm kompvekki. Selle kõik oli teinud Džanik, kuid Marietta sellest muidugi ei teadnud midagi.

«Kui ma magasin, pani näärivana mulle kõike saabastesse,» jutustas ta kõigile tuttavaile.

Sellel vanal muinasjutul oli meie perekonnas alati ühesugune edu. Rõõmustus sellest omal ajal ka Džanik, kunagi ootasid Selim ja Bela koos samuti näärivana, nüüd oli järg tulnud Marietta kätte.

«Emake, kuidas see küll võib olla? Fašistid tulistavad, kuid näärivana käib ikka ja ikka laste juures? Kas teda ei lasta maha?» päris ta minult.

«Muidugi ei lasta, ta on kaval,» vastasin ma.

Mehest polnud mingisugust teadet. Me kõik elasime seda muidugi raskesti üle, kuid varjasime üksteise eest seda muret. Pärast uusaastat tuli Džanikule külla meie naaber — montöör.

«Džanik, ma palun sinult üht väga tähtsat teenet. Asenda sina mind, palun, mina aga lähen sõdima. Ma tahaksin väga fašiste hävitada. Minu seltsimehed on kõik, nii palju kui neid oli, ära läinud, kuid mind ei lase juhtkond ikka, ütleb: leia asendaja. Sina, nagu näen, oled taibukas poiss, küllap ma sulle näitan, mis vaja, ütlen juba ette ära, et saad kohe hakkama. Kas lööme käed?»

Džanikule meeldis see ettepanek ja pidanud minuga nõu, hakkas ta Pjotr Ivanovitši (nii kutsuti montööri) juhtimisel õppima telefonisidet. Pjotr Ivanovitš oli rajoonisisese telefonivõrgu meister ja asendas kolme meistrit. Ta teenindas linnalähedasi rajoone, mille mõned punktid olid 40 kilomeetri kaugusel. Kahe nädala pärast soovitas Pjotr Ivanovitš Džanikut ülemale, ja see võttis ta tööle. Eelmisest töökohast vabastati ta takistusteta.

Džanik huvitus juba Moskvas telefoniside-alastest küsimustest ja seepärast tuli ta tööga, millest ta oli tõsiselt vaimustatud, küllalt kiiresti toime. Nüüd läks ta juba kauemaks kodunt ära: rajoonidesse tuli jääda isegi kuni kolmeks päevaks. Töötades montöörina võttis ta kohustusi ka komsomoli rajoonikomiteest. Ta oli aktiivne kommunistlik noor ja püüdis iga temale antud ülesande täita eeskujulikult.

Jaanuari lõpul sündis mul tütreke. Ta sündis nõrgakesena, väikse kehakaaluga.

Ma kartsin väga, et lapsed ei saa ilma minuta hakkama kõigi koduste töödega, kuid otsustades kirjakeste järgi, mida ma sain neilt haiglas olles, tulid nad kõigega õnnelikult toime. Belakesel, ehkki ta polnud veel täiesti terve, ei olnud enam palavikku ja ta võis teha kergemaid koduseid töid. Leiba ja toiduaineid käis tööst vabal ajal toomas Selim. Ühtlasi viis ta Marietta lasteaeda ja tõi ta õhtul jälle tagasi. Samuti käis ta ka mulle haiglasse pakki toomas.

Haiglas sain ma teada, et Selimile tehti ettepanek hakata töötama voorimehena, millega ta oli nõustunud väga meelsasti, sest et ta armastas juba lapsepõlvest saadik pööraselt hobuseid. Õigust öelda olin ma väga rõõmus selle uudise üle: laadija-töö näis mulle alati liiga raskena tema kui kolmeteistkümne-aastase kohta, ja kuigi ma temaga kunagi ei rääkinud sellest, et ta loobuks endale võetud kohustustest, siiski soovisin ma talle oma südamepõhjas mingisugust teist tööd.

Kuni ma 7 päeva lamasin sünnitushaiglas, tundsin ma veel enam, kuidas lapsed olid tähelepanelikud minu vastu. Näis, et ei olnud midagi, mida nad poleksid teinud minu heaks, iseenesest mõista, kui nad ainult oleksid võinud.

Iga pakikesega, mida olid armastusega kogunud ja pakkinud laste käed, olid kaasas väiksed sõbralikud kirjakesed. Munad, koorevõi, mida Džanik oli minu jaoks ostnud kolhoosist, piim, mille Belake oli üles keetnud, Marietta joonistused — kõik need

anti Selimi poolt mulle korralikult igal hommikul enne tema tööleminekut üle, kuidas ma ka ei pahandanud või ei protesteerinud selliste hellituste vastu.

«Ema,» kirjutas mulle Džanik, «sa ära väga muretse. Isa andis ju kõiki teid minu hoolde, ja ma ei unusta seda.

Marietta on veel enam kosunud; ma tõin temale ja Belakesele kakskümmend muna ja natuke kohupiima. See on ainult Belale ja Mariettale. Meie Selimiga oleme niigi terved rukkileivast, kartuleist ja õhust.»

Ajuti liigutas see mind pisarateni. Neil pikkadel vabadel päevadel arutasin ma mitmel korral mõttes läbi meie vastastikused suhted. Pöördudes tagasi minevikku nägin ma end jälle noore, kuid kogenematu ja ähmi täis emana oma esimese lapse ees. Nägin uuesti ka oma esimest last Džanikut, kes tatsus kohmakalt paksukestel jalakestel. Uuesti meenutasin oma elamusi, oma väikesi võite.

Ma naeratasin oma kangekaelsuse üle, kuidas ma viisin ellu pedagoogilisi seisukohti.

Mulle meenus, kui laitvalt raputasid päid minu naabrid, tulles minu juurde tuppa ja nähes mu lapsi rahulikult magamas oma voodikestes avatud õhuakna all, akna juures, kust avanes vaade Moskva puiesteede täistuisanud talvistele puudele. Kuidas nad imestusid, kuivõrd järeleandmatu ma olin Džaniku ja hiljem ka Selimi ja Bela vastu laialipillatud mänguasjade, lõpuni tegemata tööde suhtes. Ja kuidas mina ja mees, seadnud lastele sisse täpse ja kindlaksmääratud päevakorra, tulime samaaegselt võimalust mööda vastu igale laste soovile, muidugi mõista heale soovile.

Mulle meenusid aastast aastasse, kuust kuusse kõik need sündmused, mis kaunistasid meie elu rahuajal: riiklikud tähtpäevad, unustamatu kohtumine papaaninilastega Moskva rahvarohkeil tänavail, muuseumide ühiskülastamised, minu osavõtt kooli ühiskondlikest töödest, vestlused pedagoogidega, meie tihe side nendega.

*

Haiglasse tuli mulle järele Džanik. Kui ma väljusin, laps süles, naeratas Džanik mulle nii heatahtlikult ja lahkelt vastu, et ma tundsin pidulikku tunnet hinges.

«Õnnitlen sind, emake!» ütles ta ja suudles mind tugevasti. «Õekest kannan aga mina,» ja võttis mul lapse käest.

Ja kui me koju saabusime, oli lauale pandud pererahva läikima löödud samovar, munad, või ja valge sai. Kõige mugavamas kohas, akna juures, seisis kahele taburetile asetatud korv, mis oli üle õmmeldud minu vana hommikumantliga. Sellesse oli tehtud ase tüdruku jaoks. Toas oli väga soe.

«Ema! Kuni sind kodus polnud, tõime Selimiga metsast kaks kuupmeetrit puid. Need on need, mis me tööl välja teenisime,» selgitas mulle Džanik.

«Aga kust te hobuse saite?» küsisin ma.

«Lastesõime juhataja palus mind puhkepäeval tuua talle laost puid. Ma tegin seda ja juhataja lubas ära tuua ka meie omad. Nüüd on nii sul kui ka lapsel soe. Ma kuulsin lastesõimest, et kui imik sünnib nõrgakesena ja ta on kaalult alla normaali, siis on teda vaja hoida soojas, kuni ta muutub tugevamaks,» lõpetas Džanik.

Me panime äsjasündinule nimeks Ina. Vaatamata uue perekonnaliikme juuresolekule kulges elu omasoodu edasi.

Soojas pidasin ma oma tütart vähe aega ja peagi harjus ta magama avatud õhuakna all, nagu kõik minu lapsed. Ma tegin talle algul õhuvanne. Suurema osa päevast viibis ta õhu käes Bela järelvalvel ja vaatamata sellele, et Ina sündis väiksena ja nõrgakesena, muutus ta järk-järgult tugevamaks.

Selim jätkas Alja abiga õppimist ja käis mõnikord ka koolis, ainult Belake, kes oli nõrk pärast haigust ja kannatas ikka veel peavalude all, katkestas ajutiselt õppimise. Selleks et ta poleks nukker ilma harjunud tegevuseta, panin ta käima ühe väljaõmbleja juurde, kes oli tõeline kunstnik oma alal, evakueerunud Leningradist ja õpetas käsitööd koolis. Ta elas meie kõrval ja Bela käis tema juures kodus. Džanik tegi õele õmblusraami ja Belake sukeldus vaimustusega temale uude töösse. Ta tundis hästi värve, oskas maitsekalt valida toone; töötas korralikult ja täpselt ning rahuldumata valmis mustritega, tõi töösse alati midagi uut. Marietta istus ka puhkepäeviti Bela kõrvale ja õmbles välja mitmesugust värvi ristikesi oma nukkude salvrätikestele. Meie väike sai toredaid asju, mis olid välja õmmeldud vanema õe poolt: mütsikesi, särgikesi, pluusikesi.

Aprillikuus saime me lõpuks ometi kirja Omar Kurbanovitšilt. Ta kirjutas, et lamab juba teist kuud haiglas, sest ta oli saanud raskesti haavata. Kuid nüüd on ta paranemas. Küll olime me rõõmsad selle kirja üle! Marietta hüppas ja laulis: «Minu isake on elus! Minu isake on elus!»

Kuu aja pärast tuli teine kiri, kuid juba teisest haiglast. Selles mees kirjutas, et on juba terveks saamas ja arvab, et kirjutatakse peagi haiglast välja. Vaatamata neile rõõmsaile teateile, erutasid mõningad read meid siiski väga. Rääkides oma tervisest kinnitas mees, et ta on peaaegu täiesti paranenud, kuid sealsamas teatab möödaminnes, et ta on kehakaalust kaotanud 15 kilogrammi.

«Kuidas siis nii: paranes — ja äkki selline kaalukaotus?» küsisime üksteiselt.

«Nähtavasti amputeeriti tal jalad,» otsustasid pojad, sest et isa polnud ka enne sõda kuigi tüse.

Pole mõtet rääkida, mis meist igaüks üle elas oma hingepõhjas. Kuid me kõik võtsime südame rindu ja lohutades üksteist, rääkisime siiralt, et isegi mõlemate jalgade kaotamine on väiksem õnnetus kui surm, ja millisena isa ka ei tuleks tagasi meie juurde, ta on ja jääb alati meile kõige kallimaks, kõige vajalikumaks inimeseks, ja me teeme kõik-kõik, et ta ei tunneks oma õnnetust.

Ei toonud mingit selgust meie oletusse ka kolmas kiri.

Selles teatas Omar Kurbanovitš meile peatsest jällenägemisest, tõsi küll, väga kurval põhjusel. Osutus, et mees, paranenud pärast haavatasaamist, ei tulnud haiglast välja, sest jäi kopsupõletikku, pärast seda aga määrasid arstid talle kategooriliselt puhkuse tervise parandamiseks, «ja niisiis,» nagu ta kirjutas, «juba üsna peagi jõuan teie juurde, mu kallid — suured ja väikesed!»

Kojusaabumise päevast lubas mees telegrafeerida teelt, ja pikaks venisid, nagu meile näis, lõputud ootamispäevad. Telegramm tuli juuni alguses. Isegi sel raskel sõja-aastal Kinešma näis nagu kaunimana neil soojadel suvepäevadel. Üle meie väikse tänava äärsete puust tarade rippus juba laiaharuliste pärnade tihe lehestik, lõhnas hurmavalt sirel, puhkesid valgete tähekestena õitsele jasmiinipõõsad. Volga kõrgelt kaldalt avardus kaugus, tumerohelised aasad. Tulles töölt koju püüdsin ma alati kasvõi minutikski peatuda, et imetleda seda avarust. Ja iga kord mõtlesin ma sellest, milline õnn oleks: tuua mees siia kaasa ja näidata talle kõike seda ilu ja mulle nii armast ja lähedast Volgat.

Mehe saabumise päeval hakkasid lapsed juba varahommikust alates tuba kraamima. Kõigisse purkidesse, mida aga saime tühjaks teha, panime rohelisi oksi ja lilli. Mina hakkasin tegema oma traditsioonilist nõndanimetatud «torti» leivakuivikuist. Džanik pani uhkusega lauale oma kojutoodu: munad, või, hapukoore, mida ta oli kolhoosist ostnud.

Meest läksime jaama vastu võtma kogu perega. Rong saabus kohale mõneminutilise hilinemisega, kuid näis nagu ootaksime juba mitu tundi. Kõndisime kannatamatult mööda laudplatvormi ühest otsast teise, vahtides teraselt kaugusse, kus polnud nagu kiuste näha mingisugust suitsu.

Kuid viimaks ometi tuli rong. Üksteise järel vilksatasid mööda aknad, lendasid mööda vagunid, mürinaga sõitsid mööda rattad. Ja rong peatus. Me jooksime kiiruga rongi lõppu — ja äkki nägime meile nii tuttavat, nii kallist inimest.

Kõigist ennem viskus isale kaela meist mööda jooksnud Selim, tema järel jooksime juurde ka meie. Katkestades üksteise kõnet, kiirustades ja erutudes külvasime üle ta rohkete küsimustega. Ja alles mõne minuti pärast suutsime end tagasi hoida, jäime vaiksemaks ja hakkasime pinguldatud huviga silmitsema tema kõhna, kahvatut nägu, tema halli, päevi näinud sinelit kaitsevärvi lõkmetega, kirsast sõdurisaapaid ja pleekinud pilotkat.

«Kas see on meie uus perekonnaliige?» rääkis mees sõbralikult naeratades ja suudles Inakest. «Õnnitlen! Õnnitlen!»

Ma vahetasin poistega omavahel rõõmsaid pilke: «Kõhn, kahvatu, kuid käed ja jalad on alles. Mida siis veel vaja?» ütlesime me üksteisele silmadega.

Siis lapsed äkki taibates tirisid isa käest ära seljakoti, ja me kõik hakkasime minema kodu poole.

Sel päeval heitsime hilja magama. Ja kõik oli nagu ma tahtsin, nagu ma mõtlesin. Käisime mehega koos järsakulgi vaatamas

Volgat, lastega hullas ta nagu alati, jõime teed ja sõime kuivikuist tehtud «torti», ja õhtul, istudes kõik koos, aina rääkisime. Kuulnud üksikasjaliselt kõike meie elust-olust, jutustas Omar Kurbanovitš meile kaua frondist, lahinguist, millest ta oli osa võtnud, inimestest, kellega ta oli kohtunud ja tuttavaks saanud, ja neist, keda polnud enam elus. Teda kurvastas väga pealesunnitud puhkus ja vaatamata kõigile jällenägemisrõõmudele hakkas ta juba esimesest päevast arvestama, kui palju tal on jäänud päevi ärasõiduni, väeossa tagasiminekuni. Valinud sobiva aja, küsis Džanik talt:

«Aga kuidas jääb minuga, isa? Sa ju ütlesid, et mina lähen ka frondile... Vaata kui palju kommunistlikke noori on juba seal. Ma olen ammu juba 16 aastat täis; kuipalju ma siis veel pean ootama?»

Isa pani talle käe õlale.

«Džanik, ega siis mina sind selles ei takista? Sa lähed armeesse, ma olen selles kindel. Ole ainult selleks valmis. Sa isegi ei kujuta endale ette, kui vajalik on sõjas vastupidavus, karastatus, keskendumisvõime. Ja kui sa tahad sõdida nagu kord ja kohus, siis pead sa endas kasvatama neid omadusi, ja see on sulle ettevalmistuseks sõjaväeteenistusele — ja heaks ettevalmistuseks!»

Pärast isa siiasõitu hakkasid Selim ja Džanik veel rohkem töötama, ei öelnud millestki ära ja asendasid ükskõik keda.

Nad tahtsid teha kõike võimalikku, et tagada isale normaalne toitumine ja hea puhkus sel raskel sõja-ajal.

Selim hakkas käima veel ka ajutistel töödel: kord seakasvatuse sovhoosis, kord linnufarmis. Seal kaubastati talle tema tööliskaardi alusel ja anti vahel lihatalongiga isegi kas kana või siis mune. Mees hakkas märgatavalt kosuma. Kui haige rindevõitleja sai ta lisaks sõduripajukile veel ka sööklast lisalõunaid, mida Bela käis ära toomas. Põsed muutusid mehel veidi ümmargusemaks, huuled roosamaks, kuid sõjaväe arstlik komisjon, kuhu mees läks pärast oma kuuajalist puhkust, tunnistas ta ajutiselt töövõimetuks ja teda ei lastud väeossa, vaatamata kõigile tema protestidele. Veel enam, arstid otsustasid paigutada tema uuesti haiglasse, sest neid tegi tõsiselt rahutuks tema kopsude seisund.

See arstliku komisjoni diagnoos häiris muidugi ka meid. Ainukene asi, mis meid lohutas, oli see, et haigla, kuhu Omar Kurbanovitš saadeti, asus siinsamas, Kinešmas, ja me võisime oma haiget näha iga päev. Haigla asus meie lähedal ja meie Belaga käisime iga päev pakki viimas, ehkki toitlustamine oli haiglas väga hea. Me saime sõpradeks haavatutega ja meie, eriti Belake (mina olin tööl lasteaias), veetsime kogu oma vaba aja oma uute sõpradega. Me lugesime neile ajalehti ja raamatuid, kirjutasime kirju, täitsime nende pisisoove.

Inakese viisime lastesõime, kus ta viibis hommikust kuni hilisõhtuni. Marietta käis endistviisi lasteaias ja tulnud koju, tuli alati minuga koos haigla aeda «isa vaatama», kes käis enne õhtusööki seal jalutamas.

Niipea kui mehel lubati haiglast lahkuda, hakkas ta uuesti tegema ettevalmistusi kiireimaks ärasõiduks frondile, ehkki arstlik komisjon pikendas jälle ta puhkust.

Ei perekonna lähedus ega arstide keelitamine suutnud muuta mehe otsust. Ja me saadame jällegi isa. Viimased ettevalmistused, viimased sõnad ja õpetused. Meie pärast oli mees seekord rahulik. Ta veendus ise, et katsumused ei nõrgestanud meie väikest kollektiivi.

«Noh, sooritasite eksami,» ütles isa, sasides Selimi tihedaid juukseid. «Vaadake, et te ka edaspidi ei anna alla. Igaüks seisku kindlalt oma postil — see on nii sõja- kui ka rahuaja seadus!»

Seekord lisandus Omar Kurbanovitši vähestele asjadele veel üks küllaltki raske kompsuke. Igaüks lastest tahtis kasvõi mingisugustki kingitust saata isa lahingusõpradele, kellest ta jutustas oma Kinešmas viibimise ajal nii palju head. Kõige kergem oli seda teha Belakesel, kes õmbles välja nende jaoks umbes kümme tubakakotti ja palistas terve tosina taskurätikuid.

Kuid ei jäänud Belast maha ka poisid. Nende päevade jooksul koguti kokku märkmikke, kirjapaberit, paberosse. Kõik see, pakitud eraldi pakki, anti lõpuks üle Omar Kurbanovitšile.

Meiega hüvasti jättes kinnitas mees veel kord varem antud lubadust:

«Kui jõuan Moskvasse, siis astun sisse oma rahvakomissariaati ja palun teid kutsuda koju. Tahan, et te koliksite ennem üle, kuni Džanik on veel teiega ja võib teid abistada. Paigutab teid ümber — las siis hakkab ajama oma arvelevõtmise asju. Ma mõtlen, et teda nüüd võetakse!»

Tühjana ja nukrana näis meile meie väike toake pärast Omar Kurbanovitši ärasõitu. Kõik meenutas meile tema äsjast siinolekut: küll lõpetamata kiri, mis oli unustatud lauale, küll omatehtud mänguasi, mille ta oli teinud Mariettale, küll vanad sõrmkindad, mis tulid päevavalgele teiste asjade seast. Ja nagu alati, kerkis peataoleku või nukruse hetkel eriti eredana silme ette Moskva: Kreml, tema rubiintähed, tema sakilised müürid, sillad, mis viisid üle Moskva jõe, sügiseste bulvarite kolletav rohelus. Unistused väljakutsest, peatsest ülekolimisest Moskvasse muutusid meie õhtuste vestluste peamiseks sisuks.

Siin aga saime me veel kirja Marusjalt, meie väikselt vahvalt naabrilt:

«Kallis Klavdia Vassiljevna!» kirjutas ta. «Eile oli ootamatu rõõm: Omar Kurbanovitš andis mulle üle Teie kirja ja võtmed. Ta ütles, et Teie siiakutsumise asi oleks nagu otsustatud ja ma võin loota lähemal ajal Teid ja lapsi jälle näha. Ma olin sel päeval rõõmust nagu meeletu ja kuigi mul kodus pole sugugi lõbus (vanaisa on ikka veel haige), oli mul tahtmine sel õhtul kogu aeg laulda nagu kunagi enne sõda ema juures. Kallis Klavdia Vassiljevna! Sõitke! Sõitke tingimata! Paljud moskvalased on juba tagasi koju tulnud; pärast seda, kui me kihutasime röövvallutajad Moskva alt

minema, on kõigil meeleolu uljas ja ülev. Olen kindel, nälga te ei jää. Nüüd on meil kõigil juurviljaaiad. Iga tükikese maad kasutame ära kartulite ja juurvilja alla. Isegi väikestele väljakutele on rajatud peenrad. Pole viga! Pärast sõda istutame kõik jälle lilli täis, aga praegu on kartulid vajalikumad. Öelge Mariettale, et ma hoidsin talle kõige paremad porgandid. Sellised, mida ta armastab.

Kallis Klavdia Vassiljevna! Ma käin praegu sageli haiglas, loen haavatuile, kirjutan neile kirju, kuid õpinguid ei jäta hooletusse. Ma mäletan, kuidas Te mulle rääkisite, et ma tingimata õpiksin.

Sügisel lähen ma õhtukooli; räägitakse, et meie rajoonis avatavat see peagi. Praegu aga loen ma palju, iseenda jaoks, kuid peamiselt — haavatuile. Siin on väga häid inimesi. Ma kohtasin omakandi meest — seersant Aljoša Voronkovi. Ta on samuti Smolenski lähedalt ja me vestleme temaga palju oma kodukohast ja loodame peagi pöörduda sinna tagasi. Ta on väga raskelt haavatud ja ei tea veel, kas tal jäetakse käsi otsa. Ma olen talle palju jutustanud Teist ja Teie lastest, ja ta saadab teile kõigile terviseid ja palub end lugeda teie tuttavaks. Mina aga suudlen Teid ja ootan Teie siiasõitu. Teie truu Maria.»

Oktoobri esimestel päevadel saime väljakutse. Kiiresti korraldasime oma asjad Kinešmas ja sõitsime Moskvasse.

IV

Moskvasse jõudsime me hästi. Jaamas oli meil vastas Marusja ja me jõudsime õnnelikult Sokolnikisse. Korteris oli meil kõik korras. Marusja oli juba varem kõige eest hoolitsenud. Ta oli puhkepäeva jooksul teinud kõik puhtaks. Ta polnud unustanud ka Bela vaasikest, selles punasid jälle, nagu varemgi, värsked vahtralehed.

«Kas näed, emake, ma ju rääkisin sulle, ma ju rääkisin. Ja kõik on nii, kuidas ma ütlesin! Isegi lehekesed on kohal,» vaimustus Bela, hakates peaaegu käsi plaksutama.

Ma võtsin tal õlast kinni ja pöörasin teda Marusja poole.

«See on sellest, et meil on sõpru. Kui meil poleks olnud sõpru, poleks sul olnud neid lehekesi, ega meil kõigil — seda soojust, mis meid nii soojendab ja ergutab. Ja võib-olla poleks olnud rohkematki . . .»

Bela noogutas tõsiselt pead ja võtnud Marusjal kaela ümbert kinni, suudles teda tugevasti. Kahjuks tumestas meie siiasõitu kohe ootamatu õnnetus: Inake haigestus raskesti, nähtavasti külmetus ta teel. Arsti diagnoos oli: mõlemapoolne kopsupõletik. Tütre haigus sidus mind kohe käsist. Töö peale ei saanud mõeldagi. Mul oleks olnud raske koduski, kui poleks olnud lapsi, kes kohe tulid mulle appi.

Nad tegid kõike, mis oli neile jõukohane. Nad aitasid mul valvata haige tütre voodi juures, kutsusid arsti, jooksid apteeki, koristasid tube, kütsid väikest ajutist toa-ahju, hankisid selle jaoks kütte-

materjali. Ja nagu alati, olgu nii raske kui tahes, tehti see ära vaimustusega, just nagu oleks raskuste ületamises endas juba võit. See rõõmustas mind väga, kuid tõtt öelda, ei pannud mind mitte sugugi imestama.

«Teha, ja teha lõpuni» — selline loosung rippus juba ammu enne sõda Džaniku töölaua kohal. Ma ei mäleta, kust ta võttis selle mõttetera, kuid see väljendas väga ilmekalt nende nõudmiste kogu olemust, mis esitas meie perekond ühtviisi nii oma täiskasvanud kui ka alaealistele liikmetele.

Alustatud töö tuleb lõpetada võimalikult paremini — see oli meie põhiprintsiibiks. Igaüks meist mõistis, et ei tule võtta mittejõukohaseid ülesandeid, aga kui juba võeti raskem töö, siis oli vaja selleks rakendada kõik jõud, kuid sihile tuli jõuda võitjana. Hoolikalt pesta tass viieaastaselt, kohusetruult teha õppeülesanne kaheksa-aastaselt — kõik see kasvatas nõudlikkust enda vastu. Seepärast täitsid meie lapsed auga tõsised, keerukad ülesanded, mida nende ette seadis hiljem elu; siin tuli appi uus tunne — kodaniku kohusetunne kodumaa vastu.

Džanikut häiris üks asi: jälle tal ei õnnestunud pääseda frondile. «Oota!» öeldi talle sõjakomissariaadis, ja ta tuli koju tagasi väga kurvana ja erutatuna.

Tuli uuesti asuda tööle, mida ta ka sai telefonijaamas montöörina — oma uuel erialal. Selim, kes oli kuuendas klassis ettenähtud eksamid sooritanud juba Kinešmas, astus, kuigi hilinemisega 370. kooli seitsmendasse klassi.

Juba 1942. aasta algul oli 370. koolis organiseeritud kolm töökoda: kunstiateljee, õmblus- ja mänguasjade-töökoda, milles lapsed töötasid suure vaimustusega. Ma külastasin sageli seda kooli ja vaatasin suure rahuldustundega nende töökodade tööd. Suure Isamaasõja raskeil päevil oli selline töö alaealistele eriti kasulik, sest et ta organiseeris neid õppetööst vabal ajal, rahuldas mõningal määral nende soovi olla kasvõi kuidagiviisi kasulik oma kodumaale. Iga uus paar pehmeid tuhvleid või labakindaid, mis tehti rindevõitlejatele, iga uus nukk, mis tehti lastekodule, iga meie kangelaste portree, mis lõpetati, kutsus esile kogu töökojas vaimustusetormi.

Töötada püüdsid lapsed võimalikult paremini, hoolikamalt ja nende asjad tõepoolest õnnestusid enamikul juhtudel; vaatamata juhuslikule materjalile olid nad tehtud maitsekalt. Eriti suurt püüdlikkust näitasid noored kunstnikud Isamaasõja kangelaste kujutamisel. Mälestus kapten Gastello kangelasteost, kes oli kunagi selle kooli õpilane, näis seisvat lakkamatult nende silmade ees, ja polnud võib-olla ühtegi kunstiateljees töötavat õpilast, kes poleks püüdnud kujutada seda kangelast või tema hukkumismomenti.

Minu tuttavate perekonnas hoitakse veel tänini alal Gastello portreed, mille on maalinud vineerile nende poeg, Selimi kaasõpilane. Vaatamata noore kunstniku kogenematusele on portree maalitud suure innu ja hooga.

Esimestel päevadel pärast kooliastumist käis Selim ringi särava,

õnneliku näoga nagu sünnipäevalaps. Pole ju nali! Ta on jälle Moskvas, jälle koolis, sõprade keskel, ta on jälle lülitunud ühisesse töösse! Muidugi oleks parem olnud tagasi pöörduda endisse kooli, kus on nii tuttav ja kallis iga nurgake, parkettpõranda iga ruuduke, kuid sinna on praegu paigutatud sõjaväeasutus.

Kuid uus kool pole ka lihtne kool, vaid Puškini-nimeline kool, millele Selim on samuti uhke.

Õpilaste seas on palju vanu sõpru, õpetajate personali hulgas palju endisi õppejõude, vahetundidel samuti lõbus, seintel samasugused kaardid, nüüd punaste lipukestega, mis näitavad meie vägede edasiliikumist. Tõsi, tuttava tädi Maša asemel on korrapidajaks uus tädi Njura, vahetunnil aga ei kohta enam Pjotr Ivanovitšiga; ta on nüüd frondil.

Anastassia Ivanovna, kuigi pole nende koolis, käib siiski sageli meil, samuti nagu teistegi oma õpilaste vanemate juures, selleks et keskustleda laste edusammudest ja ebaõnnestumistest.

Heameelega läks õppima ka Belake, kes astus V klassi. Haigus, esimesel pilgul, just nagu ei jätnud talle erilisi jälgi ja Belal oli algul kerge õppida. Kuid Selimi eeskuju, kes võttis peale õppetöö endale lisakoormuse, ei andnud talle rahu. Bela tahtis ka iga hinna eest saada «tõeliseks tööinimeseks», nagu ta ise väljendas, ja ta ei jäänud enne rahule, kui ma polnud teda pannud Pioneeride Majja — kudumistööringi, kus valmistati sooje asju rindevõitlejatele. Nii töö ise kui ka tööliskaardid rõõmustasid tüdrukut väga, andsid talle suurema kaalu oma silmis. Tööringist tuli ta alati koju elavana, uudiste tagavaraga. Nii hakkasid lapsed õppima ja töötama. Mina jäin nooremate tütarde juurde ja võtsin tööd koju.

Meie perekond elas sel ajal köögis, sest et keskküte oli rikkis. Me kütsime raudahju.

Pannud Inakese ja Marietta magama, istusime endistviisi ümber laua ja rääkisime klaasi kuuma tee ja õhukese viiluka musta leiva juures jälle sellest, mis meid erutas sel ajal: kõige rohkem muidugi sõjast, Informbüroo teadetest. Palju huvitavat tõi alati Selim. Ta jutustas meile nii töökodadest, tundidest kui ka tööst koolis, mida õpilased võtsid meeleldi enda peale: klasside ja koridoride koristamine, puude saagimine, küttematerjali kohaletoimetamine. Kõik need kohustused jagasid vanemate klasside õpilased omavahel ja nagu näha polnud juhust, et keegi oleks ära öelnud temale pandud kohustustest. Ei katkenud ka minu side kooliga.

«Ema,» rääkis mõnikord Selim, «täna õhtul tuleb sulle meie direktor külla.»

Varvara Valentinovna oli alati teretulnud külaline. Sel raskel ajal hindasime meie, vanemad, eriti tema tähelepanu, tema hoolitsevat suhtumist oma kasvandikesse.

Ta teadis kõike oma õpilaste perekondadest: kes on frondil, kas on teateid, kas kõik perekonnaliikmed on terved.

Ja kuidas mõjusid meile, vanematele, tema lõbus naer, tema naljad, tema tähelepanu meie «kitsaskohtadele». Võtnud istet

Marietta väiksele toolikesele (millegipärast meeldis talle eriti see koht), veetis ta meil kaua aega, soojendades end raudahjukese juures. Ja millest kõigest me küll ei rääkinud temaga! Kuipalju tähelepanelikkust, tarkust, sooja suhtumist inimestesse oli tema sõnades! Kuidas mind alati abistasid tema nõuanded ja kui tugevasti toetasid mind tema sõbralikud käed.

«Kirja Omar Kurbanovitšilt saate te peagi, tingimata saate,» kinnitas Varvara Valentinovna. «Aga kas te teate, Klavdia Vassiljevna, et hea perekond on sama, mis üksmeelne kollektiiv koolis. Kõik on üheskoos ning kõigi ees on üks ja seesama siht. Ega inimeste kohta, kes on seotud sama tegevuse ja samade mõtetega, asjata öelda, et nad on kui üks perekond. Ja nagu alati, kasvavad üksmeelsest perekonnast ka head lapsed. Mina vähemalt olen alati selliste laste pärast rahulik.»

Õhtuti astus meie juurde sisse ka Marusja, minu «kasutütar», nagu me teda kutsusime. Ta kiindus ka tõepoolest ikka rohkem ja rohkem meie perekonnasse, kes millegagi meenutas talle tema oma perekonda, kellest teda on nii julmalt eemale kiskunud sõda. Ükskord tõi ta meile ka oma kodukandist pärineva noore seersandi Aljoša Voronkovi. Me olime temaga tuttavad Marusja kirjade põhjal ja olime väga rõõmsad tema külaskäigu üle. Eriti rõõmustasid tema tuleku üle poisid, kes külvasid ta üle tuhandete küsimustega frondi, lahingu kohta, kus ta sai raskesti haavata, luure kohta, millest Aljošal tuli osa võtta.

Kuid uus kurvastus tabas meie perekonda. Peagi hakkasin märkama, et Belaga pole kõik korras. Ei jäänud mulle märkamatuks ka tema närvilisus õppetundideks ettevalmistumise ajal ja mulle mõistmatud mõttesse süvenemise momendid. Kuid ühel õhtul hakkas ta mulle ise rääkima:

«Emake, no mispärast olen ma jäänud nõnda juhmiks? Kui õpetajad räägivad, saan kõik aru, aga kui küsivad — ei oska vastata. Eile sain teise «kahe» aritmeetikas,» ja siin hakkas ta valjusti nutma. Ma rahustasin teda suure vaevaga.

«Sa oled kindlasti väsinud tööst töökojas,» rääkisin ma talle. «Sa pead jätma töö kõrvale, siis läheb õppimine kergemaks.»

Ära jääda töökojast Bela muidugi ei tahtnud, kuid suuri vaevu ma suutsin teda siiski veenda, et tal tuleb seda teha. Kuid ka ilma töökoja tööta ei läinud asi paremaks. Õppimine muutus Belale ikka raskemaks.

Tuli pöörduda arsti poole. Professor, kellelt me küsisime nõu, keelas kategooriliselt tal mõneks ajaks õppimise koolis.

«Pole viga, ärge muretsege, emake! Aja jooksul läheb see kõik mööda, kuid praegu on vaja teda hoolega hoida. See on komplikatsioon pärast malaariat ja kuni mälu pole tulnud tagasi, on tal vajalik tegelda millegi muuga. Väga hea oleks talle praegu mingisugune käsitöö. Mahajäävuse õppimises teeb ta aja jooksul kindlasti tasa, seda ma teile luban.»

Veenda Belat, et ta jääks koolist ära, polnud muidugi kerge;

ainuke, mis teda rahustas, oli lootus, et ta võib peatselt tagasi minna kooli. Selle lootusega hakkas ta seniks jälle töötama õmblustöökojas.

Nii me elasime kuni uue, 1943. aastani. Kes meist ei mäleta seda unustamatut talve, Stalingradi talve, meie pealetungide talve? Kõigile oli selge: sõjas algas uus periood. Võit, milles me olime kindlad juba varem, muutus veel lähemaks, veel käegakatsutavamaks. Ja küllap vist meie näärikuuskki näis seepärast 1943. aastal meile eriti õnnestununa ja rõõmsana. Nii meie perekond, Marusja, meie uus tuttav Aljoša kui ka laste koolisõbrad — kõik olid ühtviisi rahul meie ühise peoga. Me kõik võtsime uusaastat vastu lootusega meie võidusse, sõja peatsele lõpule.

Ja nii mõistetavatena näisid mulle seepärast Džaniku sõnad, kui ta, soovinud head ööd, ütles mulle silmi vaadates:

«Ema, ma tahan homme jälle minna sõjakomissariaati. Võibolla õnnestub, mis sa arvad? Ma otsustasin seekord olla järeleandmatum, ega nad ometi jälle ära ütle. Ma ootan niikuinii juba kaua.»

«Hästi, mu poiss, sul on õigus,» ütlesin ma.

Järgmisel päeval tuli ta tagasi rõõmsana.

«Võeti arvele! Võeti arvele! Mulle öeldi, et ma oodaku kutset.»

Mõne päeva pärast avaldati teade tema aastakäigu noorte sõjaväkke kutsumise kohta. See kiirendas sündmuste käiku ja Džanik läks armeesse koos omavanustega. Kui hästi ma mäletan seda päeva!

Minu laste endises koolis, suures toas, nii tuttavas, mis oli veel hiljuti klassiruum, tungles noorsugu. Paugutati uksi, läks sisse ja tuli välja noormehi kõrvaltoast, kus töötas arstlik komisjon. Ukse juures ootasid neid emad. Ja sellest uksest väljus lõpuks ka Džanik.

Ma jooksin ta juurde.

«Kõlbulik!» vastas ta uhkelt.

«Ja veel kui kõlbulik!» lisas talle sõjaväelane, kes väljus tema järel sellestsamast uksest. «Kas teie olete tema ema? Hea, väga hea! Kus ta teil kasvas? Kas tõesti linnas? Ta on ju väga terve ja hea kehaehitusega. Ja ka kasvul pole tal viga — 180 sentimeetrit. Oleks meil selliseid rohkem,» lisas ta.

Ma vaatasin enda ümber. Tõepoolest, Džanik paistis teiste seast eriti silma nii oma kasvu kui ka tervisliku ilme poolest. Viimasel ajal ta muide muutus eriti tugevaks. Füüsiline töö vabas looduses kuuma ja külma käes, vihma ja tuule käes karastas teda nagu näha veel rohkem. Ma vaatasin temale sügava rahuldustundega ja mõtlesin, et ka frondil on tal seetõttu kergem taluda kõiki sõjaraskusi, temal, kes on lapsepõlvest alates karastatud ja õpetatud distsiplineerituks ja töökaks.

Džaniku mobiliseerimisest kuni tema ärasõiduni möödus ainult mõni päev. Ettevalmistused teeleminekuks läksid lihtsalt ja kiiresti. Minu imestuseks osutus, et peaaegu kõik vajalik oli Džanikul juba varem välja valitud ja pakki pandud: paar pesu, käterätik, habemeajamistarbed, mõned fotod, nende hulgas muidugi ka meie perekon-

napildid, lemmikraamat Ostrovski «Kuidas karastus teras» — kõik see oli korralikult paigutatud tema seljakotti. Ma mõistsin, et Džanik, valmistudes juba ammu frondile minekuks, elas mitmel korral üle oma kujutluses nii ärasõidu, hüvastijätu perekonnaga kui ka ettevalmistused. Ta elas juba ammu nende mõtetega, ammu juba astus ta üle meie koja läve, et tulla koju alles pärast võitu vaenlase üle.

Jättes hüvasti Selimiga ütles ta:

«Noh, vend, nüüd usaldan ma perekonna sinu hoolde. Sina jääd nüüd majja ainukeseks meheks. Kirjuta kõigest üksikasjaliselt ja niipea kui oled saanud minu aadressi, hakka kohe kirja kirjutama. Peamine aga — hoia ema!»

«Hoolitseda perekonna eest ja kõigest üksikasjaliselt ette kanda, seltsimees tulevane komandör!» raporteeris Selim vahvasti, võtnud valvelseisaku ja tõstnud käe mütsi juurde.

Me kõik naeratasime tahtmatult tema nalja üle ja palusime ka Džanikut ikka ja alati kirjutada. Džanik saadeti ära tema endisest koolimajast, kus nüüd oli sõjakomissariaat. Samuti nagu isagi, ei lubanud ta meid kedagi saatma tulla. Samuti nagu isalegi, vaatasime talle tagant järele, seistes koolimaja seina ääres.

Ta läks uljana ja kindlana, näis, et ta oli kõigist pikem. Ja samuti nagu tookordki, ma ei nutnud; naeratades noogutasin talle, kuid koju pöördusime me vaikivatena.

Nüüd oli kõige vanemaks Selim. Esimesel hommikul kooli minnes ütles ta mulle:

«Ema, ma loodan, et sa ei hakka närvitsema, muidu jääd veel haigeks ja mul tuleb sinu eest vastutada kahe sõjamehe ees. Ma olen nüüd ju perekonnapea: kas tahad või ei taha, aga sa pead minu sõna kuulama.»

Ma ei saanud muigeta vastata tema naljale ning tõsiselt lubasin talle olla südi ja võimalikult lõbus.

Ma töötasin jälle lasteaias. Tööd oli palju, kuid siiski suutsin leida vähesel määral aega tööks kooli lastevanemate komitees, kelle aktiivi ma kuulusin. Praegu on endale raske kujutleda kõike, millega meil tuli tegelda tol ajal: küll õpilaste kodude külastamisega, küll nende olustikuliste ja materiaalsete vajaduste väljaselgitamisega, küll toitlustamise organiseerimisega, küll korrapidamisega teatavail juhtudel. Nagu varemgi, püüdsin ma oma lapsi samuti kaasa tõmmata sellest ühiskondlikust tööst osavõtmisele, ja nad täitsid meeleldi kõiki ülesandeid.

Ma tahtsin, et lapsed ka saaksid selgesti aru, nagu seda mõistsin mina, millist osa etendab perekond koolilapse elus, kui tähelepanelikult on vaja suhtuda alaealise ellu väljaspool kooli, ja seepärast kasutasin iga võimalust, selleks et panna ka oma lapsi tähelepanelikult vaatlema oma kaasõpilaste elu väljaspool kooli. Ja tõepoolest, see andis väga palju. Üleannetu, mõnikord oma üleannetuses või kangekaelsuses mõistmatu kaasõpilane muutus pärast tema perekonna külastamist, pärast tema eluga, mõnikord väga raske ja

keerulise eluga tutvumist mõistetavaks. Ja siis leiti selle üleannetu jaoks häid sõnu ja sooja suhtumist, abistati teda, ning see muutis kohe kõigiti laste vastastikuseid suhteid.

V

Veel Kinešmas olles saime me mehe käest frondilt kirja, ent sellest ajast saadik polnud meil enam mingisuguseid teateid temast. Me kõik mõtlesime, et teda pole enam elus, kuid kõvasti sellest me ei rääkinud.

Korraga 1943. aasta märtsikuus saime me kaardi, mis oli üpris kulunud ja kortsunud, laialiläinud tindiga ja paiguti mitteloetavate sõnadega, kuid kahtlemata kirjutatud mehe käega ja kandis kuupäeva 3. veebruar.

Postkaart oli julgustav ja rõõmustav. Selles kirjutas Omar Kurbanovitš võidust Stalingradi all, lahinguist selle linna pärast, millest võttis osa ka nende kaardiväe-diviis, meie armee ennastsalgavast võitlusest, «kotist», millesse langesid vaenlase eliitväeosad. Kõigest sellest teadsime me muidugi juba ajalehtede ja raadioteadete kaudu, kuid siin me kuulsime osavõtjalt, ja see oli eriti huvitav. Muidugi mõista küsis Omar Kurbanovitš perekonna kohta: Džanikust, Selimist, tütardest, ja kirja lõpus avaldas kindlat arvamust peatsest ja rõõmsast kohtumisest.

See postkaart tuli just siis, kui ma olin üksinda kodus. Rõõmupisarad tungisid mul kurku, ma tahtsin naerda, rääkida, kuhugi joosta. Ja ma ei pidanud vastu. Haaranud postkaardi, tormasin kooli, kus õppis Selim. Ta oli töökojas. Ma kutsusin ta välja ja ulatasin vaikides postkaardi. Ta luges kaua kustunud ridu ja kui ta lõpetas, nägin, kuidas tema tumedad silmad hakkasid särama ja põskedesse tõusis vaevaltmärgatav puna.

«Elus,» ütles ta, vaadates mulle otsa õnnelike silmadega, «pane postkaart ära ja hoia seda alles!»

Mõne päeva pärast kohtasin ma kunstnikku, kes juhatas töökoda, kus töötas Selim. Ta tervitas mind alati sõbralikult ja küsis, kuidas ma elan ning kas on kirja frondilt.

«Meie Selim on muutunud kuidagi väga lõbusaks. Neil päevil joonistas ta vaheajal kogu aeg tahvlile kellegi profiili. «Keda sa, Selim, joonistad?» küsisin ma temalt. «See on isa profiil,» vastas ta mulle ja kohmetus kuidagi. Ma ei hakanud temalt selle kohta enam rohkem küsima,» lõpetas Aleksander Semjonovitš.

Ma jutustasin talle, et sain neil päevil postkaardi.

«Kuid Selim ju mulle sellest midagi ei öelnud,» kurtis kunstnik.

Õhtul küsisin ma Selimilt, miks ta midagi ei öelnud Aleksander Semjonovitšile meie rõõmu kohta.

«Ema! Ma ei või ju sellisel ajal väljendada oma õnne! Mõnedel meie lastest on isad langenud.»

Kool, kus Selim õppis, oli seitsmeklassiline ja algul seal polnud komsomoliorganisatsiooni, kuid peagi tegi komsomoli rajoonikomi-

tee ettepaneku see luua. Selim oli üks esimestest koolis, kes astus kommunistlikuks nooreks. Palju tegid komsomoliorganisatsiooni loomiseks Selimi seltsimehed — Nikolai D. ja Aleksander R. Oma astumist kommunistlikuks nooreks elas Selim eriti sügavalt läbi.

«Emake!» ütles ta mulle, «sa ainult mõtle! Mina olen kommunistlik noor! See tähendab: ma pean palju-palju töötama enda kallal, et olla selle nimetuse vääriline. Küll olen ma õnnelik, ema!» lisas ta ja võttis mul tormiliselt ümbert kinni ja suudles mind. «Nüüd võid sa mulle esitada suuri nõudeid.»

Me tähistasime Selimi astumist kommunistlikuks nooreks. Sel õhtul riietusime pidulikult. Ma küpsetasin riivitud toorest kartulist pannkooke, mida Selim siis väga armastas. Köögis, kus küdes meie ajutine toa-ahi, oli soe ja mugav. Me istusime laua äärde. Ina ronis Selimile põlvele, Marietta surus põse vastu Selimi õlga, Belake valis hoolega talle kõige krõbedamad koogid, kuna Selim säras nagu sünnipäevalaps.

Juba samal päeval kirjutas ta sellest isale ja Džanikule. Džanik vastas Selimi kirjale telegrammiga: «Kommunistlikule noorele kommunistliku noore vennalik tervitus. Džanik.» Selimit rõõmustas see telegramm eriti. Ta luges meile seda mitu korda valjusti ette ja pani seejärel ära.

Džanikult tuli sel ajal kirju kaunis sageli. Esitan väljavõtte ühest neist:

«Ema, meid aina õpetatakse, aga frondile ei saadeta, ja see on ainuke, mis mind kurvastab, ja see on ainus, mida ma võin sulle kaevata. Ülejäänud on meil kõik väga hea ... Poisid on suurepärased, kõik nagu minagi, aina mõlgutavad mõtteid, et neid viidaks üle. Kui me palume polkovnikut saata meid kiiremini frondile, siis ta naeratab ja ütleb: «Kui õpite täiuslikult relva käsitsema ja hästi juhtima, siis saadan. Praegu on teist aga vähe kasu, võite häbi teha.» Suurem osa päevast on meil taktikaline õppus. Siin ma sain tuttavaks väga toreda poisiga, ta on ka moskvalane, tema nimi on Ženja G. Ta on mu voodinaaber, me oleme temaga alati koos — nii päeval kui ka öösel. Loodan, et polkovnik saadab meid peagi frondile.

Sinu poeg Džanik.»

Peale meie sai Džanikult sageli kirju ka Marietta. Džan kirjutas talle üsna pikki kirju, arvestades alati tema maitset ja arusaamist. Ta kirjutas talle suurte trükitähtedega, kaunistades kirju naljakate joonistustega, mida Mariettake armastas eriti kaua vaadata. «Mariettake, palun sind väga hoolitseda paremini oma väikse õekese eest, et ta oleks vaat selline (joonistus, mis kujutab ümmargust, kuusarnast näokest), aga mitte selline (pikaks venitatud näoke), ja vaata, et ema ära ei väsiks. Sa oled nüüd ju täiesti suur ja ma jään sinu peale lootma. Ma siin jutustan kõigile oma seltsimeestele sinust ja loen neile sinu kirju. Nad ka saadavad sulle terviseid. Ole terve, suudle Inakest.

Sinu vanem vend Džanik.»

Marietta luges neid kirju ise, vedades suure hoolega sõrmega ühelt sõnalt teisele. Kirjad ta kirjutas Džanikule ise, trükitähtedega. Muide, sagedamini kirjutas Marietta ainult esimese sõna «Džanik», seejärel aga läks kohe kiiresti üle dikteerimisele, mille põhjal meie kirjutasime, püüdes iga tema sõnakese täpselt edasi anda.

Mehelt tuli kirju harva ja suure hilinemisega. Igas kirjas oli soe, sõbralik kirjake Mariettale. «Marietta, minu hea tüdruk, ole pai laps ja täida kõik ülesanded, mis annavad sulle ema, Selim ja Bela, täpselt nagu sõjaväelane. Ma sõidan koju, niipea kui oleme kõik fašistid puruks löönud. Suudle Inakest ja hoia teda — sinu isa.»

Tuli kevad! Koos ühe oma koolikaaslasega otsustas Selim õppida suvel, selleks et kiiremini lõpetada kooli. Suve jooksul pidid nad läbi võtma VIII klassi programmi. Eksternaadis tutvus ta Ljova K-ga, kellega tal algas hea sõprus.

Õppetöö oli pingeline, sest et materjal võeti läbi 2—3 korda kiiremini kui harilikus koolis. Peale õppetöö tuli Selimil sel suvel tublisti töötada. Samal kevadel eraldas kalatööstuse rahvakomissariaat meile maatükikese — kolm sajandikku — juurvilja kasvatamiseks ja andis kartuleid mahapanekuks. Maa künti üles traktoriga, nii et meie asi oli ainult maa väetada ja kartul maha panna. Selle asjaga tegeles täielikult Selim. Aiamaa asus kaunis kaugel Moskvast. Oli vaja sõita linnalähedase rongiga ja seejärel minna 7 kilomeetrit jala. Puhkepäeviti sõitis Selim aiamaale varahommikul ja tuli tagasi alles öösel viimase rongiga. Kui juba oli vaja kartuleid kitkuda umbrohust puhtaks ja mullata, siis võttis Selim endaga kaasa ka Belakese. Mind aga ei lubanud Selim aiamaale sõita, ja ma pean tunnistama, et kuni sügiseni ma isegi ei teadnud, kus asus meie maatükk. Kõik tegid laste käed.

Peale selle osutati meile suurt abi. Lastele sain ma sageli ordereid jalanõude, pesu ja pealisriiete peale. Erilist tähelepanu osutas kalatööstuse rahvakomissariaadi parteiorganisatsiooni sekretär. Ta ei keeldunud kunagi mind vastu võtmast; ma läksin tema juurde nõu küsima ja kui oli vaja, siis abi paluma. Ta teadis alati, mis toimub tema kaastöötajate-rindevõitlejate perekondades, ja kui mul haigestus Inake, andis ta rahalist abi, mis võimaldas tüdrukule kindlustada vajalikku toitu ja ravimist. Ja nii suhtus ta kõigisse rindevõitlejate perekondadesse, kelle jaoks, vaatamata oma suurele töökoormusele, leidis ta alati aega ja vajalikke vahendeid.

Saabus sügis. Me saime oma aiamaalt suure kartulisaagi. Kui rindevõitlejate perekonnale anti meile kapsaid, porgandeid, peete rahvakomissariaadi ühiselt juurviljapõllult, nii me saime endale suure tagavara produkte talveks.

IX klassi läks Selim, nüüd juba koos Ljova K-ga, jälle oma 370. kooli, mis avas tolleks ajaks VIII ja IX klassi.

Selim valiti klassi kommunistlike noorte organisaatoriks. Selleks ajaks tugevnes komsomoliorganisatsioon koolis tublisti ja viis läbi rea kasulikke üritusi. Kooli komsomoliorganisatsiooni üheks selliseks ürituseks oli Krasnodari krai mõnede staniitsade, kus olid

«peremehetsenud» röövvallutajad, kooliõpilaste šefluse alla võtmine. Selim sai ühelt oma sõbralt, kes juba enne sõda sõitis sinna alaliseks elama, kirja, milles ta jutustas, kui rasketes tingimustes tuleb neil õppida — peaaegu ilma õpikute ja vihikuteta. Enamiku koole ja raamatukogusid selles krais olid fašistid purustanud ja paljaks riisunud, ning olukord kujunes õpilastele väga raskeks. Kuid nõukogude kooliõpilased, nagu kõik nõukogude inimesedki, on tegelikult üks suur perekond. Okupantide läbi kannatada saanud inimeste vajadustele vastas kogu maa: tehased võtsid oma šefluse alla tehaseid, kolhoosid kolhoose, terved linnad võtsid oma šefluse alla sõjas kannatada saanud linnu. Ka kooliõpilased andsid oma panuse sellesse nõukogude inimeste õilsasse algatusse. Selim ja Ljova tõstatasid oma komsomoliorganisatsioonis küsimuse Kubani kooliõpilaste abistamisest. Sellele algatusele otsustati kaasa tõmmata mitmed Sokolniki rajooni koolid. Komsomoli rajoonikomitee toetas 370. kooli õpilaste initsiatiivi.

Algas elav kirjavahetus. Kirju Kubanimaalt loeti ette kooli komsomoli üldkoosolekutel, koostati kollektiivselt vastuseid. Lapsed alustasid agaralt raamatute, õpikute ja teiste õppevahendite kogumist.

Meie, kooli lastevanematekomitee liikmed, aga samuti teisedki lastevanemad, võtsime agaralt osa kingituste kogumisest lastele ja aitasime igati kaasa oma laste algatusele. Tahaks tuua sellise fakti.

Õppealajuhataja Valentina Ivanovna juurde tuleb üks poiss, umbes üheteistkümne-aastane, Kolja I., käes paar uusi presendist kingi.

«Need on minu poolt Kubani lastele, ma panin ka kirjakese kingade sisse. Saatkegi nad siis koos kirjakesega.»

Me vaatame poisile. Riietatud on poiss kehvalt ja eriti kantud on tema vanad paigatud saapad.

«Aga kas sul on veel saapaid?»

«Ei, ja mul pole ka vaja. Ma elan siin koolimaja lähedal, lippan kiiresti. Seal aga on kindlasti selliseid, kellel võib-olla tuleb joosta kolme kilomeetri tagant. Ei, te ikka võtke, ärge keelduge!»

Kuid me otsustasime siiski mitte võtta sellist väärtuslikku kingitust ilma ema loata. Kuid ka ema, samuti nagu poegki, arvas täiesti loomuliku olevat anda ära, olgugi väga vajaliku asja, neile lastele, kes kannatasid rohkem sõjakoleduste läbi kui meie lapsed. Poisi ema ise palus tungivalt võtta need kingad, mida tema poeg oli toonud sellise südamliku heldusega. Mulle näib, et see fakt on väga iseloomustav nõukogude lastele.

Ei saa mitte märkimata jätta, kuipalju jõudu ja initsiatiivi pühendasid nende korjanduste organiseerimisele kooli direktor Varvara Valentinovna ja õppealajuhataja Valentina Ivanovna, tänu kelledele 370. kool muutus pikapeale Kubani lastele abi organiseerimise staabiks.

Kinke toodi kohale ikka rohkem ja rohkem, tekkis küsimus nende ärasaatmise pärast. Pakke sel ajal post veel vastu ei võt-

nud. Oli ilmne, et kinkidega tuleb sõita kellelgi pedagoogidest või lastevanematekomiteest. Kuid et pedagoogid olid koormatud kevadisteks eksamiteks ettevalmistumisega, siis otsustati saata lapsevanem, ja valik langes minule. Ma olin algul kahevahel, kas võtta seda ülesannet enda peale, kuna ei tahtnud Inakest jätta ilma omapoolse järelevalveta. Kuid Belake, kes oli siis puhkusel, lubas mulle, et ta vaatab hoolega õekese järele ega tagane reeglitest, mida ma olin kehtestanud.

Ka Marietta lubas mind abistada.

«Sõida, ema, sõida!» ütles ta mulle tähtsalt. «Ma vaatan Inakese järele! Ja vaatan hästi.»

Muuseas öelda, abistas mind Marietta sel kevadel juba paljus. Ta täitis heameelega kõiki minu pisikesi, temale jõukohaseid ülesandeid ja oli väga uhke abilise osa üle, pidades end juba täiesti suureks inimeseks. Ega see pole nalja-asi, tervelt kuus aastat! Võrreldes kaheaastase Inaga on see juba täiesti soliidne vanus. Kui Bela tuli töölt koju, kandis Marietta iga kord uhkusega ette kõigist oma saavutustest.

«Bela, ma jalutasin Inakesega täna kaua aega ja kui ema läks ära, ma andsin talle isegi süüa ise.»

Tegelikult oli see kõik nii: ma viisin lapsevankri välja õuele, panin Inakese sinna istuma ja usaldasin ta Marietta hoolde. Talle meeldis see väga, et ma suhtusin temasse kui täisealisse.

«Mine, mine, ema! Ma ei lähe ta juurest üldse kuhugi sammugi ja ta ei hakka nutma,» rääkis Marietta.

Tulnud õhtul koju, võttis Selim Marietta sülle ja küsis:

«Noh, kuidas sul päev möödus? Sa oled meil ju peaperenaine kodus! Saad sa sellest aru?»

«Saan,» vastas Marietta tõsiselt, «saan küll!...»

Saanud lastelt lubaduse, et kõik on sellal korras, ei hakanud ma enam kõhklema ja võtsin vastu mulle kooli poolt tehtud ettepaneku.

Lasteaiast võtsin ma kaheks nädalaks puhkuse. Marietta käis edasi lasteaias, Inake aga lastesõimes. Kell kuus õhtul tõi Bela nad koju.

Sõitsime koos Selimiga, kellele komsomoli rajoonikomitee tegi ülesandeks anda šeflusaluse rajooni kooliõpilastele üle kingitused: pioneerikaelarätid, trummid, fanfaarid ja isegi lipp.

Kubani staniitsades kohutas meid hirmus laastamistöö — fašistlike barbarite peremehetsemise jäljed: purustatud ja põlenud koolimajad, söestunud ja laastatud raamatukogud. Hitlerlaste bande ei piḍanud midagi põlastusväärseks, taganedes võtsid nad kaasa kõike, mis sattus nende kätte.

Muidugi, nii õpikuid, kooli-inventari kui ka rõivaid lastele sai rajoon plaanipärases korras keskusest, kuid siiski oli võimatu likvideerida täielikult kõiki kahjusid nii lühikese aja jooksul, ja ei keskuse abi ega meie kingitused, mis võeti vastu sellise tänutundega, ei võinud katta nii kiiresti kõiki taastatavate koolide vajadusi.

Enne ärasõitu Moskvasse lubasin ma veel laiemalt organiseerida edaspidist abi Kubani lastele.

Ma pöördusin Mosvasse tagasi üksinda, sest Selimil tuli komsomoli rajoonikomitee sekretäri palvel jääda Kubanimaale veel kaheks nädalaks, et abistada plakatite, portreede ning loosungite valmistamisel kolhooside koolidele.

Moskvasse tõin ma kaasa kirju pioneeridelt ja kooliõpilastelt, milledes nad tänasid moskvalasi kingituste eest. Need kirjad leidsid kõige elavamat vastukaja. Moskva komsomolikomitee suunas mind nendega veel mitmesse kooli, sealhulgas ka 175. tütarlastekooli.

Kooli direktor, kuulanud mind ära, ütles, et neil on šeflusalune lasteaed, kuid et ta siiski tõstatab küsimuse lastevanematekomitees kasvõi ühekordsest abist Kubani lastele. Peagi kutsuti mind lastevanematekomitee koosolekule. Ma jutustasin sellest, mis nägin Kubanimaal, ja komitee võttis vastu otsuse teha vabastatud rajoonide laste heaks kõik, mis on nende võimuses. Ja sellist suhtumist ei kohanud ma mitte ainult selles koolis.

Inimesed rõõmustusid võimaluse üle kasvõi millegagi abistada sõja läbi kannatada saanuid. Neil raskeil aastail tundsime me, nõukogude inimesed, end kõik tõepoolest rohkem kui kunagi varem suure perekonna liikmetena, kes on liidetud raskete katsumustega üheks jagamatuks tervikuks. Me kõik olime täiesti kindlad, et pole sellist jõudu, mis suudaks purustada selle terviku, lõhkuda selle perekonna.

Peaaegu samasuguste sõnadega ütles mulle selle kohta Selim, kes oli tagasi tulnud Kubanimaalt ja tõi kaasa oma koolile puuvilja ja mett Kubani pioneeridelt, kes tahtsid tingimata kasvõi millegagi avaldada tänu oma sõpradele moskvalastele nende tähelepanu eest.

«Tead, ema,» ütles mulle Selim, «ka pärast sinu ärasõitu tundsin ma end Kubanimaal nagu kodus, nagu oma perekonnas.»

Kesktalvel saabus Kubanimaalt delegatsioon eesotsas partisani-kasakaga. Paljudes koolides korraldati kohtumisi kallite külalistega. Lapsed kuulasid hinge kinni pidades partisani jutustusi lahinguist fašistidega, kuid erilise vaimustuse kutsus neis esile polgu poolt lapsendatud kolmeteistaastase luuraja esinemine, kel oli rinnas medal «Vapruse eest» ja oli Kubani kasaka täielikus vormis. See kohtumine tugevdas veel enam kubanlaste ja moskvalaste vahelist sõprust.

Koolid olid jälle täis kuhjatud kingitusi kaugetele sõpradele, ärasõitval delegatsioonil tuli endaga kaasa võtta suur hulk kõige mitmesugusemat pagasit. Kuid ka Kubani kooliõpilased ei jäänud võlgu. Ei möödunud kuudki, kui Moskva koolide aadressil saabus vagun kartuleid ja kuivprodukte, mis olid suureks abiks koolidele sooja söögi organiseerimisel lähenevate eksamite eel.

Jõudis kätte kibekiire eksamite aeg. Selim, nagu kõik teisedki X klassi õpilased, süvenes raamatuisse ja vihikuisse, korrates ja

sõvendades aasta jooksul läbivõetut. Koos Selimiga õppisid ka tema sõbrad. Õpiti üheskoos, püsivalt. Suuremalt osalt koguneti meile ja üsna tihti, lõpetanud õppimise, jäid nad kauaks istuma, vesteldes eelseisvaist eksameist, tulevasest tööst, nende ees avanevaist teedest ellu.

Vaatamata kõigile erutustele ja tavalisele kartusele neil päevil, sooritas Selim kõik eksamid hindele «väga hea», ja ainult linna rahvaharidusosakonnas, kui ta esitati medali saamiseks, alandati tal kirjandi hinnet.

Eksamid on nüüd juba seljataga. On läbitud jälle üks etapp, mis on unustamatu inimese elus — koolielu etapp. Seljataga on lapsepõlv, kool, ees on kogu elu tuhandete teede ja radadega. Vali, millist soovid!

Selimi ette, nagu kõigi tema vanusekaaslastegi ette kerkis küsimus: kelleks saada, kuhu minna? Juba poisikesena veetles teda joonistamine ja tehnika. Ta armastas voolida, armastas toredaid hooneid, luges vaimustusega meie Nõukogude Liidu kasvavaist linnadest, uutest tänavatest, mis on rajatud inimese poolt sinna, kus veel hiljuti mühas taiga või asus liiv, uutest ruumikaist valguseküllastest majadest, mis on püstitatud vanade osmikute asemele. Juba lapsepõlves köitis see tema tähelepanu ja mõtteid. «Selimist saab arhitekt,» mõtlesime me kõik, nähes, kuidas ta joonistab oma vihikute lehekülgedele mingisuguseid ebatavalisi paleesid ja torne. «Selimist saab arhitekt,» kordasime me veel kindlamalt, kui leidsime tema laualt raamatuid ehituskunsti kohta, arhitektuuri mälestusmärkide ülesvõtteid, Moskva rekonstrueerimise kohta kirjutatud ajaleheartikleid ridadega, mis olid alla kriipsutatud punase pliiatsiga. Ja kui Selim hakkas pärast kooli lõpetamist valima endale kõrgemat õppeasutust, ei kahelnud me enam, kuhu viivad tema otsingud. Kuid Selim tahtis siiski veel kord end kontrollida. Koos oma sõpradega käis ta läbi kõige erinevamad kõrgemad õppeasutused — nii tehnilised kui ka humanitaarsed. Paljud näisid talle väga huvitavatena, paljudest jutustas ta otse vaimustusega, kuid armastus arhitektuuri vastu võitis siiski, ja ta andis koos kahe seltsimehega sisse avalduse arhitektuuri-instituuti.

Selim kartis väga, et ei oska vastuvõtu-eksamil joonistada kipsist tehtud peakuju ja konkursi tõttu, mis oli väga suur, ei saa sisse.

Valmistudes eksameiks ta käis instituudis ja joonistas palju. Kuidas me rõõmustusime selle üle, kui ta sooritas edukalt eksamid ja võeti vastu Moskva Arhitektuuri-instituudi esimesele kursusele.

Selimile algas uus ajajärk tema elus — üliõpilasaastad, tee suurde, avarasse ellu.

*

1944. aasta augustikuus oli Džanik juba frondil, kust ta kirjutas meile küllalt sageli. Kirjade toon oli südikas ja elurõõmus.

Kuidas ta oli uhke oma kodumaa teenimise, oma nõukogude komandöri auastme, oma rindelviibimise üle.

Vaatamata vahemaale ja sündmustele, mis lahutasid meid, mõtles ja muretses ta endistviisi perekonna pärast.

«Lõpuks ometi olen ma frondil,» kirjutas ta, ja niipalju nooruslikku trotsi oli selles «lõpuks ometi», et me kõik tahtmatult naeratasime, lugedes seda kirja uuesti. Sel ajal oli ta nooremleitnandi auastmes ja juhtis laskurpolgu üht rühma. Me olime rõõmsad Džaniku kirjade üle, kuid tühjust, mida ma tundsin pärast tema ärasõitu, oli muidugi raske täita isegi pingelise tööga.

Ma mäletan üht õhtut. Korteris oli vaikne. Marietta ja Inake magasid juba oma voodikestes. Selimit ja Belat polnud veel kodus. Ma istusin tööga laua ääres, kuid töö ei edenenud. Mõtted hajusid ega võimaldanud keskenduda. Detsembrikuu kõva pakane laotus läbipaistmatu uduna jäätunud akna taga.

Ei ühtegi tähte taevas, ei ühtegi tulukest pimendatud Moskva tänavail. Ja äkki — kellahelin, kokkuleppeline, tuttav kellahelin! Ruttan ukse juurde. Ukse taga — Džanik! Tunnen, et mul muutuvad jalad erutusest nõrgaks. Et mitte maha kukkuda, haaran uksepiidast, kuid poja tugevad käed haaravad minust kinni.

«Emake, ära karda, see olen mina, mina! Jooksin koju tervelt kaheks tunniks. Meid paisatakse kiiresti teisele frondile. Meie ešelon on sorteerimisjaamas, kuna mind lubati koju kuni kella 24-ni. Nii mind kui ka Ženkat. Ta jooksis ka koju omade poole.»

Džanik rääkis seda kõike kiiresti, lõbusalt, nii-öelda ühe hingetõmbega. Minus aga võitlesid juba kaks mõtet: «Tervelt kaks tundi! Ainult kaheks tunniks?» Kuid Džaniku armas hääl, tema silmade rõõmus sära, tema energilised liigutused ja lõbus naer hajutasid selle ängistava «ainult». Kaks tundi, tervelt kaks tundi! Ja kas ei unistanud ma pool tundi tagasi näha teda kasvõi minutikski? Nüüd aga kaks tundi! Tervelt kaks tundi!

Võtnud kiiresti sineli seljast, läks ta tuppa ja jäänud seisma, vaatas suure huviga enda ümber. Ma vaatasin vaikides temale ja nägin, kuidas ta silmad liiguvad ühelt asjalt teisele, nägin, kuidas käsi puudutab märkamatult vana väljaõmmeldud laudlina, üsna kergelt tõmmates käega mööda sinist kartongist valmistatud abažuuri, mille oli teinud Selim juba esimestel sõjakuudel.

Vaadanud ringi, läks Džanik kikivarbail õekeste voodite juurde ja kummardunud nende kohale, suudles neid väga õrnalt, algul üht ja seejärel teist.

«Ema!» ütles Džanik sosinal, pöördudes tagasi minu juurde. «Lähme istume tasakesi diivanil nagu varem.»

Ja me istume kõrvuti ning vaikime kaua-kaua. On ainult kuulda, kuidas Džanik hingab ja kuidas tiksub kell tema käel, mis hoiab kinni minu õla ümbert. Ma silitan tema juukseid ja kardan rikkuda seda vaikimist.

Džanik hakkas esimesena rääkima.

«Ema, ma sõidan praegu teisele frondile, millal näeme — ei tea. Ma tahan sulle öelda vaat mida, emake, minu heake. Nüüd olen ma täiesti täiskasvanud ja hakkan kõigest paremini aru saama. Ühesõnaga — sõda, ja ma sõidan eesliinile. Seejuures palun ma sind, ema, kui minuga peaks midagi juhtuma, ära nuta, vaid ole tubli nagu alati. Eks? Sul pole vaja punastada minu pärast. Ma sõdin nii, nagu on sünnis kommunistlikule noorele,» lõpetas ta.

Ma embasin ja suudlesin teda vaikides.

Džanik tõusis, avas oma kapi, kus ta hoidis kõike eeskujulikus korras. Kõik, kõik, isegi asjakesed, mis talle olid kingitud lapsepõlves. Vanad raamatud, vihikud märkmetega, margi- ja müntide kollektsioonid, herbaarium, mille ta oli korjanud kunagi ekskursioonidel. Ta kükitas ja hakkas uuesti läbi vaatama oma karbikesi, albumeid. Seejärel tõusis ta püsti, sulges kapi, andis võtme minu kätte ja ütles:

«Ema! las kõik jääda nii minu tagasitulekuni, ära midagi ümber paiguta. Eks?»

Ja lisas hiljem, naeratades kohmetunult:

«Kas ma võin Inakest momendiks võtta sülle? Sa ära karda, ega ma teda ei ärata üles. Minutikeseks!»

Ma noogutasin peaga. Džanik võttis tüdruku sülle ja sammus temaga aeglaselt mööda tuba. Ma nägin, kuidas Džanik surus oma põse vastu heledajuukselist peakest. Ta kiigutas Inakest ja laulis talle tasa-tasa midagi vaevu kuuldavalt. Ma panin teekannu tulele ja hakkasin kiiresti katma lauda, kuid Džanik, nähes seda, raputas eitavalt pead.

«Ema, pole vaja! Midagi pole vaja!» sosistas ta resoluutselt. «Meid toidetakse hästi. Mul on kõht täiesti täis. Aga sa istu parem diivanile, et ma sind näeksin.»

Ta pani Inakese ettevaatlikult voodisse ja istus jälle minu juurde. Ma ei mäleta sõna-sõnalt, millest me rääkisime siis, kuid mäletan, kui kindlalt rääkis Džanik siis võidust, purustavast löögist, mida peab andma Nõukogude Armee fašistidele.

«Läheme kuni Berliinini, siis ongi lõpp! Kõik muutub heaks, küll ise näed.»

«Noh, nüüd on aeg!» Ta tõusis püsti ja embas mind tugevasti.

«Kuidas, aeg?» väitsin ma vastu. «Ega's kaks tundi pole veel läbi?»

«Aga minekuaega sa ei arvesta,» naeratas Džanik. «Noh, anna käsi ja ole tubli. Tore, et sa ei oska nutta. Õige, eks ole?» Ma noogutasin jaatavalt peaga.

Ma nööpisin tal sineli kinni, kohendasin rihma, paitasin veel kord tema palet.

«Suudle mind!» ütles Džanik. «Minu eest aga suudle lapsi: Selimit ja Belakest, Mariettat ja Inakest — kõiki, kõiki!»

Ja pööranud end järsku ümber, läks kiiresti trepist alla.

Jah, Džanik ei näinud seegi kord minu pisaraid. Kuid, jäänud

üksi, andsin vaba voli oma pisaratele. Hea, et keegi vanemaist lastest polnud kodus.

Kirja Džanikult ei tulnud. Esimese kirja pärast lahkumist saime alles veebruaris Lvovi linnast, kus ta lamas haiglas. Džanik kirjutas, et on haavatud.

«Emąke, ei jõudnud veel õieti sõdidagi, kui juba haavatud, otse häbi. Mina laman, aga seltsimehed sõdivad. Noh, küllap varsti paranen. Olen haavatud jalast, midagi hädaohtlikku pole. Tegid mitmel korral operatsiooni. Otsivad kuuli, kuid ikka ei leia. Jääge terveks! Terviseid kõigile.

Teie Džanik.»

Kirjad hakkasid tulema sagedamini. Ta kirjutas, et hakkab paranema, kuid kuuli siiski ei leitud.

«Ja ma rohkem ei lasknudki otsida,» kirjutas ta, «muidu peavad veel haiglas kaua kinni ja ma ei pääse eesliinile. Ütlesin arstile, et las ravivad esialgu niisama terveks, küll kuuli võtavad siis välja, kui sõda on lõppenud.»

Järgmises kirjas oli juba teade, et ta hakkab käima karkudega. Ja möödus veel natuke aega ning Džanik teatas võidurõõmsalt, et lõpuks ometi pöördub tagasi oma väeossa.

Pärast seda katkes kirjavahetus.

Möödus palju aega, kuid teateid ei olnud mingisuguseid. Midagi ei teadnud mulle öelda ka Džaniku sõbra Ženja G. vanemad, kellede juurde ma läksin lootusega kasvõi midagi teada saada pojast. Rahutus kasvas iga päevaga ikka enam ja enam, ning oli minuteid, mil ma olin juba valmis vastu võtma kõige halvemat.

2. aprillil tuli minu juurde Ženja isa. Ta oli saanud kirja oma pojalt haiglast. Ta kirjutas, et on saanud haavata abaluust, ja teatas samuti Džaniku haavatasaamisest, kelle kohta ta oli saanud teada nende väeosa võitlejailt, kes saabusid samasse haiglasse. Midagi täpsemat ei teadnud Ženja öelda Džaniku kohta. Tema sõnade järgi võitlejad rääkisid, et Džanik olevat saanud haavata näost, kuid missugune ja kui tõsine haav oli, seda ei teadnud keegi. Ma olin muidugi väga vapustatud sellest teatest. Selim ja Bela elasid samuti rängasti üle selle kurva uudise; me kõik ootasime teateid Džanikult endalt.

«Kõige hullem — näost!» rääkis Bela ikka ja jälle. «Võib jääda arm; võib-olla see teeb ta inetuks? Ema! Selline kena noormees — ja äkki näkku!»

Selim arutles teisiti.

«Ei maksa, Bela, enneaegu hädaldada!» ütles ta. «Meil teeb arstiteadus praegu imet. Kirurg-virtuoos teeb sulle lihatombust sellise, et sul jääb lihtsalt suu imestusest lahti. Kiskus ära huuled, — teevad sulle uued, samuti nina ja kõrvad. Ning üldse võib näole anda sellise fassongi: kõike võib ümber teha ja juurde panna — ja saab endisest parem.»

Me lohutasime üksteist, kuid ei lakanud erutumast ja muretse-

mast Džaniku pärast. Ja isegi Selim, vaatamata oma julgustavatele sõnadele ja teravmeelsusele, kortsutas üsna sageli kulme ja iga kord, kui sai teada, et Džanikult pole endistviisi kirja, surus vihaselt huuled kokku ja läks oma laua juurde nalja ja naeruta.

Mehelt hakkas tulema sageli kirju ja igaühes neist küsis ta Džaniku kohta. Nähtavasti oli ta erutatud tema pärast. Kuid me ei saanud talle midagi teatada. Mees oli sel ajal, nagu me hiljem teada saime, juba Berliini lähistel.

VI

Saabuski 9. mai 1945. aastal — unustamatu võidupäev. Pealinn saluteeris sõjameestele-võitjatele. Meie, nagu kogu meie maagi, elasime kaasa selle rõõmsa sündmuse. Selim muutus sellel päeval jälle endiseks Selimiks. Mingi tormaka vallatushooga haaras ta Ina sülle ja hõiskas:

«Inake! Kas sa saad aru, mis tähendab sõna «võit»? See tähendab, et fašistidel on kaput, ja sõda on lõppenud. Nüüd muutub kõik heaks.»

«Mis muutub heaks?» küsis Ina.

«Kõik! Aga mida sina tahad?»

«Nukku tahan,» ütles meie kolme-aastane venitades.

«Saad sa aru, Inake, isa tuleb koju ja ostab sulle uue nuku!»

Selsamal päeval saatsime kogu perega kollektiivse õnnesoovi isale armeesse. Meie kallist Džanikut ei saanud me õnnitleda. Me ei teadnud veel ikka temast midagi.

Mõne päeva pärast saime ka meie õnnesoovi isalt. Kuid ka selles kirjas, vaatamata suurele rõõmule, mis teda täitis, oli ikka seesama ärev küsimus: kus on Džanik?

Ja lõpuks, 19. mail saime me pärast seda suurt vaheaega esimese kirja pojalt. Džaniku kiri oli kirjutatud tema oma käega. Isegi ümbrikku avamata, ainsat pilgul tuttavale käekirjale, mõistsime kõik üksmeelselt, et meie majja on tulnud õnn. Džanik on elus! See on peaasi, kõik ülejäänu, mis oli seotud tema haavatasaamisega, oli teisejärguline. Kõik näis parandatavana.

«Minu kallid! Õnnitlen teid võidu puhul. Kas isa on elus? Ma kirjutan Liegnitzi linnast. Ma laman siin haiglas. Varem ei saanud kirjutada. Nii ei jõudnudki Berliini. Olen jälle haavatud, kuid nüüd juba näost. Läbiläinud kuuli haav; purustatud on mõlemad lõualuud.

Ja mida kõike mul pole praegu suus! Küll lahas, küll konksukesed, küll traadid. Suud ei saa lahti teha, rääkida ei saa ja mind toidetakse puljongiga läbi peenikese torukese. Palun sind, emake, minu pärast mitte muretseda, minu lõualuud lubavad arstid remontida hindele «väga hea». Ma ise olen küll täiesti rahulik, usu mind. Tõenduseks on see, et ma õpin praegu inglise keelt. Tõsi, ilma

hääldamiseta pole päris hea, kuid esialgu õpin kirjutama ja tõlkima, hea seegi.

Kõigile lastele palju terviseid ja las nad kirjutavad mulle sagedamini. Lähemail päevil kirjutan neile igaühele eraldi. Aga mul on suur uudis: viimase lahingu eel võeti mind parteisse. Aga pärast esimest haavatasaamist sain ma Punatähe ordeni ja mulle anti leitnandi auaste.

Minge Ženja vanemate juurde ja küsige neilt mulle tema haigla aadress. Ta sai enne mind haavata. Jääge terveks. Džan.»

Ühtegi minutit viivitamata kirjutasime me selsamal päeval isale meie rõõmsast uudisest, sellest, et poeg on leitud, et ta on elus.

Omar Kurbanovitš rõõmustas meid omakorda. «Oodake mind,» kirjutas ta, «üsna varsti tulen tagasi Moskvasse.»

Ja möödusid päevad täis pingelist ja rõõmsat ootamist. Ja polnud päeva, mil me, istudes koos, poleks vestelnud isa peatsest siiasõidust. Marietta, isa lemmik, oli erutatud ja aina tülitas kõiki küsimustega.

«Võib-olla isa juba sõidab? Aga võib-olla ta tuleb öösel ja me ei jõua talle vastu minna,» erutus ta.

Ainult Ina, kes ei mäletanud isa, ei mõistnud meid täiesti.

«Aga missugused need isad siis on?» küsis ta.

Vastuseks sellele hakkas Marietta nii lõbusalt ja nakatavalt naerma, et pani ka meid kõiki tahtmatult naerma.

Selimile aga, kes oli tülpinud tõsine-olekust sõjaajal, näis, et oligi vaja ainult naljatada, vallatust teha, naerda, mürada pisikeste õekestega.

Kuidas ma tundsin temas endist püsimatut Selimit!

«Kas sa tead, milline meie isa välja näeb?» rääkis ta Inale. «Ta on pikk, otse laeni. Tal on tohutu suured vurrud, punased silmad, suur helesinine nina, ise on ta üleni roheline nagu näärikuusk, ja temale on ümber riputatud igasuguseid mänguasju nagu näärikuusele.»

Kõike seda saatis ta vastavate liigutustega.

Ina vaatas Selimile otsa, ajas silmad imestusest pärani ning uskus kõike, mida Selim talle jutustas.

Džanikult tuli jälle kiri, juba Tbilisist. Ta kirjutas, et tunneb end hästi, kuid toitub ikka veel ainult puljongist.

«Selim,» kirjutas ta vennale, «ma juba tantsisin täna klubis valssi meie medõega, kuid lõbusalt vestelda temaga ei saanud, sest et suu ei avane, vaid naeratasin ainult rumalalt silmadega, kui ta mulle midagi rääkis.»

Lõpuks saime kirja Omar Kurbanovitšilt, milles ta teatas meile oma peatsest sõidust Moskvasse esimese moskvalaste-rindevõitlejate ešelooniga. Seejärel tuli kauaoodatud telegramm teelt, milles oli märgitud saabumise kuupäev. See oli juulis.

Panime endale parimad rõivad selga ja läksime kogu perega, lillekimbud käes, vastu võtma kallist isa.

Oli väga palju rahvast, palju lilli ja muusikat. Rindevõitlejad rivistusid Valgevene vaksali väljakule. Neid tervitas pealinna komandant ja tema järel Moskva asutuste ja ettevõtete esindajad.

Siinsamas, vaksali lähedal, seisid uued helesinised autobussid, mis olid määratud kangelaste-võitjate jaoks.

Suure vaevaga otsisime oma isa üles. Ta ei sarnanenud enam sellele kahvatule kõhnale inimesele, millisena me saatsime ta ära Kinešmast. Ta nägu oli pruuniks päevitunud. Tema silmad olid muutunud jälle sõbralikuks ja lahkeiks ning ta oli muutunud selliseks, millisena me tundsime teda enne sõda. Uudne oli meile ainult rida ordeneid ja medaleid, mis välgatasid tema rinnal. Ta süleles meid tugevasti ja suudles meist igaüht. Tema silmades oli niipalju rõõmu ja nooruslikku trotsi, et näis, nagu ei seisaks meie ees mitte täiskasvanud perekonnaisa, vaid koolipoiss, kes oli äsja sooritanud raske eksami hindele «väga hea». Me istusime kõik autobussi ja sõitsime koju; helesinised masinad sõidutasid kojusaabunud võitjaid nende kodudesse.

Olemegi kodus ja lõpuks on meie isa meiega. Ta kõnnib mööda tuba, naeratab, meie kõik aga vaatleme teda silmi temalt pööramata.

«Ennäe, mida tahtsid,» rääkis ta käies, «võita Nõukogude Liitu! Keda? Nõukogude Liitu? Nüüd nad siis said tunda, mis tähendab Nõukogude Liit!»

Ja istunud diivanile, tõmbas ta Selimi ja Belakese kättpidi enda juurde.

«Nüüd, lapsed, seisab kõigi nõukogude inimeste ees suur töö: võimalikult kiiremini taastada see, mida need barbarid on meil purustanud, ja me muidugi taastame kõik ning taastame väga kiiresti. Eks, lapsed?»

«Taastame!» vastasid Selim ja Bela.

«Kui juba komsomoli esindaja kord kinnitab, siis nii ka on,» lõpetas ta. «Nüüd on vaja end puhtaks pesta teetolmust...»

Marietta haaras tal käest kinni.

«Tule, isa, kõik on valmis.»

Ja ta juhtis isa võidurõõmsalt vannituppa.

Kui mees väljus, tuli Inake minu juurde ja küsis tasakesi:

«Aga kes see saabus?»

«Kuidas kes? See on meie isa!» vastasin ma talle.

«Ah see on isa! Nagu kõik teisedki onukesed,» venitas Inake pettunult.

Mina aga ei suutnud tagasi hoida naeru. Pahvatasid naerma ka lapsed. Eriti laginal hakkas naerma Selim, Ina pettumuse taht-matu süüdlane.

Lapsed jutustasid sellest kõigest isale, ja me naersime veel kord lõbusalt selle üle, et Ina ootas «mitmevärvilist» isa, sugugi aga mitte sellist, kes meile saabus.

Isa kahmas Ina sülle, suudles teda mitu korda ja pildus seejärel lustiliselt lae alla.

«Aga kas «mitmevärvilised» isad oskaksid nii kõrgele tõsta oma tütrekesi?» rääkis ta. «Ei, tütreke, Selim tegi nalja, isad ongi ainult sellised nagu kõik onukesed, ja nad armastavad väga-väga oma tütrekesi.»

Laua ääres istusid Marietta ja Inake isal süles. Selim oli varem ostnud magusat veini ja me kõik jõime rahuliku elu, meie kodumaa kiire taastamise ning Džaniku terviseks.

*

Aeg aga möödus. Elu hakkas minema tasapisi oma tavalistesse rööbastesse.

Ajalehed, mida me lugesime iga päev, tõid häid teateid. Pani hämmastama kiirus, millega kodumaa ravis oma haavu, mida oli tekitanud sõda. Tuhast ja varemeist kerkisid uued linnad, rajati uued tänavad, uued haljasalad, mis oma värske rohelusega varjasid mürskudest lõhkikistud ja üleskündud maad.

«Oi, ema, küll on tore,» hüüatas Selim üsna sageli pärast järjekordset lehelugemist. «Vaat millal läheb vaja minu käsi, minu teadmisi. Ja kujutle vaid, ema, ma hakkan ehitama isa ja venna poolt vabastatud maale! Ja vaatame, missugune vaenlane veel julgeb kallale kippuda meie uuesti sündinud linnadele!»

Peamiselt luges meile valjusti ette Bela ja pannud Marietta ja Inakese magama, veetsime me kaua aega lugemisega meie koduses ringis. Bela ei õppinud ikka veel. Mälu hakkas tal vähehaaval tagasi tulema, kuid regulaarselt koolis õppida oli tal raske. Arstid soovitasid meil teda endistviisi hoolega hoida, kinnitades, et edaspidi on tal kerge tasa teha mahajäämust. Kuid ei raamatud ega kodused mured suutnud täita kõike Bela aega ja tüdruk kannatas oma pealesunnitud tegevusetuse pärast.

«Õpiksin kasvõi õmblema korralikult,» rääkis ta. «Ja mind see huvitab, sest töö on tore. Siis õmbleksin ma kõike nii Mariettale, Inakesele kui ka teile isaga. Pange mind õmblustöökotta. Palun pange.»

Ma pidasin mehega nõu ja me otsustasime täita tütre palve. Bela astus naiste üliriiete ateljeesse õpilaseks. Meie rõõmuks täpsust nõudev töö, aja ratsionaalne kasutamine, asjalik miljöö — kõik see mõjus hästi tema tervisele ja Bela hakkas meile rääkima töölisnoorte koolist, kuhu ta tahtis astuda koos mitme sõbrannaga ateljeest. Tema otsus, iseenesest mõista, ainult rõõmustas meid ja Bela hakkas pärast tööd käima ka õhtukooli V klassis.

Selle aja jooksul, kui Bela töötas õmblustöökojas, saime me tuttavaks mitme tema töö- ja koolikaaslasega. Nad tulid meile kord raamatu järele, kord lihtsalt natukeseks Belaga vestlema, kord kutsuma teda välja liuväljale või ühisele jalutuskäigule. Ma vaatlesin huviga neid alaealisi ja mind rõõmustas nende energia, nende elutahe, lugemiskirg ja ind kõigele, mis oli kunagi täiesti kättesaamatu revolutsioonieelsele töölisnoorele. Ma ise sündisin ja kasvasin tööliste hulgas ning tundsin siis paljusid kirjaoskamatuid naistöölisi.

Arusaadav, et neid kõiki veetles parem, paljud neist tahtsid õppida, paljud unistasid huvitavamast ja produktiivsemast tööst kui üksluine töö umbses töökojas, kuid ainult vähesed neist võisid purustada neid ümbritsevad müürid, vaevu välja tungida piinakambreist, mida oli püstitanud nende jaoks kapitalistlik tsaari-Venemaa. Aga nüüd, milline vaba voli tagasihoidlikule õmblejannale, kõik uksed ellu on avatud pärani nende ees!

«Ema, ma tulen täna koju hiljem, meil on täna loeng,» rääkis mulle Bela üsna sageli.

«Ema! Me läheme täna kõik koos kinno, administratsioon ostis meile piletid.»

«Ema! Vali mulle palun välja raamatuid! Meil on varsti küsimuste-vastuste õhtu poliitilistel teemadel. Ma tahaksin hästi ette valmistuda.»

Ja ma nägin iga päevaga ikka selgemini ja selgemini, missugust osa etendab uus kollektiiv Bela elus.

Niisiis, Bela töötas töökojas ja õppis koolis.

Töökojas piirdus tal kui alaealisel tööaeg ainult 6 tunniga ja tal jätkus aega nii puhkuseks, lugemiseks kui ka õppetööks. Töökojas astus Belake kommunistlikuks nooreks.

Arstidel oli õigus. Pikaajaline puhkus tugevdas tema mälu. Haigusest ei jäänud jälgegi; füüsiliselt oli ta alati tugev ja terve tüdruk.

Koolist tuli ta koju täiesti õnnelikuna.

«Emake! Sa mõtle ainult, ma olen jälle koolis. Ja küll on seal tublid lapsed! Oi millised tüdrukud! Oota, ma tutvustan sind tingimata nende kõigiga!»

«Nii et, tähendab, sa oled rahul?»

«Ma olen lihtsalt õnnelik! Ma tahaksin lihtsalt laulda. Või suure häälega naerda!»

Belal oli muidugi ka momente, mis valmistasid talle meelehärmi. Näiteks, ei meeldinud talle, et tal tuli nii kaua õppida üht või teist tööoperatsiooni. Tüdruk jõudis oma kujutluses õmmelda valmis juba haruldase palitu, kuid teda lasti teha patšokke.

«Kujutle, emake, minu meister on niivõrd range ja nõudlik, et parandasin ühte patšokki viis korda, ja kõik naersid mind.»

«Sina aga püüa olla tähelepanelik, siis ei tule sul ümber teha mitut korda,» rääkisin ma. «Väga hea, et meister on range ja nõudlik. Tähendab, ta õpetab sind ja sinust saab tubli meister.»

Ma otsustasin temaga tuttavaks saada.

«Noh, kuidas mu tütar on, kas ta mõistab ka midagi?» küsisin ma temalt.

«Mõistab ja hakkab veel enam mõistma. Ärge olge pahane minu peale. Ma armastan väga oma tööd ja tahan, et igast minu õpilasest tuleks tõeline meister, nii-öelda, esmajärguline.»

«See on väga hea, et te esitate oma õpilastele selliseid nõudmisi,» ütlesin ma talle lahkumisel.

Sel aastal tuli järg kooli minna ka Marietta kätte. Samuti nagu vanemadki lapsed, valmistus ta selleks pidulikuks päevaks.

Õe koolivormist õmblesin ma talle kleidi, tegin uue põlle ja ostsin patsipaelad.

Puhkepäeval käisid nad isaga mööda kauplusi, otsides koolitarbeid. Ta ise õmbles endale koti kalosside jaoks, pani raamatutele ja vihikutele puhtad paberid ümber ja mõlgutas kõvasti mõtteid sellest, kuidas ta esimest korda avab koolimaja ukse.

Inake oli sel ajal juba lasteaias. Ta oli kõhnuke tüdrukuke, kuigi haigestus harva. Nooremas rühmas oli ta kõige väiksem, kuid, nagu kõik mu lapsed, oli ka tema distsiplineeritud, nii et kunagi polnud tema üle kaebusi. Peale ühe: «sööb halvasti». Peagi sõitis Moskvasse ka Džanik. Tema palvel viidi ta Tbilisist üle Moskva haiglasse, mis asus Usatšovkas.

Mäletan hästi esimest jällenägemise päeva temaga. Läksime tema juurde kogu perega. See oli augustikuus. Ilm oli kuum ja Džanik tuli meie juurde aeda, mis ümbritses haiglat.

Milline küll oli meie rõõm, kui me nägime teda. Mingisugust tõsist jälge pärast haavatasaamist näos ei olnud. Ainult kaks väikest armi, üks paremal pool põsel ja teine vasakul, otse kõrva all. Polnud mingisuguseid häireid ka kõnes. Seesama hääl, seesama intonatsioon, samuti ka diktsioon, mis varemgi. Samuti avanevad huuled laialt ja lõbusalt naerule ja ainult mõned metallhambad välgatavad naervas suus, tuletades meelde rasket haavatasaamist.

«Mis, olete imestunud?» küsis ta meilt, naeratades lõbusalt. «Ma ju kirjutasin teile, et arstid lubasid mu lõualuu remontida hindele «väga hea». Kas näete, lubasid — ja täitsid.»

«Jah! Midagi pole öelda, töö on korralik,» lausus isa, imetledes poega. Kuid kõigist enam oli hämmastunud Bela. Ta vaatas Džanikule üksisilmi otsa, suu imestusest lahti ja õnnest säravate silmadega.

«Noh, kuidas on, Bela: oli mul õigus või mitte?» küsis Selim naerdes.

Ja Bela ainult noogutas peaga ja vaatas endistviisi Džanikule. Me külvasime ta üksteise võidu üle küsimustega. Ta istus minu ja isa vahel ning ühel tema põlvel istus Ina, teisel Marietta. Ta naeratas ja suudles järgemööda oma väikseid õekesi.

Meie kõik aga tahtsime järele pärida kõike tema käest, jutustada talle uudiseid ja katkestades üksteist, lisada kasvõi sõnakene teise rutakasse juttu.

*

Omar Kurbanovitš pöördus jälle tagasi oma endisse töökohta. Džanik saadeti pärast haiglat sõjaväeteenistuse jätkamiseks ühte Moskva sõjaväeasutusse. Ta oli rahul, et teda jäeti Moskvasse. Oma kohustustega tuli ta hästi toime. Ainuke, mis teda tegi sel ajal rahutuks, oli mõte edaspidiseist õpinguist. Sõda takistas tal saamast

lõpetatud kõrgemat haridust. Selim oli temast palju ette jõudnud, kuna Džanikul oli seljataga ainult tehnikumi esimene kursus. Me andsime talle mehega nõu mitte loobuda oma püüetest, vaid vastupidi, rakendada kõik jõud selleks, et üritada nende lõpuleviimist. Esimene asi, mis oli vaja teha sel teel, — lõpetada keskkool ja saada küpsustunnistus. Džaniku ülemus tuli talle selles suhtes vastu: lubas käia vabal ajal töölisnoorte õhtukoolis.

Niisiis, algas meie sõjajärgne rahulik elu. Neli meie lastest õppisid. Ilmusid jälle laudadele õpikud, vihikud, kord täis kirjutatud Marietta suure lapsekäekirjaga, kord täis Selimi matemaatilisi vormeleid, kord täis kirjutatud Džaniku kindla käega.

Džanik ja Bela käisid õhtukoolis, Selim õppis arhitektuuri-instituudi esimesel kursusel, kus teda peagi valiti kommunistlike noorte organisaatoriks, kuna Marietta sai innuga jagu kõigist esimese klassi tarkustest. Mina töötasin lasteaias. Tulid jälle tagasi head ajad, kus kõik perekonnaliikmed tulid õhtuti kokku meie laua ümber uudiste, rõõmude ja muredega.

Maa elustus. Kaotas tasapisi laastava sõja jäljed. Hakkasid kinni kasvama haavad, inimesed töötasid uue hoo ja innuga.

Arusaadav, et meie perekond, nagu kõik nõukogude inimesed, ei võinud kõrvale jääda sellest liikumisest. Kõik tahtsid ületada norme. Igaüks püüdis anda maksimumi sellest, mis ta suutis, milleks ta oli võimeline. Seepärast rääkisime ka õhtuti, kogunenud kokku, kõigepealt sellest, mida jõudsime teha ja mida on veel vaja teha, abistasime üksteist nõu ja kriitikaga.

Kummardunud töö kohale, kuulasin poegade ja mehe vahelist elavat jutuajamist ning mõnikord imestusin selle tõsiduse üle, kuidas nad arutavad iga, esimesel pilgul isegi tähtsusetut fakti.

«Jah, nad on juba täiesti mehed!» mõtlesin ma omaette. «Sellest said nad sõjaajal veel rohkem aru, mis tähendab neile kodumaa.

Ei, nad ei muutu kunagi ükskõikseks oma suure perekonna — oma rahva, oma kalli kodu — oma kodumaa saatuse vastu. Samuti nagu väiksest seemnekesest kasvab tugev ja võimas puu, nii ka armastusest oma perekonna vastu kasvab õige kasvatuse puhul määratu kiindumus- ja truudusetunne kodumaa vastu, kellele laps on samasuguseks pojaks või tütreks nagu oma emale!»

*

Džanik õppis palju ja visalt, tal tuli õppeaineid, mida ta oli unustanud sõja-aastail, õppida otsast peale. Ta otsustas kindlasti saada küpsustunnistuse, järele jõuda oma nooremale vennale, kes oli nüüd nende aastate jooksul ette jõudnud. Selim abistas mõnikord Džanikut, kui tal juhtus olema raskusi matemaatikas, kuid Džan eelistas harilikult ise toime tulla raskustega õppetöös ja pöördus harva Selimi poole abisaamiseks. Ta armastas alati ja kõikjal järjekindlust ja süsteemi.

Džan ei alustanud kunagi uut, kui polnud omandanud eelmist.

Selimil aga ei jätkunud mõnikord kannatust, ta haaras siit ja sealt, kuid siis mõjus talle venna eeskuju ja Selimil läks jälle kõik nii, nagu vaja. Džaniku elu muutus ikka keerukamaks ja huvitavamaks.

Ükskord õhtul istusin ma raamat käes diivaninurgas. Kõik lapsed magasid juba. Meest aga polnud veel kodus, tal oli koosolek, polnud kodus ka Džanikut, kuid siis paugatas esikus uks. Ma kuulsin Džaniku samme ja panin raamatu kõrvale. Ma teadsin, kui hilja ka ei oleks, ta tuleb tingimata minu juurde kasvõi minutikski vestlema enne magamaminekut. Ja tõepoolest, pannud ära sineli, astus Džanik üle läve ning võtnud istet diivani äärel, embas mind hellalt.

«Ema! Ma tahaksin istuda ja vestelda sinuga. Võib? Mäletad, kuidas me istusime nii enne sõda?» ütles ta.

«Noh, mis siis ikka, hakka rääkima, seltsimees leitnant,» naljatasin ma ja nihutades end edasi, tegin talle ruumi.

«Ema,» algas Džanik ja ma märkasin kohe, kui tõsine oli see asi, millest ta tahtis rääkida. «Ema, sa mäletad, me rääkisime sinuga armastusest?»

Ma noogutasin vaikides.

«Mäletad, sa rääkisid sellest, kuidas sa tahaksid, et ma tuleksin oma armsama juurde . . .» Džanik peatus nende sõnade juures kohmetunult, kuid seejärel, valitsedes end, jätkas rahulikult ja kindlalt. «Et ma tuleksin tema juurde ausana, puhta südametunnistusega, noorusvärske tundega.»

Ma noogutasin jällegi.

«Mäletad, sa rääkisid, et kui ma austan naist, siis ma ainult nii võingi käituda. Aga ma austan, sa tead seda ise. Ühtlasi on vaja austada tema emadust. Ja vaat nüüd, nüüd . . .»

Ja Džanik peatus, jälle jäid tal sõnad kurku kinni.

«Sa kohtasid armsamat?» küsisin ma tasa.

Džanik tõstis pea üles.

«Jah, ma kohtasin teda, ema.»

Tema hääl kõlas pidulikult ja erutatult.

«Ja sa ei eksi?»

«Kas siis selles võib eksida? Kui otsid ja ootad tõelist, mõistad tõelist, ainust, — siis sa ei eksi.»

«Kes ta siis on?»

«Minu kaasõpilane koolis. Ja pealeselle — kõige parem tüdruk. Sa ju tunned teda! Ta käis meil.»

Ma ei suutnud naeratust tagasi hoida, kuid ta isegi ei pööranud tähelepanu sellele naeratusele.

«Rita?» küsisin ma.

«Jah, Rita. Kuid ma tahan, et sa tutvuksid temaga lähemalt; ma olen kindel, et ta meeldib sulle. Kas sa lubad teda tuua enda juurde?»

«Noh, muidugi. On siis selleks vaja luba küsida?»

«Siis me tuleme homme. Ta õpib peale kooli veel Gnessinite-nimelises muusikakoolis. Kuid homme pole tal seal tunde.»

Järgmisel päeval tuli Džanik koju koos Ritaga. Ma ei näinud teda esimest korda, kuid arusaadav, et pärast jutuajamist Džanikuga püüdsin ma teda vaadata veel tähelepanelikumalt. Tüdruk meeldis mulle juba varem, kuid nüüd osutus ta mulle veel armsamaks, veel lähedasemaks. Paksud ruuged juuksed, suured, veidi imestunud silmad, meeldiv näovärv, ilma vähimagi kosmeetikata, peenikesed käelabad muusiku sõrmedega — kõik see kutsus minus esile kõige meeldivama mulje. Ta käitus väga hästi, igas tema sõnas, viipes ja liigutuses tundus tagasihoidlikkust ja lihtsust. Ja mul oli meeldiv Džanikule järgmisel päeval öelda, et tema Rita meeldis mitte ainult mulle, vaid kogu meie perekonnale.

Nüüd veetis Džanik kogu oma vaba aja Ritaga, suurema osa tema juures kodus; Rita elas kahekesi koos emaga, muusikaõpetajaga. Rita kaotas oma isa juba enne sõda.

Nad lugesid, õppisid ja täitsid koos koduseid ülesandeid. Vabal ajal käisid nad koos teatris, kinos, liuväljal.

Olles seotud ühiste huvidega, sõbrunesid Džanik ja Rita ikka rohkem ja rohkem. Me koos mehega jälgisime rõõmsa erutusega neid. Meile näis, et paljus me tundsime iseendid. Samuti nagu nemadki, alustasime ka meie oma ühist elu just katsega tungida oma armastatu sisemaailma; sooviga jagada temaga iga oma elamust, iga oma mõtet. Ja me kunagi, samuti nagu nemad, vestlesime tundide viisi läbiloetud raamatuist, samuti nagu nemad, ühesuguse erutusega kuulasime muusikat või jälgisime lemmiknäitlejate mängu. Samuti nagu nemad, püüdsime mõista teise iga elamust; ja samuti nagu nemad, vältisime kõige väiksematki valet, kõige väiksematki pettust teineteise suhtes.

«Aga kas sa tead?» ütles mulle kunagi mees. «Näib, et nad saavad õnnelikuks. Nad mitte ainult ei armasta teineteist, vaid ka austavad sügavalt teineteist ja see on minu arvates väga hinnatav. Ja kui nii edasi läheb, siis ma ainult tunnen rõõmu neist!»

Džanik tegi visa õppimisega tasa kaotatud aja ja muutus peagi eesrindlikuks õpilaseks, samal ajal jätkas ta töötamist.

Lähenesid NSV Liidu Ülemnõukogu valimised. Minu pojad võtsid esimest korda oma elus osa valimistest ja valmistusid vaimustusega selleks tähtsaks päevaks. Nii Selim kui ka Džanik määrati agitaatoriteks valimisjaoskonda. Nad pidid koostama ja kontrollima valijate nimekirju, viima läbi vestlusi, jutustama valijaile kandidaatidest, tutvustama neile hääletamiskorda.

Selim valmistas end eriti hoolikalt ette nendeks vestlusteks valijatega. Ta otsis vajalikku materjali ja püüdis, et tema vestlus oleks huvitav ja arusaadav kuulajaile-koduperenaistele. Iga kord, kui ta tuli koju, võisin ma tema näoilmest taibata, kuidas läks vestlus. Suuremalt osalt läks see õnnestunult ja Selim teatas mulle uhkusega, et ettenähtud 30 minuti asemel vestles ta peaaegu kaks tundi. Kuulajad esitasid talle hulga küsimusi ja ta vastas kõigile.

Eriti erutus Selim valimistepäeval. Ta ju vastutas komsomoli-

organisatsiooni ees oma valimisjaoskonna, kõigi oma valijate õigeaegse hääletamas käimise eest. Sel päeval kontrolliti agitaatorite tööd. Selim ise hääletas ka esimest korda. Ta läks vara valimisjaoskonda, et võtta vastu esimesi valijaid. Kõik möödus hästi. Tulnud koju, jutustas Selim, kuidas möödusid valimised ja et kõik valijad olid hääletanud kella 2-ks päeval.

Selim õppis hästi ja suure innuga. Ta oli väga rahul, et astus just arhitektuuri-instituuti. Seal oli tal juba palju sõpru. Tema grupp oli üksmeelne nii õppetöös kui ka puhkeajal. Üliõpilased korraldasid sageli puhkeõhtuid, mis möödusid alati väga lõbusalt ja huvitavalt. Üks sellistest õhtutest oli meie juures.

Lähenes kevad ja Džanik jäi õhtuti ikka kauemaks istuma, valmistudes lõpueksameiks.

Kümnenda klassi lõpetas Džanik hästi. Ta sai hõbemedali. Kerkis üles küsimus edaspidiseist õpinguist. Kõige rohkem veetles Džanikut nüüd Sõjalis-Juriidiline Akadeemia, kuhu ta ka andis avalduse. Kohutas aga suur konkurss: 35 inimest ühele kohale.

Oma kahenädalase puhkuse ajal istus Džanik jälle õpperaamatute taha. Ta õppis, ilma liialdamata, ööd ja päevad, sest et nõudmised sisseastumisel sellesse akadeemiasse erinesid mõnevõrra tavalistest nõudmistest. Selle aja jooksul muutus ta kõhnaks ja põsed vajusid auku. Siiski tuli ta ka seekord võitjaks. Ta oli sooritanud eksamid hindele «väga hea», ja meie Džanik oli vastu võetud Sõjalis-Juriidilisse Akadeemiasse, millest ta nii unistas. Juhtkond laskis teda meeleldi minna õppima.

Sel aastal läks Selim juba instituudi teisele kursusele. Marietta aga algkooli teise klassi.

Meie «teise klassi õpilastest», nagu me neid naljatades nimetasime, ei jäänud maha ka Bela, kes läks kuuendasse klassi. Õppides koolis edukalt jätkas ta meeleldi töötamist töökojas, kus teda edutati juba õpilasest meistriks.

Džaniku päev oli täidetud viimse võimaluseni, nii et isegi Ritaga sai ta kohtuda ainult puhkepäeviti. See-eest puhkepäeviti olid nad koos: kas Rita tuli meile või Džanik läks tema juurde.

Ritaga harjusime me ikka enam ja enam. Kui mõni puhkepäev läks mööda, ilma et ta oleks meid külastanud, saatsime me tingimata Marietta kutsuma teda meile ja ütlema, et me kõik tundsime igatsust tema järele.

Tema emaga olime me juba tuttavad. Novembrikuus olid Rita ja tema ema Džaniku sünnipäeval. Detsembrikuus olime me kogu perega kutsutud Rita sünnipäevale.

See päev oli tähtis Džanikule ja Ritale. Sel päeval otsustati, et suvel nad võivad end registreerida ja saada abieluinimesteks.

Kuid juba märtsikuus hakkas meie kihlatuid rõhuma mingi mure. Ikka harvemini ja harvemini kõlas Džaniku naer, ikka napimad olid tema naeratused.

Ma küsisin Džanikult, mis temaga on, mispärast ta on muutunud selliseks nukraks.

«Võib-olla olete Ritaga omavahel tülis?»

«Ei, ema. Vastupidi, me oleme sellepärast nukrad, et me peaaegu polegi koos. Ma tahan teda näha iga päev, aga näen kord nädalas ja ka siis mitte kauaks.»

«Mida sa siis tahad?» küsisin ma.

«Ema, aga kui me abielluksime varem kui oli kindlaks määratud? Ega sul pole midagi selle vastu?»

«Muidugi ei ole,» vastasin ma, «kui sa oled kindlalt otsustanud abielluda ainult Ritaga.»

Järgmisel päeval nägin ma Ritat ja esitasin talle sellesama küsimuse.

«Miks sa käid kurvana?»

Ta punastus ja lõi silmad maha.

«Võib-olla ka sina tunned igatsust Džaniku järele, nagu tema sinu järele?»

«Jah,» ütles ta sosinal, tõstmata silmi.

«Hästi, Ritake. Seda asja on võimalik parandada.»

Mina ja mees pidasime Rita emaga nõu ja otsustasime teha meie laste pulmad varem.

Mu poeg abiellus 1947. aasta aprillis, ja mulle tuli juurde veel üks tütreke — Rita. Pulmad olid väga tagasihoidlikud. Olid ainult Džaniku sõbrad ja Rita sõbrannad, kuid lõbu, muusikat, laulu oli küllaldaselt.

Pärast pulmi kolis Džanik Rita juurde, sest Rita ei tahtnud emast lahkuda, oli ta temal ju ainuke tütar.

Elu algas meie noortel hästi. Päevad möödusid täis õpinguid, ühiskondlikku tööd, mida Džanik kui parteilane ja Rita kui kommunistlik noor tegid alati suure innuga.

Kuid vaatamata pingerikkale tööle, jätkus neil aega nii jalutuskäikudeks linna ümbrusse, muuseumide külastamiseks kui ka muusikaks, mida oli eriti palju nende majas. Rita jätkas õppimist muusikakoolis, Džanik aga Sõjalis-Juriidilise Akadeemia esimesel kursusel.

Džanik astus iga päev meile hetkeks sisse ja me peaaegu ei tundnudki tema äraolekut. Temaga koos tuli ka Rita, kes muutus meile ikka rohkem ja rohkem lähedasemaks. Vaatamata uutele huvidele, muutunud eluviisile ei lakanud Džanik elavat huvi tundmast kõige vastu, mis toimus meie perekonnas, ja ta võttis agaralt osa igast, isegi tähtsusetust sündmusest. Eriti huvitas teda sel ajal õeke Marietta, kes oli juba eesrindlik õpilane. Vaatamata sellele, et ta oli alles teises klassis, ilmutas Marietta juba suurt tungi ühiskondlikule tööle. See oli Džanikule meeltmööda ja ta püüdis Mariettat alati abistada tema algatustes. Džaniku juhtimisel kujundas ta kooli seinalehte ja maalis hoolega suurte tähtedega üleskutseid oma klassi jaoks.

Teisel kursusel valiti Selim komsomoli büroosse ja ta võttis jälle osa valimiskampaaniast, nagu muide meie perekonna teisedki mehed.

Kuid ühiskondlikud kohustused ei seganud mitte sugugi poegade instituuditööd. Nad õppisid mõlemad hästi ja lõpetasid õppeaasta väga heade hinnetega.

Suvel töötas Selim toiduainete tööstuse ministeeriumi pioneerilaagris vanempioneerijuhina.

See ala oli Selimile uus ja ta valmistus palju ette selleks, küsis sageli nõu minult kui pedagoogilt. Ta töötas pioneerilaagris kaks vahetust. Esimese vahetuse ajal ei tulnud poeg asjaga kergesti toime. Ta polnud veel harjunud kasvataja-osaga, oli väga väsinud sellest tööst. Peale vanempioneerijuhi kohustuste võttis Selim endale ka laagri kunstniku kohustused.

Teises vahetuses muutus juba kergemaks. Ta koostas õigesti rühmade ürituste tööplaani. Seekord sai ta hästi hakkama oma tööga, tema rühm tuli laagris esimesele kohale. (Rühmas olid tal vanemad poisid, 13—15-aastased.)

Sel suvel puhkas ka Marietta Selimi naabruses olevas laagris. Sealsamas asus ka Inakese lasteaed. See oli Moskva lähedal, Shodnja jaama juures.

Rita ja Džanik sõitsid puhkekodusse, Belake — vanaisa juurde Volga äärde. Ja ainult meie mehega jäime Moskvasse: ta ei saanud veel puhkust, minu lasteaed aga ei sõitnudki Moskvast ära.

Külastamispäevadel käisime me lapsi vaatamas. Mulle meenub veel praegugi see rahuldustunne, mis meile jäi pärast neid külastusi. Meenub, kuidas lõhnasid ristikheinast rohelised, lõhnavad aasad, mäletan puude vahel looklevat jalgrada täis liikuvaid valguse ja varjude kirjusid laike. Meenuvad pruunikspõlenud lapsed, lõbusad lastehääled, mis kaikusid meile vastu.

Kuidas meid rõõmustasid laste tõmmud näod, nende tugevad jalad ja osavad käed! Millise erutusega me kuulasime Marietta jutustusi laagrielust, kus ta oli esimest korda, talle meeldis seal kõik ja ta tundis end täiesti suurena.

«Ema! Meie pioneerijuht Tanja on kõigist parem, ta on nii range kui ka hea.»

«Emake! Me andsime välja seinalehe, mina olen oma rühma seinalehe toimetaja. Kuid tead, isa, minul tuli seinaleht halvem välja, poistel on aga parem,» lisas ta kurvalt.

«Sina aga tee järgmisel korral veel parem, mõtle hästi järele ja pinguta oma jõudu,» andis talle isa nõu.

«Hästi, isa, kindlasti püüan, ma juba tean, mis meil puudus.»

«Kui sa juba tead, siis teed järgmisel korral kindlasti paremini,» lisas Omar Kurbanovitš.

Marietta juurest koju minnes läksime me mööda lasteaiast, kuid Inakest meil ei õnnestunud sel päeval näha. Lasteaia külastamise päev ei langenud kokku laagri külastamise päevaga. Tavaliselt me nägime ainult valgeid puhtaid voodikesi, mis olid asetatud tihedate pärnade varju; seal valitses neil tundidel vaikus, mida katkestas kord kuke kiremine, kord veduri kauge vile. Lasteaias oli puhketund.

«Kui tore!» ütles Omar Kurbanovitš, «kui tore! Milline õnn on olla rahulik laste saatuse pärast, milline rõõm on näha kõike seda hoolt ja hellust, mis neid ümbritseb!»

Sügisel sõitsid kõik lapsed jälle tagasi ja asusid uue jõuga õppetööle.

VII

1948. aastal sündis minu pojatütar, ja uus soojuse- ja rõõmupuhang voogas meie ellu.

«Noh, sa oled nüüd perekonna tõeline isa!» ütlesin ma naljatades pojale. «Eks näeme, milline lapsekasvataja sinust välja tuleb.»

Ta tõstis uhkelt pea püsti ja vaatas mulle kindlalt otsa.

«Ära karda, emake, kasvatame hästi.»

Ja tõepoolest kohanes ta väga kiiresti isaülesannetega. Samuti nagu minagi, toitis Rita Valjat ainult kindlaksmääratud kellaaegadel, samuti nagu minagi, hakkas ta tüdrukukest karastama selle esimestest elupäevadest alates.

Rita ise oli lapsepõlves saanud hoopis teistsuguse kasvatuse, ja algul oli tal raske veenda oma ema, et selline varajane karastamine mitte sugugi ei tee lapsele kahju, vaid, vastupidi, kaitseb teda paljudest haigustest. Rita jäi kindlaks oma seisukohtade juurde. Muide, tema ema — kultuurne ja pehme inimene — nõustus üsna kiiresti kõigi uuendustega ning pojatütrekest kasvatati õigel viisil.

Minu nõuannete järgi hakkas Rita tegema lapsele peale tavaliste veel ka õhuvanne. Ma ise näitasin talle, kuidas seda tuleb teha. 15 minutit enne toitmist võtsin ma lapsukese mähkmeist lahti ja panin ta paljakese voodile, sulgenud enne seda õhuakna, mis tavaliselt oli alati pärani avatud. Pojatütar siputas lõbusalt käsi ja jalgu, mina aga pöörasin teda küljelt küljele, kõhult seljale, et kehake saaks küllaldaselt kogu aeg õhku. Kümne minuti pärast panin tüdruku uuesti mähkmeisse ja andsin ta ema kätte söötmiseks. Ja selliseid õhuvanne hakkas Rita tegema tütrele iga päev. See aitas palju kaasa lapse karastamisele.

Lastenõuandlas võeti Rita emade mittestatsionaarsete kursuste nimestikku. Emadele anti trükitud loenguid, mis olid välja antud Tervishoiuministeeriumi poolt. Nad lugesid neid kodus, seejärel aga sooritasid arvestusi oma arstile; neile pandi hinded ja anti uuesti loenguid.

Rita sooritas kõik arvestused hindele «väga hea» ja arst kiitis mulle teda korduvalt.

«Küll on teil, Klavdia Vassiljevna, hea minia! Ta kuulab kõiges arsti ja täidab kõik näpunäited!»

Mulle oli see väga meeldiv kuulda.

Mul ei olnud ka kunagi Ritaga vaidlusi ega arusaamatusi. Ta tahtis kasvatada tervet last. Ta jätkas õppimist Gnessinite-nimelises muusikakoolis, ja kui meie Valjake oli $4^1/_2$ kuune, sooritas Rita riigieksamid hindele «väga hea» ja sai diplomi.

Selles perekonnas töötasid kõik lõbusalt ja üksmeelselt, alates vanaemast, kes andis endistviisi edasi muusikatunde, ja lõpetades Džanikuga, kes käis oma loenguil ja õppis hoolega. Kuid vaatamata üldisele koormatusele ei seganud laps kedagi.

Kõik pühendasid heameelega oma vabad tunnid ja minutid uuele perekonnaliikmele, kes kunagi ei jäänud ilma järelevalveta. Lapselaps kasvas terve, rahuliku tüdrukuna, kel oli hea söögiisu, mis on seletatav muidugi ainult range režiimiga, millest Rita pidas kinni juba lapse esimesest elupäevast alates. Tüdruk oli palju värske õhu käes, kodus magas ta talvel lahtise õhuakna juures, suvel aga rõdul.

Mõlemad vanaemad ja vanaisa, nagu peabki olema, armastasid väga oma väikest lapselast, kuna onu Selim ja kolm tädi mitte ainult ei armastanud oma pisikest vennatütart, vaid olid ka uhked oma uuele positsioonile.

Muide, algul ei läinud kõik ilma arusaamatusteta. Inake ei uskunud kohe, et tema on saanud äkki tädiks.

«Tädi! Sina oled nüüd juba tädi!» ütles talle Selim, tõstes ta sülle. Inal aga oli peaaegu nutt kurgus, peites näo Selimi õlale, püüdis ta teda veenda vastupidises.

«Ma ei ole ju, Selim! Ma olen tüdruk! Ma olen tüdruk! Ma ei ole tädi. Ära ütle, et mina olen tädi!»

Kuid ka Inake harjus peagi oma tiitliga ja kui teda kellelegi esitleti kui «Valjakese tädi», ta naeratas ja punastus heameelest.

Inale meeldis väga istuda oma vennatütre juures ja näidata talle kas ilusat kõrinat või mitmevärvilist papagoid. Aga kui meil olid perekondlikud koosviibimised, etendas sellel pidutsemisel peaosa lapselaps ja me kõik imetlesime teda, kuna Džanik naeratas enesega rahulolevalt, olles uhke sellele, et tema on juba isa ja perekonnapea.

1948. aasta 1. mai demonstratsioonile ei viinud Mariettat ja Inakest mitte enam isa, vaid Selim, täiskasvanud vend Selim, üliõpilane. Liitunud demonstrantide kireva murruga, läksid tüdrukud, lilled käes, mööda pidutseva Moskva kevadisi ja piduehtes tänavaid. Kuipalju muusikat, kuipalju lilli, kuipalju värve, lippe! Kuipalju päikesesära ja laulu! Missuguse lapse süda pole tulvil õnne sel päeval!

Inal oli õnne. Ta istus kõige pikema üliõpilase, Selimi sõbra õlal, ta nägi kõike, kõike! Nii väljakut kui ka tribüüni ja isegi seltsimees Stalinit ennast!

«Ema! Ema!» jutustas ta hingeldades, tulnud tagasi koju. «Ma nägin Stalinit nii lähedalt! Ma lehvitasin talle lillekimbuga!»

Ja suudelnud kiiruga mind ja isa, jooksis ta suure rutuga õue sõbrannade juurde jagama nendega seda tähelepanuväärset uudist.

Aeg möödus. Juba oli lapselaps aastane. Millise peo me korraldasime sel tähtsal päeval!

Siin esitati laule armastatud Stalinist, rahvustantse, esines rahvalaulu koor ning keelpilliorkester.

Lesginkat tantsis muidugi vanaisa, kuna lapselaps naeris kui kelluke, sest et vanaisa tegi kõik keerulised vigurid tema kõrge toolikese ees, vehkides väikse helkiva kinžalliga.

Kuid meie kava hiilgenumbriks oli vene tants Marietta ja Selimi esituses. Selim lendles linnuna oma partneri ümber ja lõppude-lõpuks hakkas tantsima sellist kükktantsu, et kõik pealtvaatajad hakkasid ühekorraga talle tormiliselt aplodeerima.

Ei jõudnud veel õieti lõpetadagi lapselapse sünnipäeva pühitsemist, kui tuli jälle perekondlik koosviibimine — meie hõbepulm, meie kooselu kahekümne viies aastapäev. See perekondlik koosviibimine oli eredaks pidupäevaks meile ja meie sõpradele.

Viimasel ajal kaotasime me üldse silmapiirilt oma noore sõbra — Marusja. Matnud maha oma vanaisa, sõitis ta kohe esimesel võimalusel ära Smolenski maile otsima oma perekonda või kasvõi tema jälgigi. Esialgu ta kirjutas mulle üsna tihti, kuid pärastpoole hakkasid kirjad tulema ikka harvemini ja nende toon muutus üha nukramaks.

«Ei, kallis Klavdia Vassiljevna!» kirjutas ta, «ei leia ma vististi ei ema ega vendi-õdesid. Kus ma ka ei käinud, kellelt ma ka ei küsinud, — kõikjal üks vastus: pole teada! Nähtavasti jäin üksinda maailma meie perekonnast ja mis edasi teha, ei tea. Hea, et teiegi ei unusta mind. On ikka kergem elada, kui tead, et keegi mõtleb sinust ja mäletab sind.» See oli tema viimane kiri. Ma vastasin siis talle kohe, julgustades ja rahustades teda. Ma mõistsin muidugi, et sellist suurt muret, nagu oli Marusjal, ei saa vähendada mingisuguste sõnadega, kuid ma tuletasin talle meelde teist suurt perekonda, tema kodumaad, keda ta alati nii armastas ja keda ta varem teenida unistas. Ma kirjutasin talle ka sellest, et ta leiab alati meie perekonnas endale koha, et meie uksed on alati talle avatud, et meie kõik mäletame ja armastame teda. Kuid sellele kirjale ma ei saanud vastust. Ei kirjutanud Marusja ka oma sõbrale ja kodunurga inimesele Aljoša Voronkovile, kes üksvahe saatis meile mitu kirja järelepärimistega Marusja kohta. Kuid seejärel lakkas ka tema kirjutamast ja ma hakkasin mõtlema, et kaotasin nüüd igaveseks need head ja mulle lähedased inimesed.

Kuid üheks esimeseks kirjaks, mis ma sain pärast minu raamatu «Ema märkmed» ilmumist (1948. a.), oli kiri Marusjalt. See oli järgmine:

«Kallis Klavdia Vassiljevna! Te olete mu kindlasti juba täiesti maha matnud — niipalju aega pole ma Teile kirjutanud. Ärge mõelge ainult, et ma Teid ja Teie perekonda unustasin. Ei, ma juba ammu kavatsesin Teile kirjutada, kuid arvatavasti oleks see jäänud veelgi kavatsuseks, kui poleks ilmunud Teie raamatut, mille peale mul tärkas soov vastata juba kohe, jalamaid. Nagu elusad, kerkisite te kõik mu silme ette — kui lähedale-lähedale tuli mulle nii Moskva, Sokolniki, meie vaikne tänav kui ka teie tuba, kus möödus mulle niipalju häid tunde. Kallis Klavdia Vassiljevna! Ma ei tea isegi,

miks ma nii kaua ei kirjutanud Teile. Algul oli lihtsalt väga raske: ma ei leidnud ju kedagi omastest Smolenskis, kõik olid hävitatud, kõik oli maha põletatud neetud fašistide poolt. Hiljem aga, kui lõpuks toibusin, sukeldusin ülepea oma linna taastamistöösse, andsin isegi tõotuse: millestki muust ei mõtle kui ainult sellest tööst, et tähelepanu poleks kõrvale pööratud, et kogu jõu ja mõttega oleksin siin, selles purustatud, tulekahjudest mustas, pimedas, surnud linnas. Sellisena näis ta mulle esialgu; hiljem mõistsin ma, et vaatamata kõigile oma haavadele see linn elab ja elab ka edasi, et tema haavad paranevad, tema majad kasvavad, väljakud kattuvad uue rüüga, noortel puudel puhkevad pungad. Üleeile oli mul pidupäev: me lõpetasime uue korpuse, mille taastamisest võtsin ka mina osa. Ärge imestage minu ehitusoskuse üle, ma alustasin kõige lihtsamaga — koristasin kiviprahti ja kandsin kive; nüüd antakse mulle enam vastutusrikkamat tööd ja ütlen saladusena, räägitakse sellest, et mind saadetavat õppima ehitustehnikumi. Ja arvake ära: kes töötab siin minuga kõrvuti? Meie vana sõber Aljoša Voronkov. Te vist ei tea, et ta sai veel kord haavata. Pärast seda tal ei õnnestunud enam väeossa tagasi minna. Tal on raskesti vigastatud vasak jalg, kuid siin ta töötab hästi. Tema tõigi mulle eile Teie raamatu ja me kõnelesime temaga hilisõhtuni nii Teist, Teie perekonnast kui ka perekonnast üldse. See oli meile eriti lähedane teema: fašistid võtsid meilt meie lähimad ja kui meil poleks olnud «suure perekonna» — meie kodumaa tunnet, ei tea, kuidas oleksime selle kaotuse üle elanud. Nüüd aga, ütlen Teile seda kõrva sisse, hakkame isegi ehitama oma pesa. Ärge kartke minu pärast, minu plaanide pärast, mulle näib, et see ei sega minu plaane: Te ju ise minu eas otsustasite selle küsimuse täpselt niisama. Aga mida mõtlete sellest nüüd?»

Selsamal õhtul vastasin ma Marusjale.

Loomulikult kiitsin ma täiesti heaks tema otsuse, millest ta kirjutas nii tagasihoidlikult ja napisõnaliselt.

Ei, muidugi, minu mõtted ei muutunud nende aastate jooksul. Vastupidi, veel kunagi pole ma olnud nii kindel selles, et hea, tugev perekond aitab inimest tema kasvus, kuid ainult hea, kuid ainult tugev, mis on ehitatud vastastikusele austamisele ja üksteisest arusaamisele.

Pika kirja kirjutas siis Marusjale Marietta. Tüdruk tahtis oma vanemale sõbrannale jutustada oma koolielu kõigist tähtsatest sündmustest, mis on toimunud viimasel ajal.

Aeg-ajalt viisime me lapselapse nõuandlasse. Ükskord juhtus seal huvitav kohtumine. Tahaksin jutustada järjekorras. Ma ootasin Valjaga vastuvõturuumis.

Mulle meeldis selle valgusküllase ooteruumi asjalik lihtsus ja samal ajal rangelt läbimõeldud mugavus, suured aknad, valged aknaeesriided, värvirikkad plakatid, laste fotod, mis olid üles pandud seintele. Mitut neist lastest tundsin ma kohe. Need olid siinse nõuandla kasvandikud, samasugused nagu oli kunagi minu Inake, nagu on nüüd minu lapselaps — Valjake.

Nooruke ema istus minu kõrvale. Ta upatas põlvedel roosat ümarapõselist poissi naljaka musta juuksetutiga veel paljavõitu peakesel. Paksu käekesega püüdis ta kinni haarata ema ninast või huultest. Noor ema püüdis õnnelikult naerdes huultega tema sõrmekesi. Ma jäin tahtmatult imetlema nii ema kui ka last.

«Kui vana ta on?» küsisin ma.

«Kaheksa kuud täis, üheksanda peal.»

Ma ulatasin sõrme, millest ta haaras kohe kinni kogu oma sooja ja pehme käekesega.

«Oi, kui tubli! Aga kuidas on hammastega?»

«Neljas hakkab juba tulema,» ütles noor naine varjamatu uhkusega ja upatas veel kord poissi. «Hakkab käima! Rita (see on ju teie minia?) imetleb teda alati. Me kohtume temaga siin üsna sageli, võib öelda, et saime isegi sõpradeks. Ja ka Valjake tunneb poissi hästi. Valjake, kuidas on tema nimi?»

Valja vaatles poissi sügavmõtteliselt ja vastas pärast väikest vaheaega:

«Poiss!»

Ema pahvatas laginal naerma. Ka mina hakkasin naerma.

«Valja, tema nimi on Vassiljok. Tead, on sellised lillekesed... rukkililled. S i n i s e d, sinised nagu sinu silmakesed. Ja tema on ema lilleke, Vassiljok pojake,» ja noor naine suudles kuuldavalt poisi roosat kaelakest.

Mulle hakkas iga minutiga ikka rohkem ja rohkem meeldima see noor ema selliste kergete ja osavate liigutustega ja sellise lahke naeratusega, komsomolimärk rinnas.

«Kas kasvatate teda kodus?» küsisin ma selleks, et sobitada juttu.

«Ei, ta on mul lastesõimes. Ma ju õpin ja pole päeval peaaegu mitte kunagi kodus ning mees tuleb ka alles hilja õhtul. Ta töötab ja õpib. Vassiljok on lastesõimes. Näete, millised on meil põsed? Kaalus võtab ta väga hästi juurde... Lõbus ja rahulik poiss... Kannan teda koju ja mõtlen kogu aeg: mispärast olen ma küll selline õnnelik, selline õnnelik?...»

Ja kõnelemata lõpuni, naeratas ta mulle vabalt ja rõõmsalt.

Ma kummardusin tema poole.

«Kui tuttav see kõik mulle on!» ütlesin ma. «Võib-olla sõnad on teised, aga tunne on seesama... Ma ei olnud ka vanem teist, kui ma sain emaks. Ja teate, mul oli samasugune tunne nagu teil. Ärkan hommikul üles — õnn! Asun tööle — õnn! Astun lapse juurde — ei maksa rääkidagi! Milline rõõm! Ja mitte sellepärast, et kõik läks juba nii libedasti! Sugugi mitte... Ma ei teadnud siis paljutki, olin lapse pärast rahutu, tegin muidugi vigu ja kartsin kõike, mis minu poissi võis minu arvates ähvardada. Kuid kõigest sellest üle on ennekõike — õnn. Just nii nagu te mulle äsja ütlesite: «Mispärast olen ma küll selline õnnelik?» Noh, aga kas teie mees ka nii tunneb? Või väsib ta väga ära? Tal pole vististi mahtigi lapse jaoks?»

Noor ema hakkas ainult naerma ja lõi selle peale käega.

«Te ei tunne minu Nikolaid. Ta vististi ei laseks poega, kui oleks võimalik, üldse sülest maha. Kui te näeksite, kuidas ta puhkepäeviti temaga jändab, jalutab, laulab talle laule, teeb talle ise mingisuguseid ebatavalisi mänguasju... Ja millise maneeži ta talle meisterdas... Võib öelda, tehnika viimane sõna. Joonised võttis ta nõuandlast.»

«Noh, aga kuidas te siis oma õpingutega toime tulete, või tuli ajutiselt katkestada?» küsisin ma.

«Tulen toime!» vastas ta lihtsalt. «Esialgu tuli tõesti natuke rabelda, aga nüüd on kõik korras. Kõige tähtsam on muidugi see, et õigesti aega jaotada. Aga kui teed plaani järgi, siis saab... Last ma kasvatan täpselt arsti ettekirjutuste järgi,» ja äkki, suutmata end tagasi hoida, hakkas valjusti ja lõbusalt naerma. «Ja kuidas siis teisiti? Prooviksite te meie Tatjana Matvejevna juures kasvõi milleski kõrvale kalduda režiimist, siis ta teile teeks!»

«Kardate?» ütlesin ma naljatades.

«Kardan!» vastas ema ka naljatlevalt ja lisas äkki ootamatult tõsiselt ja isegi karmilt: «Kuidas siis muidu? Ei saa ju tõepoolest, et meie pärast, meie lohakuse või teadmatuse pärast kannataks väike inimene... Ma usun, et ma kunagi ei andestaks endale, kui midagi juhtuks.»

Ja ta silitas poisi ümaraid õlakesi õhukese särgi all.

«Aga milleks te tulite nõuandlasse? Kas kaaluma?»

«Jah, ka kaaluma, aga peapõhjus oli — tõendi järele. Me ju äsja tulime puhkuselt, käisime vanaema juures maal. Nüüd aga jälle lastesõime... Vassiljok läheb jälle laste juurde,» rääkis ta, kiigutades hellalt last. «Saad hobusel sõita, klotsidega mängida. Vassiljokil on hea olla. Eks ole, poiss? Eks ole, pojuke?»

Pojake aga oleks just nagu nõustunud temaga, õõtsutades end lõbusalt ema põlvedel oma vetruvatel paksukestel jalakestel. Kuid siis kutsuti ta arsti juurde, ja noogutades mulle sõbralikult, kadus ta ukse taha.

Ma jäin ootama oma järjekorda.

Puust mäekese juures algas kärarikas mäng. Poisid, astudes ebakindlalt jalalt jalale, püüdsid jõuda selle tippu ja seejärel niisama püüdlikult laskuda alla vastu neid ootavaile naeratavaile emadele. Tungles lapsi ka vineerist punase trammi uksel, kus keegi ettevõtlikum tegelane, vanuselt umbes 3-aastane, kujutas endast ühes ja samas isikus nii mootorit, trammijuhti kui ka trammi kella.

Valja tahtis ka võtta osa sellest mängust, kuid... Tatjana Matvejevna tuli läbi ooteruumi ja püüdis ta kinni ja kutsus meid enda juurde. Seal ta jutustaski mulle üksikasjaliselt minu noorest jutukaaslasest. Panen kirja tema jutu.

« «Nataša? Tean! Tean! Ja, võib öelda, isegi väga hästi. Ma tutvusin temaga umbes seitse kuud tagasi. Ei või öelda, et ta oleks eriti esile tõusnud teiste emade keskel — kohusetruid ja korralikke emasid on meil ju küllalt, kuid miski köitis temas minu tähelepanu. Kas ta

noorus või õnnelikkus — see helkis tema silmades, naeratuses kui ka kogu tema ilmes — või ei tea, mis veel. Ning ma hakkasin tähelepanelikumalt vaatlema ja kuulatama, teate, ikka suurema ja suurema huviga. Ja siis veel meie patronaažõde, tulnud tagasi kontrollkäigult, jutustas mulle kunagi sellest emast, ta mehest, tema elu-olust.»

«Ta ju õpib?»

«Selles see asi ongi, et nii tema kui ka ta mees on mõlemad üliõpilased. Ta on juba pedagoogilise instituudi kolmandal kursusel, mees aga masinaehitajate instituudi õhtuses osakonnas. Töötab, õpib ja leiab aega veel ka lapse jaoks. Ka minul tärkas soov külastada neid. Ma ju, te teate, üsna sageli külastan meie emasid. Ma ei tea, mida neile minu külaskäik pakub, kuid minule annab see alati väga palju.»

Minu pojatütar Valjake.

«Palju?» küsisin ma uuesti.

«Jah, palju! Ma võtan neid eriarvele ja jälgin ise iga nende sammu: paremate ei lase kõrvale kalduda õigelt teelt, halbu emasid sunnin minema paremate järele. Ja on nii hea, kui näed kõike oma silmaga, veendud ise kõiges ja mõistad kõike!»

«Noh, ja mida te siis kohtasite Nataša juures?»

«Mida?» ja Tatjana Matvejevna naeratas äkki.

«Laulu! Kõige lihtsamat vene laulu! Ma jäin seisma ukse juurde ja kuulan — ning helistadagi ei taha. No lõpuks muidugi helistasin. Ukse avas mulle Nataša mees. Algul ta natuke kohmetus, kuid seejärel rõõmustas väga ja kutsus mind tuppa. Osutus, et kogu perekond oli puhkepäeva tõttu kodus. Laual on raamatud, loengud, kimp lumikellukesi — see oli ju kevadel — ja siinsamas valges voodikeses meie sõber, Vasja. Naerab, silmad pärani, puristab — kõik nagu kord ja kohus.

Ma võtsin istet ja, tõtt öelda, istusin kümne minuti asemel terve tunni ja ei tahtnudki lahkuda! Ja jällegi mitte sellepärast, et seal oli midagi erilist — selliseid perekondi võib meie ülõpilaste hulgast väga palju üles lugeda —, vaid mul oli nendega lihtsalt hea olla, ja see on kõik. Võib-olla sellepärast, et nad ise on nii õnnelikud.»

«Ja mispärast olen ma selline õnnelik?!» kordasin ma poolvaljusti Nataša sõnu, ja Tatjana Matvejevna haaras sellest kohe kinni.

«Just nimelt! Nimelt see. Ja see kõigepealt.

Sisustus oli muidugi kõige tagasihoidlikum. Kuid siin oli juba Nataša käed külge pannud. Mugav, puhas, lilled akendel, kuid kõige veetlevam toas oli lastenurk. Valge voodi, väike riiul mänguasjadega ja isegi väike lauake kahe toolikesega — Vasja ja tema tulevaste sõprade jaoks. See liigutas mind ja pani kõige enam heldima. Poiss ei oska veel istudagi, kuid tema jaoks on kõik juba valmis tehtud.»

Tatjana Matvejevna pani oma suure ja pehme käe minu õlale.

«Ja kui te teaksite, milline uhkusetunne tõuseb mul südamesse, kui ma mõtlen neist.»

«Kellest, kas Natašast?» ei mõistnud ma.

«Jah, ka Natašast. Meie noortest perekondadest. Õnnelikest, teineteist armastavaist inimestest. Inimestest, kes oskavad ühendada isiklikud ja ühiskondlikud huvid, kes ei sulgu ainult oma perekonda nagu kesta, vaid töötavad, õpivad ja püüavad ikka edasi ning saavad sellest õnnelikumaks.»»

Hea jutt! Ja ma kirjutan kindlasti sellest kohtumisest Marusjale. Kirja jutustusega «ema Natašast», nagu ma kavatsesin, saatsin Marusjale ja nähtavasti õigeaegselt. Vastust ei tulnud küll kohe, kuid selles oli niipalju rõõmu, erksust ja helgust, et ma tahtmatult lakkasin pahandamast viivituse pärast.

«Kallis Klavdia Vassiljevna!» kirjutas Marusja. «Ma sain juba ammu Teie toreda kirja. Te oleks just nagu siin olnud, just nagu pealt kuulanud, millest me Aljošaga rääkisime ja mida me ise otsustasime juba enne Teie kirja saamist. Jah, meil on ka tulevikus kõik: nii laps, õpingud kui ka töö. Kõigepealt, meie peamine uudis: me sõidame Stalingradi. Hakkame ehitama, ehitama ja ehitama. Kuid meie mõtted tööst ei sunni meid loobuma perekonnast. Õnnelik on Nataša, Klavdia Vassiljevna. Teie oskasite luua hea perekonna, hakkame meiegi ehitama uut linna ja uut perekonda.

Teile, kallis, soovin ma kõike head, kõige paremat. Teel Stalingradi sõidame korraks Moskvasse Teid vaatama. Vaat siis räägime pikemalt! Eks?»

Panin ka selle kirja ära ja ta on nüüd teiste mulle kallite kirjade hulgas.

VIII

Aeg aga möödub ja möödub, avanevad uued ja uued eluleheküljed. Perekonnas kõik kasvavad ja kõik õpivad. Töö vaheldub puhkusega, argipäevad — pidupäevadega, vanemad lapsed on muutunud juba täiskasvanud inimesteks, nooremad kasvavad suuremaks; nagu noor puu aias, sirgub ka minu väike lapselaps. Kuid meie ei kasvata neid üksi: selles abistab meid meie maa. Tema hoolitsust meie laste eest tunneme iga tund.

Ja tõepoolest, kus seisab emadus veel sellisel kõrgusel? Mis-

sugune riik pühendab niipalju tähelepanu laste kasvatusele ja haridusele?

Ma jälgin suure rahuldustundega seda, kuidas ikka enam ja enam tugevneb side perekonna ja kooli vahel. Pioneerirühmade koondused ei ole enam ammu vanemaile millekski kõrvaliseks, mis kisub lapsi kodust ja perekonnast eemale, nagu arvasid varem mõned lapsevanemad.

Vanemad ei käi nüüd mitte ainult lastevanemate koosolekuil, ei täida ainult kooli korraldusi, vaid on ka sagedased külalised pioneerikoondustel. Ja millised huvitavad jutukaaslased olid nad lastele! Kuipalju huvitavat oskasid nad jutustada oma elust, tööst, tootmis- ja põllutöö eesrindlastest, revolutsioonilisest võitlusest, kohtumistest silmapaistvate inimestega.

Ma kuulasin rühmakoondusel ühe õpilase vanaisa ettekannet: tema lapselaps, pioneer, vaatas uhkustundega temale. Vanaisa jutustas, kui raske oli elu enne revolutsiooni, kuidas ta isiklikult kuulas V. I. Lenini kõnet; kuidas teda ühel maidemonstratsioonil žandarm peksis nuudiga.

«Mul on jäänud sellest ajast arm.» Ta näitas vaevalt-märgatavat jutikest, mis läks üle tema lauba. «Selle sain ma kukkudes terava kivi otsa, kui ma ei suutnud enam hoopide tõttu edasi minna. Te teate, lapsed, kui visalt ja kaua võitlesid teie vanaisad ja isad teie õnneliku elu eest. Osake siis ka olevikku hinnata. Teile on loodud kõik tingimused edukaks õppetööks ja teil pole õigust õppida halvasti,» lõpetas Ivan Petroviţš.

Kõik lapsed olid väga rahul tema ettekandega ja plaksutasid talle kaua.

Kuid Ivan Petroviţš tõstis käe.

«Noh, aga mida te vastate minu ettepanekule?» küsis ta, muiates habemesse. «Milliseid hindeid võin ma teilt oodata?»

«Häid! Ei, väga häid! Väga häid! Väga häid!» karjusid lapsed läbisegi, hüpates oma kohtadelt püsti ja ümbritsedes vana töölist.

«Las Vanja Šiškin ütleb! Räägi, Vanja! Räägi kõigi eest!»

Ja Vanja Šiškin lubas kõigi seltsimeeste nimel tõsta õppeedukust, abistada mahajääjaid, võidelda üksikute õpilaste distsiplineerimatusega.

«Ühesõnaga, teeme kõik, mis vaja, et ei teil, Ivan Petroviţš, ega meie oma vanaisadel, vanaemadel, isadel ja emadel poleks vaja punastuda meie pärast.»

Nii lõpetas Vanja oma kõne.

Ja tõepoolest, nagu ma hiljem sain teada, pidasid lapsed oma sõna. Nad hakkasid õppima paremini ja abistasid üksmeelselt üksteist. See klass tõusis koolis üheks parimaks.

Ivan Petroviţš jäi ka edaspidi oodatud külaliseks koondustel. Nagu näha, pakkusid need kohtumised lastega talle endalegi suurt rahuldust ja kõigil oli meeldiv vaadata vana töölise elavnenud nägu, kes sellise mõnuga jagas oma mälestusi noorte sõpradega.

Ta tundis rühmas kõiki nime järgi ja jälgis igaühe edusamme

ja ebaõnnestumisi. Pärast koondusi, kutsunud kellegi lastest kõrvale, vestles ta temaga kaua «puhtast südamest», küsitledes kord koolitööst, kord noomides mingisuguse eksisammu pärast, mida tema terased silmad olid tähele pannud.

Kuid ka lapsed armastasid teda. Kui üksmeelselt saatsid nad teda terve hulgaga koduni, kui meeleldi jooksid nad tema juurde «külla»!

Need külaskäigud ei jätnud lastesse oma mõju avaldamata.

See austus, millega Ivan Petrovitš suhtus oma perekonda, pani paljusid koolilapsi kontrollima oma vahekordi vanainimestega. Mäletan, millise pidulikkusega tõi Saša S. pioneerijuhi loal sinna oma vanaema, et ta jutustaks lastele pärast koondust muinasjutte. Ja vanaema jutustas tõepoolest suurepäraselt. Tema voolav jutt, tema pisut murdeline kõneviis, vanade rahvamuinasjuttude ilmekad ja veenvad kujud — kõik see jättis lastele sügava mulje.

Need kohtumised vanainimestega, lastevanematega, õpilaste vanemate vendade ja õdedega, mida korraldati ikka sagedamini ja sagedamini koolimajas, ühendasid ikka enam kooli ja kodu üheks kollektiiviks, üheks tõeliselt üksmeelseks perekonnaks.

Ma käin sageli koolis ja mõnikord kirjutan oma muljed päevikusse. Kuidas ma armastan lõbusat kära vahetundidel, heledat kellahelinat, laste kergete jalgade kiiret müdinat ja sügavat, valvsat vaikust tunnis.

Esitan siin need märkmed.

«19. september.

Palusin varem luba külastada kirjandusliku lugemise tundi teises klassis. Klassi läksin ma koos õpetaja Maria Nikolajevnaga. Lapsed tõusid püsti ja kerge sahinaga istusid pinkidesse. Ma otsisin silmadega Ina heledat peakest. Ta istus sirgelt ja püüdis mitte vaadata minule, kuid ma nägin punaseks muutunud põskede ja silmade sära järgi, et ta oli väga rahul, et tema ema on siin, klassis, et ta kuulab nende tundi. Ma istusin viimases pingis. Loeti jutustust «Kooli köögiviljaaed». Laual olid köögiviljadest: kapsas, peet, naeris, kurk, porgand. Tüdrukud lugesid järjekorras; pärast katkendi läbilugemist palus Maria Nikolajevna näidata köögivilju, millest nad olid lugenud, ja jutustada, mida nad teavad veel neist köögiviljadest peale raamatust loetu. Enamik õpilastest luges hästi; hästi vastati ka esitatud küsimustele.

Tunni lõpul andis Maria Nikolajevna lastele mõned mõistatused, milledele kogu klass vastas kooris. Pärast tunni lõppu vestlesime Maria Nikolajevnaga kaua nii koolist kui ka minu lastest. Leppisin Maria Nikolajevnaga kokku ka minu abi suhtes koolile. Lubasin talle külastada mõningaid perekondi, jälgida, millistes tingimustes elavad õpilased, aga samuti teha juba esimesel lastevanemate koosolekul ettekande kooliõpilaste kasvatamisest perekonnas. «Suur tänu selle eest,» ütles mulle Maria Nikolajevna

hüvastijätul. Ma lahkusin, olles täiesti rahul üldise muljega tunnist.»

«25. september.

Olen jälle koolis. Seekord olen külas VII klassis (klass, kus õpib Marietta), Tatjana Ivanovna kirjandustunnis. Tunni teemaks oli: Puškini väljasaatmine lõunasse, tema viibimine Mihhailovskojes, tagasitulek Peterburi. Klass kuulas tähelepanelikult, laskmata ühtegi sõna kõrvust mööda. Pärisorjusliku Venemaa süngeid pilte kirjeldati kokkuvõtlikult ja ilmekalt. Eriti liigutav oli Arina Rodionovna südamlik kuju. Üks õpilastest luges suure ilmekusega ette värsid, mis Puškin oli pühendanud oma hoidjale. Pärast tundi rääkisin Tatjana Ivanovnaga kavatsetavast näitusest «Meie lemmikraamatud». Lubasin aidata kujundada stende, muretseda mõningad illustratsioonid, mida koolil polnud. Me vestlesime Tatjana Ivanovnaga, aga meist möödusid pruunides kleitides mustade põlledega tüdrukud, hoides üksteise ümbert kinni. Päike paistis kõrgetest akendest sisse ja aknalaudadele asetatud lillede lehed näisid eriti värskete ja eredatena.»

Ina I klassi õpilasena.

*

Kasvasid nende aastate jooksul ka pioneerijuhid. Eriti pean ma lugu pioneerijuht Larissast, kes juba kolmandat aastat jääb kooli vanempioneerijuhiks, õppides samaaegselt selle vastutusrikka töö kõrval pedagoogilises õhtukoolis.

Marietta ja tema sõbrannad on talle palju tänu võlgu. Tema juurde läksid nad kõigi oma murede ja rõõmudega, tema ettepanekud leidsid nende poolt alati kõige elavamat vastukaja, tema arvamusi kuulasid nad väga tähelepanelikult. Tihti tegi lause «Aga mis ütleb Larissa?» lõpu juhuslikele arusaamatustele ja lahkhelidele. Pioneerijuht Larissaga on seotud ka nende tüdrukute üks kõige eredamaid mälestusi — Kremli külastamine koos teiste Moskva linna pioneeride eesrindlike õpilastega, kes tulid tervitama kommunistlike noorte kongressi 1949. aastal. See oli tõepoolest tõeline pidupäev, mis jättis sügava ja võimsa mulje meie pioneeridesse, kes kohtusid pidulikus õhkkonnas oma vanemate seltsimeestega. Veidi aega enne seda kohtumist oli pioneerirühmades viidud läbi rida vestlusi komsomoli tähtsusest, tema osast Suures Isamaasõjas, kuulsaist kommunistlikest noortest, nende elust ja kangelastegu-

dest. Koondustel räägiti Aleksander Matrossovist, Zoja Kosmodemjanskajast, Liisa Tšaikinast ja noorkaardiväelastest, kes kinnitasid elu ja verega oma ustavust kodumaale. Laste silme ette kerkisid kommunistlike noorte heroilised kujud, lähedased ja mõistetavad. Nende eeskujude põhjal õppisid õpilased mõistma, milline peab olema tõeline nõukogude patrioot. Pioneerijuht oskas pioneeridele selgitada, et ka rahuajal võib sooritada kangelastegusid, et kangelaseks võib saada nii tööline kui ka kolhoosnik, iga nõukogude inimene — igaüks, kes austab tööd, kes armastab oma kodumaad. Ta jutustas lastele kuulsatest tööeesrindlastest, kommunistlikest noortest, nende tööst tehaseis ja kolhoosides.

Arusaadav, mispärast pioneerid kohtasid sellise rõõmsa erutusega parimaid kommunistlikke noori, kes olid kokku tulnud üle kogu Nõukogude Liidu.

Raske on kirjeldada Marietta vaimustust, kui ta tuli koju pärast seda kohtumist.

«Oi, emake!» ütles ta, lüües käsi kokku. «Kujutle vaid, kus ma olin! Ma olin ju Kremlis, kus elab seltsimees Stalin! Ja kui palju rahvast oli seal! Ja ma nägin kõike, kõike nii lähedalt, nagu näen praegu sind. Küll oli seal tadžikke, küll usbekke, küll karjalasi, küll kasahhe — küll kõiki, kõiki! Kujutle vaid, emake, kui palju meil on rahvusi. Kõik on omamoodi riides, kõik räägivad omamoodi ja on kogunenud kokku. Tead, emake, mul jäi lihtsalt hing kinni!»

Ma kuulasin naeratades Marietta vaimustatud kõnet, kuid tõtt öelda elasin mina isegi koos temaga üle uhkus- ja vaimustustunde, mis tõuseb minus alati, kui ma mõtlen meie maa lõpmatuist avarustest, tema võimsusest ja rikkusest.

«Noh, ja mis te siis tegite seal, lapsed?» küsisin ma erutatud Mariettalt.

«Aga meie tervitasime neid, ema! Me andsime neile üle lilli. Seejärel aga ütlesime me kõik kooris: «Au ja kuulsus suurele ja targale Stalinile! Hurraa, hurraa, hurraa!» Delegaadid tervitasid eri keeltes, aga siiski oli kõigile arusaadav.

Ükskord jooksis Marietta tuppa ja tormas minu juurde.

«Ema! Kui sa ainult teaksid! Kui sa ainult teaksid!»

«Mis on lahti? On midagi juhtunud?»

Marietta viskas raamatukoti diivanile ja tõmmanud veidi hinge, vaatas mulle võidurõõmsalt otsa.

«Ema, saad sa aru? Me võtsime neid vastu lilledega, me saatsime neid kuni õpetajatetoani, ja hiljem saalis rivistusime üles ja tervitasime neid. Mina ka tervitasin neid. Ema, ma pidasin kõne.»

Marietta võttis mul kaela ümbert kinni ja surus pea minu rinnale.

«Noh, jutusta siis, nagu vaja. Missuguse kõne? Ja keda te siis võtsite vastu?»

Marietta oma sõbrannadega.

«Õpetajaid! Noh, muidugi meie õpetajaid. Nad said ju täna ordenid . . .»

Siin peatus Marietta hetkeks, tegi suured silmad ja lausus rõhutades eriti ilmeka ja piduliku tooniga: «Aga Ljubov Ivanovnat . . . autasustati Lenini ordeniga!»

«Oi, kui tore!» rõõmustusin ma niisamuti kui Mariettagi ja pannud tütre enda kõrvale diivanile istuma, hakkasin teda ise kiirustama.

«Noh, räägi ometi! Räägi!»

Esimest korda üle hulga aja me unustasime aja. Taldrikud olid laual kuhjas, ma polnud neid lõunasöögiks laiali paigutanud. Lahtipuhkemata paplioksakeste kimp lebas otse laudlinal vaasi kõrval, kuhu ma ei jõudnud neid veel panna. Marietta koolikott libises diivanilt maha põrandale ja jäi rahulikult lebama sinna väiksele vaibakesele. Lõunani oli jäänud vähe aega, kuid meie rääkisime ikka veel.

Õigemini öelda, rääkis Marietta; rääkis kiiresti, erutatult, aidates oma sidumata kõnele kaasa kiirete käeliigutustega, kord lähendades, kord eemaldades minust oma punetavat nägu.

«Juba hommikul öeldi meile, et täna sõidavad nad Kremli ordeneid saama. Saad aru, emake, otse Kremli! Jooksime vahetunnil koridori ja kuulsime — signaali. Tormasime akende juurde, vaatame, välisukse ees on kaks masinat, ja nii uued, ja läikivad! Vaatame, mööda koridori tulevad trepi suunas meie õpetajad. Tulevad ja naeratavad, ning kõik on pidulikult riides — lihtsalt tore!» lõpetas Marietta naeratades.

Milliseks rõõmuks on meile, kõigile vanemaile, õpetajate autasustamine! Ja kui targasti toimib valitsus, märkides ära nende

ennastsalgavat tööd. Milline perekond ei nimetaks tänutundes õpetajate nimesid, kes nii hoolitsevalt, nii valvsalt hoidsid ja kasvatasid tema lapsi? Ja kas suudaks perekond ilma kooli abita täita lõpuni kohustust oma laste ja oma riigi ees?

Kõik need mõtted läbisid üksteise järel minu pead selle aja sees kui Marietta jätkas jutustamist, ikka niisama elavalt, ikka niisama lõbusalt.

«Õpetajad sõitsid ära, aga meie hakkasime mõtlema, kuidas neid saaks paremini vastu võtta. Saatsime kaks tüdrukut kasvuhoonesse lõikelilli tooma, saali panime ka lilli, lauale, akendele — peaaegu kõigist klassidest võtsime; ise aga valvasime akende juures. Mitte kõik muidugi; osa me paigutasime trepile, noh, otsekui auvalve... Vestibüüli — mõned tüdrukud lilledega.»

«Ja sina ka?» küsisin ma.

Marietta noogutas.

«Me kõik hoidsime lilli käes ja nii erutusime... Me, tead, taht-sime neid pidulikumalt vastu võtta, kuid...» ja siin mu tütreke vaikis segadusse sattunult ning lõi silmad maha.

«Noh, mis siis edasi, mis siis edasi sai?»

«Ja tead, emake, niipea kui masinad saabusid kohale, hakkasid õpetajad masinaist välja tulema, — siis unustasime me kõik ära. Tormasime vastu, jooksime välja trepile. Lehvitame lilledega, kuid öelda ei saa midagi, ainult karjume «õnnitleme, õnnitleme»...»

«Ja see oligi kõik su kõne?»

Kuid seekord vaatas ta mulle otsa võiduröömsalt.

«Ei, mitte see... Me saatsime neid algul lihtsalt nii kuni õpetajatetoani, hiljem aga rivistusime juba kõik koos nagu kord ja kohus. Ja ka õnnitlesime nagu kord ja kohus. Karjusime «hurraa!» Ja kuidas me plaksutasime! Seni kuni nad jõudsid saalini, kogu aeg plaksutasime ja karjusime «hurraa!»»

«Kas kõnesid ka pidasite?» küsisin ma.

«Muidugi pidasime! Nemad istusid laua taga, meie aga tulime järgemööda ette ja kõnelesime.»

«Kas tõesti kõik?» küsisin ma.

«Ei, mitte kõik, kuid paljud, väga paljud. Kõneles küll õpetajaid, küll kommunistlikke noori, küll pioneere. Mina ütlesin: «Elagu meie nõukogude õpetajad, kes annavad meile mitte ainult teadmisi, vaid ka kasvatavad meist stalinliku ajastu väärilisi kodanikke!»»

Seejärel anti neile üle auaadress väga ilusas mapis. Üks tüdruk isegi luuletas värsid. Aga juba lõpu poole saabusid mitmed endised õpilased — neile teatati telefoni teel — ja ka lilledega.»

Näost punane ja naeratus näol vaikis Marietta silmapilguks.

«Aga vaata nüüd ka, mis kell on,» ütlesin ma.

Marietta lõi käsi kokku.

«Oi, issake, kohe tuleb isa koju, aga meil pole veel laudki kaetud!»

«Just selles see asi ongi ... Hakkame kiiresti koos tegema.»

«Üks moment!» vastas Marietta naljatades, haaras välkkiirelt oma koolikoti ja bareti ning tormas koridori.

Minuti pärast kuulsin ma juba voolava vee vulinat ja rõõmsat laulukest. Marietta, nagu alati, pesi enne käed, kui asus täitma oma koduseid ülesandeid.

30. septembril on mul päevikusse märgitud: «Täna olin kutsutud pioneerijuhi ja kooli pioneerimaleva nõukogu poolt aruandlus-valimiskoosolekule. Koosolek toimus Russakovi-nimelises klubis.

Marsihelide saatel tulid saali kooliõpilased, alates kolmandast klassist. Valendasid pluusid, punasid kaelarätid, klubi sumises nagu mesilaspere. Pioneerijuhi märguandel hakkas sumin kohe vaibuma ja peagi valitses saalis vaikus — kõik pioneerid tõstsid käe, andes au pioneerilipule, mida hoidsid kõrgel sissetulevad lipukandjad.

Malevanõukogu esimees esines aruandega maleva tööst. Aga tehtud oli rohkesti. Kool oli hästi valmistunud seltsimees Stalini 70. sünnipäevaks, lapsed õppisid Stalini lühielulugu, külastasid Revolutsioonimuuseumi, nägid seltsimees Stalinile saadetud kingituste näitust, vaatasid Tretjakovi galeriis maale, mis kujutasid rahvaste juhi elu ja tegevust.

Pealeselle korraldasid lapsed ka seltsimees Stalinile määratud kingituste koolinäituse. Näitus kujunes väga huvitavaks. Siin oli küll joonistusi, küll väljaõmblusi, küll luuletusi. Ma mäletan hästi seda näitust ja seda muljet, mida see avaldas meile, lastevanemaile.

Rääkides maleva saavutustest, ei läinud esimees vaikides mööda ka töös esinenud puudustest ja palus valida sellise nõukogu, kes arvestaks tehtud vigu, parandaks need ja töötaks üksmeelselt ja kooskõlastatult.

Pärast kandidaatide esitamist ja iseloomustamist viidi läbi hääletamine ja üldiste kiiduavalduste saatel valiti malevanõukogu koosseisu 12 inimest, kellede hulgas oli ka meie Marietta. Pärast direktori sõnavõttu, kes kutsus üles pidama eeskujulikku distsipliini ja saavutama 100-protsendilist õppeedukust, pärast kõigi pioneeride üksmeelset «Alati valmis!» lõpetasid lapsed lõbusalt ja kärarikkalt oma koosoleku.»

Esitan mõned väljavõtted Marietta päevikust.

«Täna on meie armastatud Moskva 800-aastane. Käisime vaatamas ilutulestikku. Küll on tore! Kogu Kreml oli nagu tules, just nagu oleks ta kullaga maalitud mustale sametile. Ja kuipalju rahvast! Ja kuipalju muusikat! Oli nii lõbus, et ei tahtnudki ära tulla! Isa võttis Ina sülle ja ütles: «Vaata, tütreke! See on Kreml! See on Moskva süda! Moskva on kodumaa süda! ... Näed, kui õnnelikud me oleme, et elame siin!»

Mina aga vaatasin inimesi ja mõtlesin, et kindlasti pole ükski inimene jäänud koju. Kõik tulid tervitama Moskvat tema 800. aastapäeval. Kui tore, et me oleme nõukogude inimesed!»

Veel üks leheküljeke.

«Jossif Vissarionovitš Stalin 70-aastane.

Hommikul luges isa meile ette katkendi seltsimees Stalini elu loost — tema lapsepõlvest ja kooliaastaist. Päeval käisime emaga Tretjakovi galeriis vaatamas seltsimees Stalini 70. sünni-aastapäevale pühendatud näitust. Millised suurepärased maalid seal on! Mulle meeldis kõige enam maal, millel kujutatakse seltsimehi Stalinit, Molotovi ja Vorošilovit Gorki haigevoodi juures. Ema lubas meid veel viia ka seltsimees Stalinile saadetud kingituste näitusele. Ta ütleb, et see on väga, väga huvitav! Kingitusi saadetakse talle ju mitte ainult üle kogu Nõukogude Liidu, vaid kõigist maadest, sest et seltsimees Stalin on kogu töörahva juht.»

Ja veel üks väljavõte.

«Eile tuletas isa jälle meelde Stalingradi; ta jutustas, kui visad olid seal lahingud, milledest ka tema osa võttis: «Need olid kohutavad lahingud! Kuid,» ütles isa, «see on kõik juba seljataga. Elu saavutas võidu surma üle. Tulevik kuulub meile. Ja ma tean, et purustatud majade asemele ehitatakse uued, veel ilusamad, veel paremad.» Selim aga ütles, et praegu toimuvad Stalingradis suured ehitustööd, ja võib-olla tedagi saadetakse sinna pärast instituudi lõpetamist ja ta võtab koos teistega osa kangelaslinna taastamisest. Ja me kõik soovisime, et see oleks nii.»

*

Järgmise päeva õhtul asusin parajasti tööd tegema, kui äkki katkestas mind kellahelin.

Ma avasin korteriukse ja nägin kõigepealt lilli. Vanema poja naeratav nägu jäi nende taha varju.

«Mis see on? Kas mulle?»

«Ei, emake, andesta, seekord mitte sulle.»

«Kellele need lilled siis on?»

«Need on Nadežda Sergejevnale!»

Ja nähes minu hämmastunud nägu, võttis ta kiiruga sineli seljast ja hakkas selgitama.

«Ta lubas täna meile tulla. Ma jooksin koolimajja tervitama Nadežda Sergejevnat ordenisaamise puhul, ja me vestlesime temaga. Ta pole ju nii kaua meid kõiki näinud. Ta isegi ei teadnud, et isa oli sõjas. Ja seda, et ma sain haavata, ei teadnud ta ka. Ma jutustasin talle kõike, lõpuks aga muutusin nii julgeks, et kutsusin ta meile.»

«Tubli, pojake, väga hea. Sa ju isegi ei tea, kelleks oli mulle kunagi Nadežda Sergejevna!»

«Kuidas siis ei tea!» katkestas mind poeg lõbusalt. «Minu esimene õpetaja. Kas sellest on vähe?»

Ma silmitsesin poja sihvakat kuju ohvitserivormis, õlakuid, mis rõhutasid niikuinii juba laiu õlgu, ordenilindikest rinnas. Ja äkki nägin ma väikest poisikest sinises ülikonnakeses valge kraega

ümber lapse kaelakese, uue kooliportfelliga, mida ta hoidis kaenla all. Ma nägin laia puiesteed, juba pisut koltunud sügisesi puulehti, punast lippu kooli sissekäigu kohal, päikest koridori kõrgetes akendes ja Nadežda Sergejevna lahkeid tähelepanelikke silmi, tema ahtakest nägu tol ajal veel tumedatest juustest raamistatuna.

Kuidas ta võib selle aja jooksul küll muutunud olla! Kuipalju aastaid pole ma teda näinud. Meid lahutas sõda, evakueerimine. Juba ammu kavatsesin ma külastada Nadežda Sergejevnat; poeg jõudis minust ette, ja tore, et ta seda tegi.

Poeg aga jätkas kõnelust, paigutades kohale mööblit, askeldades laua juures.

«Sa mõtle, ema, kuipalju aastaid on möödunud. Ja milliseid aastaid! Ja kuidas kõik on elavalt meeles. Kas tead, ema, juhtus, et isegi kaevikuis tuli meelde Nadežda Sergejevna. Oled väsinud või igatsed kodu järele — ja äkki on silme ees tema nägu, tema lemmiksõnad: «Kannatust, sõbrake, kannatust»... Aga esimest koolipäeva mäletan ma veel praegugi!...»

Esimene koolipäev!

See polnud sündmuseks üksnes pojale, vaid ka kogu perekonnale. Sel päeval lõppes väga tähtis etapp minu elus, ma just nagu oleksin teinud kokkuvõtte oma emaduse esimestest aastatest. Ja kogu meie perekond valmistus selleks päevaks, täiesti nagu pidupäevaks. Nii mina, isa kui ka nooremad lapsed...

Ma vaatasin pojale otsa ja mõistsin kohe, et ka tema mõtles sellestsamast.

«Ema! Kas sa mäletad minu esimest töölauakest? Isa ise tegi mulle raamaturiiuli, sina aga näitasid, kuidas asetada neile raamatuid... Ja kui täiskasvanuna näisin ma endale siis!»

Ma kuulasin naeratades poja lõbusat häält.

Jah, ma mäletan, kuidas Nadežda Sergejevna tuli meile esimest korda kontrollima väikese kooliõpilase «töökohta». Minu noorem tütar magas avatud õhuakna all. Õpetaja pööras pilgu algul õhuaknale, seejärel minule ja ütles, täpselt nagu lastele klassis: «Tubli, emake, tubli.»

Mind rõõmustas väga Nadežda Sergejevna kiitus, võib-olla mitte sugugi vähem kui rõõmustas selline kiitus minu poega.

Mina, kolme lapse ema, olin siis ka omamoodi «õpilane». Ainult minu kooliks oli perekond, milles kasvasid ja aitasid mul endal kasvada minu lapsed. Lapsed, kes on nüüd muutunud täiskasvanud inimesteks.

Kuipalju hoolt me poleks ka kandnud oma laste kasvatamise eest, meil oleks ikkagi raske olnud, kui meid ei oleks abistanud kool.

Ja mu mõtted pöördusid uuesti tagasi Nadežda Sergejevnale. Meie kooli ja kodu vahelises koostöös andis ta meile, lastevanematele, mitte ainult pedagoogilisi nõuandeid, vaid nõudis meilt ka alati elavat, aktiivset osavõttu kooli elust, perekonnapoolset konkreetset abi õpetajale laste kasvatamises. Ta nõudis lastele

kindlaksmääratud range päevarežiimi kõrvalekaldumatut täitmist, viisakust mitte ainult lastelt vanemate vastu, vaid ka vanemailt laste vastu. Tänu koolile Nadežda Sergejevna näol õppisin ma õigesti jaotama aega õppetööks, puhkuseks ja koduseiks ülesandeiks, olles kogemuste najal veendunud, et range režiim võimaldab kasutada aega ökonoomselt, tõstab laste õppeedukust ja töövõimet.

Nadežda Sergejevna õpetas meile, et kasvatustöös pole vähem tähtis konflikte vältida kui võidelda nendega, ja ta näitas ise eeskuju ses suhtes, mõistes vaistlikult ka kõige tähtsusetumaid hõõrumisi ja lahkhelisid oma klassikollektiivis.

«Me oleksime täna Petjaga peaaegu riidu läinud,» teatas mulle kord Džanik, «kuid Nadežda Sergejevna märkas kohe ja kutsus mind tahvli juurde; seni kui ma vastasin, kadus mul juba tahtmine tülitsemiseks.»

«Ja millest sa siis arvad, et Nadežda Sergejevna märkas? Võibolla tahtis ta sind lihtsalt küsida.»

«Ei, mitte lihtsalt! Esiteks, ma alles eile vastasin talle ja teiseks, ta vaatas mulle nii otsa, et ma kohe taipasin. Me juba teame, kuidas ta vaatab, kui midagi märkab.»

Kallis, kallis Nadežda Sergejevna! Kuipalju aega pühendas ta meile, oma õpilaste perekondadele, tugevdades pidevalt sidet kooli ja kodu vahel, teades mitte ainult, kuidas üks või teine laps õpib, vaid ka, kuidas ta elab, kes teda ümbritsevad, kus seisab tema voodi, kas tal on ka omaette kohake õppimiseks. Kuipalju kordi külastasime me temaga koos laste kodusid, mis millegagi äratasid tema tähelepanu. «Tulge, Klavdia Vassiljevna, minuga koos Levitinite juurde: Viktor ei meeldi mulle miskipärast. Silmad on tal kurvad ja vahetundidel hoidub seina äärde. Vaatame, kas kõik on korras. Võib-olla võime osutada millegagi abi.»

Peaaegu alati oli tal õigus: kord perekondlikud lahkhelid, kord haigus, kord segas last õppimast ükskõik kumma lapsevanema ebaõiglus, ja Nadežda Sergejevna tuli alati appi.

Ja kui rahuldatult ohkas ta, kui oli saavutanud oma soovi. «Kas näete, tuvike! Muutus kergemaks! Ma ju ütlesin!»

Jah, kool aitas meid, perekondi, paljus! Ja enne kooli oli lasteaed, oli pedagoogide-eelkoolikasvatajate abi, veel varem lastesõim, lastenõuandlate arstid. Meie, nõukogude emad, ei saa kaevata millegi üle . . .

Esikus oli kuulda hääli. Tulid koju Selim ja Bela. Nad tulid tuppa lõbusatena ja elavatena.

«Oi millised lilled!» hõiskasid nad nagu ühest suust. «Kas meil on täna sünnipäev?»

Džanik raputas eitavalt pead.

«Tähendab, külalised?»

«Arvasite õigesti! Külaline, ja väga kallis! Meile tuleb täna külla Nadežda Sergejevna.»

Bela lõi käsi kokku.

«Nadežda Sergejevna?! Oi, kui tore! Talle on vaja korraldada tõeline vastuvõtt. Niipea kui helistatakse, rivistute kõik joonele. Isa?»

«Isa on marksismi-leninismi ülikoolis. Tal on täna filosoofias arvestus.»

«Noh, siis on ema esimene. Seejärel kõik meie, ja meie järel noorem põlvkond. Marietta! Ina! Valja!»

«Tervist,» kostus meie seljatagant.

Lävel seisis Nadežda Sergejevna ja vaatas sõbralikult pilutades meile otsa lahkete silmadega.

«Perekond, valvel!» andis Bela käskluse, astus ette ja raporteeris selgelt ja kõvasti:

«Seltsimees klassijuhataja! Rühmas on üheksa inimest, kaheksa on kohal, üks ei ilmunud mõjuval põhjusel. Tuju hea, kõik terved . . .»

«Ja väga õnnelikud,» lisasin ma, minnes kallile külalisele vastu.

*

Sündmustel Vietnamis, Hiinas, Indo-Hiinas, Koreas oli nende tähtsuse tõttu oma oluline koht meie perekonna elus, ja järelikult ka laste elus.

Ajalehtede lugemine, raadiokuulamine, isa vestlused, kes oli nendeks «ettekanneteks» (nagu ta ise naljatades ütles) spetsiaalselt ette valmistanud, — kõik see rikastas lapsi, laiendas nende teadmistetagavara, võimaldas neil nii koolis kui ka pioneerikoondustel võtta aktiivselt osa vestlustest poliitilistel teemadel.

Kõik see puutus nüüd juba Belasse, Mariettasse ja osalt ka Inakesse; Džanik ja Selim olid selleks ajaks muutunud juba täiskasvanud inimesteks, kellel endal tuli läbi viia vestlusi neil teemadel oma üliõpilasringides. Kuid ka kodus, kogunedes kõik kokku, ei väsinud nad isaga arutamast rahvusvahelise poliitika sündmusi, alustades meie diplomaatide esinemistest ja lõpetades härrade Trumani ja Churchilli mingi järjekordse vembuga.

Erilise vaimustusega võeti vastu ülemaailmse rahupooldajate kongressi Stokholmi istungjärgu otsus aatomipommi keelamise kohta, samuti Itaalia ja Prantsusmaa sadamatööliste keeldumised laadida maha sõjalisi laadungeid. Nii Stokholmi üleskutsest, sadamatööliste otsusest kui ka rahvaste ägedast võitlusest kindla ja püsiva rahu eest — kõigest sellest rääkisid vanemad alati meie perekonna nooremate liikmete juuresolekul, püüdes ka neid hoida kursis nende sündmustega, selgitada toimunut selgelt ja arusaadavalt.

Sügavasti erutasid meie perekonda valitsuse grandioossed linnade rekonstrueerimise, looduse ümberkujundamise, uute gigantsete hüdroelektrijaamade ehitamise plaanid, — ühesõnaga kõik, mille poolest on nii tähelepanuväärne stalinlik ajastu. Igaüks meist teadis, et ka temal on võimalik jõukohaselt kaasa aidata selles hiiglaslikus ülesehitustöös, ja igaüks oma jõu- ja võimetekohaselt valmistus selleks.

Nad annavad välja seinalehte.

«Ema, meie hakkame maju ehitama!» rääkis Selim, katkestades oma joonestamist. «Valguseküllaseid, avaraid, mugavaid! Selleks et igaüks, kes sinna sisse astub, muutuks kohe rõõmsaks.»

Ta valmistus innuga oma tulevasele tegevusele. Piirdumata tavalise järjekordse ehituspraktikaga, kasutas ta iga võimalust selleks, et oma teadmisi mitte ainult süvendada, vaid ka ise anda sel alal midagi uut, omapoolset. Palju andsid talle selles suhtes kaks sõitu Dagestani, kuhu ta sõitis suveti kahel aastal järgemööda, selleks et uurida dagestani rahvalikku ehituskunsti. Materjalid, mida Selim oli kogunud ja läbi töötanud, said kõrge hinnangu.

Ei jää Selimist oma tööinnu poolest maha ka Džanik, Stalininimeline stipendiaat ja akadeemia kuulajate teadusliku ühingu üks aktiivsemaist tegevliikmeist. Hästi töötab ja õpib ka Bela mittestatsionaarsena tehnikumis.

Marietta õpib VII klassis ja tegeleb endistviisi suure innuga ühiskondliku tööga; sel aastal valiti ta kooli pioneeriorganisatsiooni malevanõukogu esimeheks. Inake õpib II klassis ja püüab õppetöös mitte maha jääda vanemaist vendadest ja õdedest.

*

Tahaksin mõne sõna öelda ka enda kohta, või õigemini selle uue kohta, mis on tulnud minu ellu neil sõjajärgseil aastail.

Ma pole kunagi olnud kirjanik ja, õigust öelda, pole ka kunagi proovinud oma jõudu sel alal. Armastatud töö, perekond, hea raamat, kohtumised inimestega — sellele kulus täielikult minu aeg, ja mõtet kirjutada raamatut ei tulnud mul sugugi pähe. Tõsi, juba varasest noorusest alates olin ma harjunud pidama päevikut, kuhu kirjutasin üles oma vaatlused, mõtted. Suuremas enamikus olid need vaatlused algul väikeste laste kohta, kes olid lasteaias usaldatud minu hoolde, kuid hiljem ka oma laste kohta. Katkendeid neist päevikuist, mis puudutasid peamiselt mind alati huvitavaid kasvatusküsimusi, lugesin ma ette oma sõbrannadele, samasugustele emadele nagu minagi, oma alalistele seltsimeestele lastevanematekomitees, koolide õpetajatele, kus õppisid minu lapsed. Minu märkmed hakkasid neid huvitama. Õigemini, mitte märkmed ise, vaid need küsimused, mida nad tõstatasid. Osutus, et peaaegu igaühel minu kuulajaist oli oma «kitsaskohti», et igaüks neist tahtis mitte ainult jagada oma kogemusi, vaid ka tutvuda teiste emade kogemustega, selleks et nende saavutuste põhjal, arvestades tehtud vigu, mõndagi parandada ja ümber teha omaenda perekonnas.

Ma vaatasin hoolega läbi oma päevikud, märkmed ja esitasin lühidalt oma kogemused ema märkmete kujul.

Minu käsikiri sai 1948. aastal Ušinski preemia «Pedagoogilistel lugemistel», mis korraldatakse iga aasta VNFSV Pedagoogiliste Teaduste Akadeemia juures. Nagu teisedki premeeritud tööd, anti ka minu käsikiri akadeemia kirjastusel välja «Ema märkmed» nimetuse all (3 trükipoognat). Minule oli see suureks rõõmuks, ma olin õnnelik, teades, et minu häält kuulevad ka teised emad, et jagades oma kogemusi, ma just nagu laiendan omaenda perekonna raame, et ma saan rikkamaks sõprade ja mõtteosaliste poolest.

1949. aastal andis Pedagoogiliste Õpikute Kirjastus välja juba minu üksikasjalisemad märkmed nimetuse all «Kasvatusest perekonnas», mis on ka käesoleva raamatu esimeseks osaks.

Kuipalju kirju sain ma lugejailt, kes avaldasid oma arvamust minu brošüüri ja esimese raamatu kohta! Kuidas ma rõõmustan alati nende kirjade üle, kui rõõmustav on teada, et niipalju inimesi võitleb tugeva, üksmeelse ja terve sotsialistliku perekonna loomise eest. Ja kui lisada sellele, et minu kirjanduslik algatus langes täpselt kokku selle tõusuga, mida elas üle meie maa pärast sõda, kui oli nii tähtis iga taastatud linn, iga ülesehitatud maja, iga uuesti istutatud puuke, ja kõige tähtsam, iga uus inimene, siis on kerge mõista, kuipalju rõõmu valmistas mulle töö nende materjalide kallal, mis tegid kokkuvõtte minu tagasihoidlikele kogemustele kasvatuse alal.

Kogu meie perekond vaatab julgelt tulevikku. Kogunedes õhtuti kokku, me mõlgutame mõtteid sellest tulevikust. Vanemad lapsed on saanud täiskasvanuteks. Igaühel meist on suured

plaanid. Mööduvad aastad, kuid meie perekond jääb alati üksmeelseks.

Ma olen tänulik meie parteile võimaluse eest, mida ta annab meie inimestele, muuta tegelikkuseks meie unistused. Ma usun, et teostuvad kõik minu laste unistused, isegi kõige julgemad.

«Inimesi tuleb kasvatada hoolikalt ja tähelepanelikult, nagu aednik kasvatab armastatud viljapuud,» ütles seltsimees Stalin. Need juhi targad sõnad käivad ka meie, lastevanemate, kohta.

Rõõmustav on teada, et neid sõnu kuulsid tuhanded ja miljonid nõukogude emad ja isad, rõõmustav on teada, et meie maa toetab meid, kasvatajaid, sooja ja hoolitseva käega.

Toimetaja H. Liimets
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektorid H. Peel ja J. Rammi

Ladumisele antud 10. IX 1953. Trükkimisele antud 26. XII 1953. Trükiarv 5000. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 10,75. Arvutuspoognaid 12,81. MB-18707. Trükikoda „Pioneer", Tartu, Kastani 38. Tellimise nr. 2108.

На эстонском языке.

Hind rbl. 4.50

TRÜKIKODA «PIONEER»
Tartu, Kastani 38.

KONTROLL NR. 2

Raamatus leiduva defekti korral palume raamat tagastada ümbervahetamiseks ühes selle etiketiga.

Rbl. 4.50

A-19945

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00357198 3